

एवं तर्हीति । (भा)

लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षितः ॥ ननु नियमोऽपि कृते
न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (के)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वमाशङ्क्य

अडागम इति ॥ (के)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (के)

भाष्ये “आत्मनेपद एवे”ति नित्यत्वादटः पूर्वं नियमप्राप्तिरिति
भावः ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देशः । तथाचोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः ॥

पुनरुपसंख्यानवाच्याह

हि इहाश्लेषते शित इति । उपसर्गपूर्वनियमोऽङ्गवाप उपसंख्यानम् ।
वा । उपसर्गपूर्वस्यनियमो अङ्गवाप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अविश्रुत व्यक्तो-
चोत* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चापट्
धातुग्रहणेन राहीयते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अङ्गुण्यते । विकरणान्तं

रथा ततोऽडागम इति किं वार्त्तिकेन । उच्यते । इतदनाश्रितैतदुक्तम् ।
अन्तान्तरस्थिति । भा । विकरणास्तु अन्तान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नाश्रित्याः
कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्यह्येन राह्याद् व्यवधानामावात् ।
अडागमस्यनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

(श्रदेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । व्या. २)

नित्यत्वाच्चादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति । (भा)

अदपि नित्य इति वक्तव्ये-निमित्तग्रहणं किमर्थमत आह

कृतेऽपीति । (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लडादिपरत्वाभावादङ्गभावशङ्का
स्यादिति भावः ॥

तस्य तु धातु भक्तत्वादिति । (कै)

लादेशेभ्यः परत्वादङ्गने विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थः ॥

सिध्यतीति । (कै)

आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः ॥

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तम्” (३ । ४ । ७८) इति विहितेषु ॥

१ “तस्य धातु भक्तत्वादिति” इति उपलब्धविवरणोऽस्ति । उपलब्धकैयटे
“तु” शब्दघटितः पाठो दृश्यते ।आङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्नो धातुग्रहणेन ग्रहणीतुम् ॥ एवं
तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् ।विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या धनित्यः ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति । भा ।
कृतेऽपि लादेशे स्यानिबद्धावाल्गुणादित्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्त-
ग्रहणसंपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ्ग बाध्यते तथापि
यस्य च लक्ष्यान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तन्नोपयोगिनित्ययोः

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

“दृज्ञः स्वप्नो.” इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-
रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति ।

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसंख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा
विकरणे ततोऽटोति शेषपूरणेनेति भावः ॥ उभयोर्लक्षणयोः
कथमन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वेऽत आह .

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादङागमो वहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं “तस्मि-

१ अ १। पा ३। पा ६२ ॥

२ अ ६। पा १। सू १३५ ॥

परत्वादङागम । नित्या विकरणा* । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । अहपि नित्य । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ।
अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य अ-
परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादङागम तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैव दोषः । तच्च ह्यन्तरङ्गत्वाह्लादेष्वपि कृतेषु
नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अङागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

(शदेः शितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । व्या. २)-

निति" परिभाषामापेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न वहिरङ्गत्व-
मिति प्रागुक्तम् । 'प्रत्याख्यालसिद्धान्तिनोऽन्तरङ्गसर्ही'त्युक्ति-
भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताययणाजियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥
उपसर्गकाव्यं चान्तरङ्गमिति "सुद्धात्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥
एतदुत्तरपक्षस्त्वेकदेशिनः "अथवा नेः" (भा) इत्येतत् पर्यन्तम् ।
तदाशयश्च पूर्वपक्षमुखेन मथोच्यते । नचन्तरङ्गसर्हि लादेशशब्देन
नियमो विवक्षित उत तिप्तम् इति विधिः । नाद्यः । "नेर्विशः"
(१ । ३ । १०) इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात् द्वितीयो
पाक्षस्तत्राह

नैतदिति । (भा)

अयमित् तिप्तमिति विधिः । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति
भावः ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति ॥ (भा)

१ प्रत्याख्यानात् । ३ । क ।

२ अ. १ । पा. १ । सू. ६६ ।

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां
लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गागमः नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । निष्कलाङ्गादेशस्यात्मनेपद एवाङ्गागमो भवि-

ज्ञातोर्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विश्वाद्यो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्या-
त्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं घोषं व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गसर्हीति । भा ।
लकारमात्रापेक्षत्वात् । अङ्गागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् वहिरङ्गः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

(अ. १। पा ३। वा. २)

(अदे शितः । ३)

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि लुकेव निवृत्तिः प्रसक्तो इति वाच्यः ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादङागमाच्चेत्यर्थः ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत एव
नियमात् पूर्वमङागमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः ॥ तत्र ग्रहते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यचेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भावः ॥ ननु विकरणात्
पूर्वमङागमो न लभ्य इत्यर्थकं तत्तु न लभ्यमित्ययुक्तं विकरणस्यापि
शब्दान्तरात् प्राप्त्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिकं
किन्तु न्यायः । यद्वाक्सम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्वाक्सम्बन्धिते-
नाप्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि
तुल्य इति विकरणात् पूर्वमङि विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो
भविष्यतीति नार्थः उपसंख्याननेत्याशयेन वृत्तिरिति

व्यति । नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपदेऽङागम इति चेत् अतोऽपि न्दि-
निमित्तत्वादात्मनेपदभावः । वा । नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपद एवाङागम
इति चेदेवमुच्यते । अङापि नित्यनिमित्तः । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यङागम-
नैतदिति । भा । न लादेशेन सह सप्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति

भावः । तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव प्राप्नोति विकरणेभ्यो न्दिमस्य
बलीयस्त्व प्रतिपादितं तत् किमुच्यते “तत्तु न लभ्यमिति” । उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यानं वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तरं विकरणे “तरत” इत्यवानिष्टमाह

अवेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै सुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु “वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अच्छिभावे^१निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोषः किं चाटः शबन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्थार्त्तिताभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्गं वनीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेषदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गसाक्षिं लादेशः ।
नैतद्विदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यस्थान्तरङ्गश्च । अत्र खलु

तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत्य इति । यत्र तु विकरणो
क्षतेऽङ्गागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्वावादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।
शब्दन्तान्नभक्तत्वेऽपि आद्विशिष्टस्यार्चित्वं च मुख्यमिति भावः ॥
भाष्योक्तस्य “उपार्च्छद्” इत्यस्य “उपमर्गादुति” इति वद्व्यापि
सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदित्तीति ॥ (कै)

भाष्ये “लक्षणे लक्षणम्” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वद्विवारणं भग्नमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विदधेत ततो हि
विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अचत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-
दोषात् तदाह

१ अ. ६। पा. १। सू. ६१ ॥

२ लक्ष्यलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते । परिभा-१२१ ॥

लादेशे कृते चोति कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकारणा अडागमो नियमः
इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अद्यापि
विकारणादित्येव लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ते सति स्वयं न सिध्यति । अष्टि कृत इति । भा । “अष्टि”
इति शब्दरेकादेशः प्राप्नोति अष्टिमानस्य । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-
श्रोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वादादाङ्गं वक्ष्येति नास्ति । ततश्चैकादेशे

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वाद्याह

आज्ञादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तर विकरणे “तरत” इत्यत्रानिष्टमाह

अवेति । (कै)

आडाटोवांधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोवांधक इति (कै सुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु “वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अष्टिभावे निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोष किं वाटः श्रवन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्थान्निताभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वाङ्मादाङ्ग वलीयो भवति । परिभा ५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गसङ्घिं लादेशः ।
नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्यय नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अथ खलु

तज्ज्ञापक समर्थयितुं शक्यते । लतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येव नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणो
लतोऽङ्गमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवङ्गायादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।
शबन्ताङ्गभक्त्येऽपि आद्विशिष्टस्यान्तिलं च सुलभमिति भावः ॥
भाष्योक्तस्य “उपार्च्छद्” इत्यस्य “उपसर्गादिति” इति वृद्ध्यापि
सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदित्येति ॥ (कै)

भाष्ये “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वद्विवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते ततो हि
विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-
दोषात् तदाह

१ अ' ६। पा १। सू ६१ ॥

२ लक्ष्योक्त्यर्थं सकृदेव प्रवर्त्तं । परिभा-१२१ ॥

जादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकारणा अडागमो नियमः
इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभेत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अद्यापि
विकारणादित्यङ् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमिति सति स्वप्नं न सिध्यति ॥ आदित् कृत इति । भा । “आदश्च”
इति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिमावश्च । तत्र वर्गभावाश्रयत्वादेका-
श्रोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्त्तादासुं वक्ष्ये इति नास्ति । ततश्चैकादेशे

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः ॥ गविस्त्रितदुग्धशेषपयसो
यक्षणाथ यथा वत्सः प्रवर्त्तते तददिति तात्पर्यम् ॥ क्वचित्तु^१पर्जन्य-
वद् इति पाठः । तच्चाद्यमर्थः । यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि
क्षेत्रे पुनः पुनर्वर्षतीति ॥ भाष्ये

पुनर्क्वच्छिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्व्येऽपि यदि पुनराद् तत एव तुल्यन्यायात्
पुनर्क्वच्छिभावाद्यपि स्यादित्यभिमानः ॥

यत्र खलूभयमिति । (भा)

एवं च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न
दोष इत्युपसंख्यानं न कार्यम् । विकारणाटोर्द्वयोरनित्यत्वं तु
दर्शितमेव ^१“शब्दान्तरप्राप्तस्य” इत्यनायथे त्वभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ॥

१ पर्जन्यवल्लुक्त्यप्रवृत्तिः । परिभा-१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु-४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकारणा श्रुतित्याक्षरतः तरन्तीत्येवमर्थम्* । अडाद्भ्या-
मप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेवित्यमुपाह्वं दित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साटकस्य
क्वच्छिभावाः प्राप्नोति । ननु च क्वच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतं स्यादिति

कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । ततः क्वच्छिदिति स्यात्तु व्याह्वं
इति । ननु चेति । भा । वत्सवत्पक्ष्या कार्यमिह शास्त्रे भवतीति भावः ।
यत्तावदिति । भा । तरत इत्यपानित्यमित्यं विकारणस्तु नित्य इति च एव

परत्वादिति । (के)

अडि लृकारे षष्ठिः सावकाशः । आटोऽन्येऽजादयः ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (के)

एवं “लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि तथैवेति धनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च धनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

लक्षणास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (के)

अन्यथान्याख्यानपर्यवसान स्यादिति भावः ॥ नन्वच न्यायात् सिद्धावपि उपसर्गनिधमे न्यायाभावादुपसंख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (के)

लादेशेषु । (के)

“तिप् तस्” इति सूत्रेण ॥

१ अ ३। पा ३। सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराह् भविष्यति । पुनर्हन्त्रिमाव पुनराहिति चक्रकमथवस्या प्राप्नोति । नैध दोष । यत्तावदुच्यते आह्वात् पूर्वं विकरणा श्रुतित्वात्तरत तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्ध यच्च विकरणा नित्या आह्वमनित्य

प्रवर्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा “तरन्तीति” ॥ अस्तु व्यत्रादिति । भा । परत्वादृष्टिना भाव्यम् । अभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥ व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यवस्था हेतु पुन प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । तदेव स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाद्वादेशेषु कृतेषु परत्वादृष्टागम । यथायं नियम ।

परत्वादङागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तच्च ह्यते तस्य धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ “न चायं नियम” इति पाठः ॥
तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव शास्त्रोऽयं नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

सम्बन्धीति । (कै)

सूच्योत्थार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ “परि-
व्यवेभ्य” इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पक्षेऽपि
(वा । क) नेः परत्वयोग्यस्येत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावनात्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूचार्थ इति भावः ॥ अथ
विशिः कथं पदमत आह

१ अ १ । पा २ । सू १८ ।

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूमयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्गं
तावद् भवति ॥ यदप्युच्यतेऽङ्गाङ्गमप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेवित्यमुपाहृत्येव-
मर्थमिति । अन्त्यनाट् । व्याठिह्यते खाट् कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे ह्यते

शब्दान्तरस्य प्राप्तिरनु विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽङ्गा-
गमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । ह्यताहतप्रसङ्गित्वात् इयोरपि
नित्यत्वम् । अङ्गत्वाङ्गत्वाभ्यव्यादा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः ॥ नेर्थो विशि-
रिति । भा । व्यवहितस्याप्यचंदादेव विशेष्यत्वात् सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ॥

(अ. १। पा. ३। अ. २)

(शब्देः श्रितः । १। ३। ६०।)

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

नेः सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विश्रित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं
समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । नन्वत्र तत् परिभाषोपस्थितिः सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा
निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत्र एव समर्थसूत्रे (१।१।१) भाष्यकारो
वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च
नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पक्षद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराद् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्कृच्छि-
भावः पुनराडिति । अत्रकामव्यवस्था प्राप्नोति । नैष शेषः । अत्रकेव्यवृत्तो
व्यवस्था । अथवा* नेरिति नैया पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणवृत्तौ ।
नेर्थो विश्रि । कश्च नेर्विश्रि । विश्रिय्य । व्यवहितश्चापि अक्यते विशेषयि-
तुम् ॥ अथवा निरपि पदं विश्रिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । “नेविश्र-” इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं
विश्रवयवपदं साधु भवतीति सत्त्वप्यहागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषा-
भावः । विश्रिरपीति । भा । विश्रि शब्देन विश्रवयव समुदाय उपचाराद-
भिधीयते । पदविधियेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं नन्वेतत्प्रत्यते उप-
युज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्यः परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः
श्चादत्त आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मच्चाः क्रोशन्तीतिवदिति भावः ॥ भाष्ये “येभ्यः” इति निर्दे-
शान् पक्षस्यन्तादतिरितिभ्रमं वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सन । १ । ३ । ६२ ॥ किमिदं पूर्वपक्षस्य सन्नपेक्षम् । प्राक्-
सर्गो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्त्रिद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद
भवतीति । किं चातः । यदि सन्नपेक्ष निमित्तमविशेषित भवति । पूर्व-
वत्सर्गो ॥ ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्न प्रकल्प्येत । सुमुच्यते उपयुमुच्यत इति (१ । ३ । ६६, ६८) ।
यद्येच्छति तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषित
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सन्मेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-
यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुत । सन्न इति ॥ अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्प्येतेति । विधिश्च प्रसृतः ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ । पूर्वपक्षस्य सन्नपेक्षस्य तादृशविधिनपेक्षते
तत्र कोऽनावधिर्न भिद्येत इति एच्छति । किमिदमिति । मा । येभ्य इति ।
मा । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराच्चेपादोपाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सु इति अदिभियत्यर्थम् । वा । अदिभियत्यर्थोऽयमारम्भः (१ । १ । ६०, ६१) । अदिभियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं भाभूदिति । इतरथा हि ताभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा हि अतुल्यमानेऽस्मिन् अदिभियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्-
स्यति । मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सु इत्यनेन अदिभियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रकृतो विधायितुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारस्य वतिनिर्देशे वाक्य-
शेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उग्रौनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्या कला । सन्ति न सन्तीति । स्वमिदामि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वोपयोग्यो (१ । १ । ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदः न भवत्येवमिदामि अदिभियतिभ्या सन्नन्ता-
भ्यामात्मनेपदः न भवतीति । यदि तर्हि अदिभियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिनै-
प्रकल्पते । अतिसिचते अिश्रियते । अथ विध्यर्थः । अदिभियतिभ्या
सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छं च तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः ।
ननु चोक्तं विधिनैप्रकल्पत इति । विधिय प्रकृता । कथम् । एतदेव आप-
यति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदर्थं अदिभियतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मने-

“तेन तुल्यम्” इति द्वितीयान्ताद् वति । न तु पञ्चम्यन्तात् । अक्षयामावात् ।
तुल्यार्थैरिति विहितं द्वितीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र
सहजमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादघोत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्तिः स्यात्
तर्हीति शेषः । तर्ह्यनेनेत्यन्वयः । अनुवृत्तसौकवाक्यतया सम्बन्धे
केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिमामर्थ्याद् अन्यथा “सन” इत्येवानुवर्त्तये-
दिति भावः ॥ सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेधं प्राप्तिः ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु धोक्तं अदिभ्यति-
तिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । प्रकृतं सनो न
इत्यनुवर्त्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । आश्रुसूत्रद्वया सन (१ । ३ । ५०) नागोर्ज्ञं
(१ । ३ । ५८) सकर्मकात्मनो न । प्रत्याह्ण्यां युव (१ । ३ । ५६)
सनो न । अदे श्रित (१ । ३ । ६०) सनो न । विषतेर्लुङ्निष्ठाश्च
(१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानौ “पूर्ववत्सन” इति सन इत्यनुवर्त्तते
नेति निवृत्तम् । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति ॥ नैव वा पुनरथ अदिभ्यतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।
किं कारणम् । अदे श्रित (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च अदिरेवात्मने-

वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-
मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत
इति द्रव्योपान्तादतिरेकमिच्छामि पूर्ववदिति मध्यम् ॥ किमन्तादिति ।
भा । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या .

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

अदि स्त्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भावः ।
विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति
तात्पर्यम् ॥ ननु “पूर्ववद्” इत्युक्त्वा “मानोर्ज्ञ.” “प्रत्याङ्भ्याम्”
इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

ब्रूह चेति । (नै)

एवं च अदिस्त्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहाच्च दोष इति भावः ॥

१ अ १ । पा ३ । सू ५८ ॥

२ अ १ । पा ३ । ५९ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः श्रित्यरो भवति । यत्र तर्हि श्रित्तास्त्रियते
‘नियतेर्लुङ्लिङोच्च’ (१ । ३ । ६१) इति । अत्रापि न नियतिरेवात्मने-
पदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अत्रापि नियति-
रेव लुङ्लिङ् परस्त्व निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ् परो भवति ॥ किं
पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेदुपादिष्वप्रसिद्धिः । वा ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपद भवतीति चेदुपादिष्वप्रसिद्धिः ।
गुणादीनां न आप्नोति । जुगुप्सते मौमासत इति (३ । १ । ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य व्यात्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न शायतेति
भावः ॥ सनमेवेति । मा । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ उत्तरवापीति । मा
उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोपाभ्या युजे-
रात्मनेपदं भवति । तत्र “पूर्ववत् सन” इति ॥ किमर्थमिति । मा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वचिकत्वाद्वा दृष्टानुरोधाद्वा लब्ध द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिदोष इति च एव सिद्ध्यन्तो विधिपक्षेति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदेः श्रितश्च पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति भावः ॥

शदेः श्रितोऽभावादिति । (कै)

शदिप्रकृतिकश्रितोऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

श्रितेति ॥ (कै)

स्त्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावाद्वाह

स्त्रियतेरिति ॥ (कै)

स्त्रितेभ्य प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥ विद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् । वा । दिङ्मेवत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सप्तमस्याप्यतिदिश्यते । छणादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः । वा । छणादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्यते पराचिकीर्यतीति (१ । ३ । ४२,

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । “नानोर्यं” (१ । १ । ५७) “प्रत्याह्म्यां श्रुक्” (१ । १ । ५८) इत्येतयोः । इह च शदिस्त्रियतोऽनुवर्तते इति भावः । यद्येच्छसीति । भा । निषेधपक्षेऽपि निषेधादेव सप्तम्यात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिस्त्रियतोः सनो न इत्यनुष्ठाना

प्राप्नोतीति । (कै)

लुङ्लिङोरिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

डित्वादेव सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

लुङ्लिङ्पर इति (भा)

स्त्रियतिपरलुङ्लिङ् रूपस्येत्यर्थं तथा फलतीति भावः । एवं च
श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुरु-
भूता भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकम्पनं च इति गौरवभिया विधित्व-
मेव युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्
प्रश्नानुपपत्तिरत आह

०६) ॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तोऽपि
भवतीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद्गुणादिस्त्वप्रतिष्ठिरिति । नैव दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।
अथवा अवयवे कृतं लिङ् समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गौः
सकथंनि कर्णे वा कृतं लिङ् समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ अथवावयवे कृतं
लिङ् समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्स्यति मौमासयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
नैव दोषः । अवयवे कृतं लिङ् कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं

न भविष्यति । एवं च कृतेति । भा । द्वितीयसन् यद्यस्येहानुष्ठप्तेति
भावः । न च श्रदिरेवेति । भा । सामर्थ्या- कारणत्वं न केवलस्य श्रदेः ।
सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य श्रदेः श्रितोऽभावात् ॥ अथापीति ।
भा । श्रिता विशेष्यमाणाच्छ्रदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा ।
स्त्रियतेर्दित्वात् पूर्ववत्तन इति सन्नन्ताप्राप्नोत्येवेति भावः ॥ अथापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशेऽप्याप्ते निमित्तातिदेशेऽपि शक्तिरिति भावः ॥

भाष्ये . . .

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यन्निङ्गं डित्वादितदितिदिश्यते इत्यर्थः ॥ ननु कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तडा न निवृत्तये “अनुपराभ्याम्” इत्यनेन नित्यस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥

१ अ १ । पा । १ । सू. ७२ ।

समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । स न व्यभिचरति अर्थं पुनर्यमि चरति । तद्यथा । गो सक्चयि कर्त्तृ वा कृत लिङ्गं गोदेव विशेषक भवति । न गोमयलस्य ॥ प्रत्ययग्रहणं शिष्यगर्थम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्त्तृगर्थम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किम्भयोजनम् । शिष्यगर्थम् । शिष्यगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हृषीयते महीयत इति (१ । १ । २५, २७) ॥ तत्र को दोषः । तत्र हेतुमस्मिन् प्रतिषेधः । वा । तत्र

भा । “म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च” इति नियमार्थमारब्धमिति भावः ॥ किं पुनरिति । भा । किमय कार्यातिदेशः । यथा पूर्वसादात्मनेपद विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेशः । पूर्वस्य यन्निमित्तं डित्वादि तत् सन्नन्तातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः । बहोतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विधयत्वात् ॥ कृणादि-
ध्विति । भा । “अनुपराभ्याम् कृञ्” (१ । ३ । ७८) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

(आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ३ । व्या. २)

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुष्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यदा तस्या-
यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूयामपि स्यादत आह

ह्यज एवेति । (कै)

ह्यजो जित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति ह्यजोयति मज्जोयति अज्जापि प्राप्नोति अथवा ह्यजं कस्य
समुदायस्य विशेषकं भवति अं समुदायं योऽवयवो न अभिधरति । अकं च
न अभिधरति अथ तु अभिधरति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा ह्यजं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङ्गः । पूर्ववद् अयक्स्व इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्येत्वाहु ।
एवं पाठे भाष्ये वाचिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमस्त्विति प्रतिषेध
इत्यतिप्रसङ्गविषयोऽलक्ष्यार्थं हेतुमस्त्वित् यद्वक्तव्यम् ।

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (व्याख्ययन्तृत्वोऽनुप्रयोगस्य । १। ३। ६३।)

आम्प्रत्ययादिति (भा)

बहुव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सम्बिधानं प्रयोजकव्या-
पारः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाण "स्वरितञित" इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उप-
पादयिष्यते चेदं "स्वरितञित" इति सूत्रे ॥

न वर्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भावः ॥ सूचारभरीत्या ममाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थामियुक्तये इत्यस्य ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्ये-
नार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं नत्वम्येति
नियमार्थत्वमित्यर्थः ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदमिद्विविधेः फलं बोध्यम् ॥

(प्रोषाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ।) (अ. १। पा. ३। ध्या. २)

प्रोषाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

१ । ३ । ६४ ॥

— — —

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्ता प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

'सम्निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भावः ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

— — —

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसी इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अतः प्राण्यङ्गत्वाभावाच्चैकवत्त्वम् । अन-
वननिषेधेनाभ्यन्तारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमत आह

संसर्गवदिति ॥ (कै)

सर्वकरेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-
धिकरणमेव तदितिभावः ॥

१ सम् निस् दुर् इत्येतान् निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गेरखौ यत्कर्म खौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७)

गेरखौ यत्कर्म खौ चेत्स कर्तानाध्याने ।

१ । ३ । ६७ ॥

अथै कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे
वार्त्तिकतात्पर्यमाह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

गेरखौ यत्कर्म खौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७ । गेरात्मनेपद-
विधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः । वा । गेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म पदा गच्छन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥
इतरथा हि सर्वेष्वसङ्गः । वा । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरन्वयेति गेरिति वार्त्तिककारम्भः ।
एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । अण्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म-
ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्वयेति । भवति च कर्मान्तर-
सङ्गावेऽप्यखौ कर्म खौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साध-
यति । गेरात्मनेपदं भवति इत्येक वाक्यम् । ततो ऽखौ यत्कर्म खौ चेदिति
द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते ।
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते । अखौ

गेरखौ यत्कर्म खौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७ । अण्ता-
दात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अखौ यत्कर्म खौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् ।
कर्मस्य क्रिया खिच् प्रकृत्युपात्ता वा सैव चेत्स्यन्तेनोपेतत्वं । स कर्त्तेति

(गेरगौ यत्कर्म गौ चेत्त कर्तानाध्याने । १। ३। ६०) (ध. १। पा. ३। धा. २)

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्चेतद् वार्त्तिकस्य कर्मपद क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तच्च “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१। ३। १४) इति सूत्रे “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति सूत्रकारं शिष्यतो वार्त्तिक-कारस्य कर्मशब्दः क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तदाकथ्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राचरै-स्तदर्थसाधनपाठभाष्यव्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति ध्येयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपत्नी । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपत्नी आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एव वक्ष्यामि गेरात्मनेपदं भवति । ततोऽगौ यत्कर्म गौ

यत्कर्म गौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यासृतिः क्रियते न त्वगौ कर्मगौ गौ कर्मत्वसूत्रात् प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियावेद्यया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधात् एकस्य । यद्येष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादगौ यत्कर्म गौ चेत् तदेव कर्म इत्येवकाराध्याशारात् कर्मान्तरनिवृत्तित्वम् । ततः स कर्त्तेति तृतीयं वाक्य गौ कर्मगौ गौ कर्त्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेवा वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीय वाक्यम् । अथाविद्याद्यनुवर्त्तते कर्मैव कारक शब्दाधिकाराश्रय-यात् । शिच् प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्मकारकं स चेद्यन्ते कर्त्तृत्वर्थं , “शिचस्य” (१। ३। ०४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्तृभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्तृ-भिप्रायेऽपि “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” इति विज्ञप्यवाधनार्थं च ।

(अ. १। पा. १। वा. २) (गोष्ठौ यत्कर्म शौ चेत्तु कर्तानाथाने।१।३।६०।)

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्तीत्यत्रेव
स्यलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्ति-
नमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्था स्यलमिति चातिरिक्तं कर्मेतिभावः ॥
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्यल-
मिष्टन्यग्भवमरूपकलांग्रहद्वारा द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यग्भव-
मारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्यलं न्यग्भावयन् मनुष्यान्
आरोहयतीत्यर्थः । स्यलशब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्या-
नमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दस्याधोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवे-
तिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरमिदृशः कथमित्यत आह

चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म शौ चेत्तौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता ।

महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं सम्यच्यते । यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति
केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति । केदारः कर्मकर्ता तथाप्यन्तेऽपि
भवति जाययते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिक्ता-

“अथावकर्मकाद्” (१।३।८८) इति परस्मैपदवाधनार्थं च । न चाकर्त्रभिप्राये
परितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां वाधः स्यादिति वाच्यम् ।
पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरण-
मिति दिक् । उदाहरणन्तु कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्म-
वद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसृष्टेयैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषय-
त्वापच्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो दृशि सकर्मकाणामशब्दामिप्रायिता-
नियमात् । तत्र धातुपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरण-

(शेखरौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (ध. १। मा. ३। व्या. २)

स कर्त्तेतीति ॥ (कै)

कर्त्तृत्वं प्रतिकर्मत्वं किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अणौ द्विकर्मका एवास्त्योदाहरणमित्यपास्तम् । अथान्तावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् एवं चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितम् ॥ तद्धनयनाह भाष्ये

कर्त्ता चेत् स भवति व्यावृत्तिः । यद्येवं कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्त्तृत्वात् विधामवनोपसर्जने विधामवने वर्त्तते । जुनाति केदारं देवदत्तः । विधामवन्तं विधामावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा विधामवनमात्रे जुनातिर्वर्त्तते त्वनेका-

मलशालिकर्मं तथा च पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन विषयोक्तुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणाश्रयस्यते तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयोभवतीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

“निवृत्तप्रेषणं कर्म सन्नियावयै. क्षिप्तम्

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वरूपत्वेऽवतिष्ठते”

इति । ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति शिषि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः । पश्यन्तीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेर्यौ यत्कर्म यौ चेतु कर्तानाध्याने । १। ३। ६०।)

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

इति च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय-
कर्तुः कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र किं
लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वम् उत लावयति कर्मणा । नाद्यः ।
अन्ताष्टान्तत्वेन धातुभेदात् । नाक्यः । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं
देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातु-
भेदात् ॥ लवमकर्तुंशु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह
यथा लुनातीति ॥ (के)

दृष्टान्तसुपपादयति

सिद्धम् (३। १। ८०। १। ३। १३) । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्
चिद्योर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् दिव्योर्नि-

यत्वाद्वातूनाम् । भिक्षा एव वा धातवो भिक्षार्थाः सारूप्यास्तु तत्त्वाध्यव-
सायः । तत्र द्विधामवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति
कर्मकार्याण्यति दिशन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

“निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृतेऽर्थे शिजुचते” ।

इति ॥ ततः पुनरर्थस्य सौकर्य्यद्योतनार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विषयी-
मवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति दर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्यभावकत्वाच्च
कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि शिच् प्रकृतिभूतेन वृश्निना
य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः य एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति
अथौ यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तुः । एवम् प्यारोहयते हस्तोत्प्लुदाहर-
णम् । प्यारोहन्ति हस्तिगं हस्तिप्रकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । प्यारोहति

(शिरसौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्यातिशयोनायासेन दिधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवचायामपि अनुदराकन्येतिवत् तच्च पर्य-
वसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति दिधाभवनमात्र
वृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् । क्वचित् फलव्यापारयोः शक्तिः क्वचित् फले
इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

इत्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिञौ (१ । १ । ६७-६८) मा
भूतामिति । न वा यक् चिञोः प्रतिवेधात् । वा । न वैव शेषः । किं कार-

उपपद्यते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया
कर्मत्वमस्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु
स्वयमिति वचनं कर्मन्तरयुदात्तपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करण-
त्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्मत्वम् । ततो यदा दिधाभवन वृत्तेर्लुनाते-
र्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे विजुत्यस्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं

वृत्तौ न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणास्त्रिभिः आरोहयन्ति । आरो-
हणीत्यर्थः । ततः पुनर्यथेत्यागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि
प्राग्भूत् प्रथमवृत्तीययोर्द्वितीयचतुर्थ्योच्चार्यसाम्यात् चतुर्थी कदा उदाहर-
णम् । सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च

“न्यग्भावनं न्यग्भावनं बहौ शुद्धे प्रतीयते

न्यग्भावनं न्यग्भावनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते”

“अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तानां कर्मकर्तरि

निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्रकृतेऽपि विजुत्यते” ।

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शेखरी यत्कर्म शौ चित्त कर्तानाधाने । १। ३। ६७)

तदुक्तम्,—

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता” इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम्,—

“तानि धातन्तराण्येव पचिं सिध्यति वद्विदुः

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना”

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तव्य इति कथमयं कर्मकर्त्तव्यत आह

यम् । यक् पिब्योः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक् पिब्योः । यक् पिब्योः
प्रतिषेधे हेतुमस्तिश्चिन्नामुपसंख्यानमिति (३। १। ८६) । यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य
सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्र-
हृत्तिर्लावयतिः सम्यजते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वमेवेति

इति ॥ इह विग्रिष्टवाचकयोः शुद्धस्थानयोर्वाच्यत्वांशौ वाचकभेदाद् द्वेधा
गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमद्वयोक्त्यायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां पञ्चमी
अवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं मग्नाः । आरौहन्ति
हस्तिनं हस्तिपक्षा इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं
कर्मणा एव प्रेथयामधारोप्य शिच् क्रियते । दर्शयति मवः । आरोहयति
हस्तीति पश्यत आरोहयतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो शिच् प्रकृतिभ्यां शिञ्भ्या

(गोरखौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तारनाथ्याने । १ । १ । ६० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तत्रेति । (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीया-
वस्था । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य
इयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्य-
माना भूमयोऽवस्थाग्रन्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरव-
गाहते । द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधा भवने
प्रवृत्तेः । अन्यथा शिक्षायामङ्कुरोत्पादनाद्येवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो
द्विधा भवने कर्मतापत्यवगाहनं ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्तः
सन् द्विधा भवति किन्तु स्तत्र एवेति । (य) प्रेरणाऽसंवर्धितद्विधा-
भवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाचवृत्तित्वे कर्मवद्भावः
स्पष्टं चेदं हेलाराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसन्न
इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य पश्यन्ते
उपपादयति

हेतुमस्मिन् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यत्किञ्चि मा भूता-

स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ
किञ्चो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्तनात् । सिद्धग्रन्थबुत्प-

सोपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्बुगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहर-
णम् । विषयीभवति न्यगृभवति इति च पूर्ववदेवार्थः । सोऽयमध्यापितप्रेषण-
पक्षे दर्शयति भव आरोहयति हृत्तीति द्वितीयकक्षायामतिथ्याभिं
वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्याद्वाति-
थ्याभिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिनमित्येवं रूपं
द्वितीयकक्षायामतिथ्याभिं वारयितुमर्थौ यत् कर्म स चेत्सौ कर्त्तव्येवं रूपं

(थ १। पा १। था २) (खेखो यत्कम यौ चेत्त कर्तानाध्यागे । १। १। ६७।)

ततो यदेति । (कै)

तच्च लुनाति केदारमिति कचापेक्षयाऽस्या कचायां णिच्
विशेष । तस्या दिधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन दिधा-
भावनारूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्ति । अस्यां तु दिधाभवने स्वत
एव प्रवृत्त इहा तत् चेमाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य-
प्रतीतिसङ्ख्यविच्छित्तिविशेषलिखया णिजुपादानम् ॥

सौकर्यातिशयेति । (कै)

अस्यान्तु कचाया स्वत प्रवृत्तस्तत् चेमायामपि न प्रयोजक-
व्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविव-
क्षेतिभाव । इय प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमि ॥ तदुक्तम्—

“अवस्था पञ्चमीमाङ्ग्यन्ताना कर्मकर्त्तरि” इति ॥

मिति । उत्पुच्छ्यते पुच्छ स्वमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति
तथा भवितव्य प्रतिषेधेन । यत्त चिह्नो प्रतिषेधे शिष्यश्रियग्रन्थिनात्मने

तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना ध्यायीयते । अर्थस्योपादान त्याग
श्च क्रियते । सौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षाया लावयते केदार
इति प्रयुज्यते । एवं तावत् निवृत्तप्रवेष्टाद्वातो प्रकृतेऽर्थे णिजुच्यते

द्वतीय वाक्यम् । इह तु अद्यौ कर्मयोगमेव वृत्तिनो कर्मत्वमेव न तु कर्तृ-
तेति नातिशयान्ति । अत्र प्राश्न । अद्यौ यत्कमेति वाक्य कर्मोन्तरनिवृत्ति-
परम् । तथा हि । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् इह यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते
धर्मान्तरस्य धानिर्देशात् उद्देश्यतयापि अतः कर्मत्वमेव विधीयते । तच्च
विधीयमान सामर्थ्यास्येष्टित्यस्य समिहितत्वाच्च स्थानावस्थापामेव विधीयते ।
न ह्यद्यौ तदिष्टान सम्भवति अद्यौ यत्कमे इत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत् सिद्धे ।

(अथैव यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाथ्याने) १।१।६७) (अ. १। पा. १। आ. २)

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् ॥ तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमा-
नाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततो णिचि द्वितीयकक्षा । ततो
णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे
चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन
विवक्षिते णिचि उदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वं ॥ उभयत्रापि
णिञ् निवांहाय सर्वान्ते हरिणा “निवृत्तप्रेषणादि”त्युक्तम् । तदाह
उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्कारोपासद-
निवृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च “शब्देऽनुप्रेषणे” विस्तरेण निरूपि-
तम् । तदाह

प्रदाकर्मकायामुपसंख्यानमिति (१।१। ८८) ॥ स चावश्यं प्रतिषेध
आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । वा । अतुल्य-

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरकल्पः । कुनाति केदारं
देवदत्तः । कुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-
व्यापारे णिजुत्पद्यते जावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावाविवक्षया जावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रये

तदेवमयौ यत्कर्मइत्येतावत् एवायौ यत्कर्म यौचेत् तत्कर्म इत्यर्थः पलितः ।
अनेन च कार्यान्तरनिवृत्तिः क्रियते । न त्वयौ कर्मयो यौ कर्मत्वं प्रति-
पाद्यते । स कर्म इत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादना । एकस्य युगपदे-
कस्या क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात् तस्मात्

“उद्देशप्रतिनिर्देशाश्रये यत् संग्रहे पुनः

तदग्रहो वाक्यमेवेन कर्मान्तरनिवृत्तये”

(अ १। पा ३। आ २)। (खरयो यत्कर्म यौ चेत्त कर्तानाथाने। १। ३। ३०।)

सिद्ध शब्देति । (के)

ननु भूयते केदार इति प्रयोगे भति किमर्थं णिच् प्रत्यय-
घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वीकुर्येति । (के)

भूयते केदार इति कचाया स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वयापारे
प्रवृत्तिरिति स्वीकुर्येति प्रतीतिमात्रं यच्चस्यान्तु चेमाद्यमपि प्रयोजक-
व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य साभादेतदादर इति भावः ॥
प्रकृते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे आधारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (के)

लुनन्तमिति । (के)

स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्त केदार लविता चेमाद्य प्रयुक्ते इति
निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कचा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त
इत्येतावदेव न किन्तु प्रवृत्त न एव लवितार प्रयुक्ते इति प्रयो-
ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिकं स्वीकुर्यातिशय इति भावः ॥

मानेद्येतस्मिन्त्यत्र निष्प्रमत्ततोऽन्यत्र तेन यत्त चिद्यो प्रतिषेधो बलवत्
“कर्मवत्कर्मव्यातुत्यक्रिय” (३। १। ८०) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा
हि । लावयति केदार देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् लावयती धातो तादृशी
कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो यौ चेदिति वाक्यान्तरम् अथौ यदिमेव । अथौ शब्दतिपाद्य
वस्तु तेदेव यौ प्रतिपाद्य चेदित्यर्थ इति व्याचक्षुः । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
कर्मान्तरनिवृत्तिपरं व्याख्यानं यद्यपि कर्तुं शक्यं तथापि वस्तु यत्नं दुर्लभम् ।
धारोहयमाद्यो हस्तो स्थानमारोहयति अनुष्ठानं इत्यस्य व्यावृत्तिः यत्न

(शेरगौ यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाथ्याने। १। हा ई०) (अ. १। पा. ३। आ. २)

लावयते केदारो देवदत्तेनेति । (कै)

अत्र “लावयति” इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । यन्महद्
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः । यदा कर्मकाण्येवोदाहर-
णानीतिमन्यमानस्यावत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्म-
वद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः ॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये ऽस्य
सूचस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न ।
अवत्य कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्त-
रूपस्य फलाश्रयस्य सत्त्वेनैतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु “गति बुद्धि”
इति नियमाच्च इत्यन्यत् । “कर्तृकर्मंतरकर्माभाव” इति वक्ष्यमाण-
सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपद भवत्येवेति दिक् ॥

१ उपलब्धकैयटे “लावयति” इति पाठोऽस्ति ।

२ अ १। पा ४। सू ५२।

स्यात् । गच्छयति गच्छं गोपालक । गच्छयति गच्छः स्वप्नेव । आत्मनेपदस्य

कर्तृवस्थापामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वप्नेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया
यूक्ते एतस्मिन् आधारत्वे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्या कर्मवद्भावा-

मिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावास्तौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यता-
भ्यर्थमिति इतिपदमग्न्यर्थोऽस्ति स्मृतम् । न चेह तदस्ति । न चास्तु दृष्ट्यादि-
मते दोषोऽप्यं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुज्ञत्वात् कर्मान्तरव्यावृत्ति-
प्रत्यक्षं वाप्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेऽनमानक्रियत्वस्य व्याख्येय-
त्वात् । तस्यानुज्ञत्वेऽप्यप्रत्याख्याततया सम्मतत्वात् । अन्यथा व्याधारोपित-
प्रियत्वे द्वितीयकक्षायामतिप्रगङ्गात् । भाष्यवाचिर्दोषः कर्मप्रत्यय क्रिया-
परतयेव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । कर्तृव्येऽपि त्रुम मास्तु भाष्यमते समान-

(अ १। पा ३। अ। २) (येरखौ यत्कर्म खौ चेत्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६०।)

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वसाविवचायां केदारे तन्निष्पितप्रयोजक-
त्वसाध्यप्रतीतौ देवदत्तयापारसाध्यप्रतीतेर्दिधा भवनमात्रे साव-
यतिरिति भावः ॥ स्वल्पमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे
' नायमपि प्रकरणे भाष्यकृद्भनितः ॥

प्रदर्शितेति । (कै)

हर्षादिभिरिति शेषः ॥ ननु तथापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्
तात्पर्यमिति भावः । एवं चाध्यारोपितप्रेषणपक्षाज्ज्ञानेनात्रायं पूर्व-
पक्ष इति ध्वनितम् ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय
तत्सम्भवः ॥ द्विधाभवनासूक्ष्मयापाररूपायीपस्थितौ तत्प्रतिपाद-
कथनाद्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोस्तपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

च । वा । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गण' स्वमेव ।
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु । वा । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

प्राप्नोति । लावयतौ केदादस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रिय-
त्वभावात् ॥ यक् चिखोर्निष्पत्त्यर्थमिति । भा । अखौ यत्कर्म खौचेत्यकर्ता
तदा खेरात्मनेपदमेव गान्यादिति नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ उदमुपुच्छते पुच्छ-

क्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणं व्याघत्ताखेन कैयटेन
अखौ ये कर्तृकर्मणो तद्विभ्रं कर्म व्यावर्चयते इति तावत् स्पष्टीकृतम् ।
तथा च मनुष्यान् इत्यस्याखौ कर्तृतया गत्यर्थदुहेर्णो कर्मत्वेऽपि दुर्वार-
मात्मनेपदम् । मनुष्यस्यस्योरखौ कर्तृकर्मणोरेवेष्ट कर्मतया तदितरकर्मा-
भावात् । यपि च । सकर्त्ता इत्यंशोऽपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्त्तृत्वात् ।
स्यादेतत् । आरौहयमाण इत्यत्राखौ कर्मणो हस्तिन एव कर्त्तृत्वं स एव

(गौरागौ यत्कर्म गौ चेत् कर्तानाथाने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न चैवं लावयति केदारो देव-
दत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्तिः । व्यापार-
व्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन
तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परेतु तत्र पक्षे द्वितीयकचैवोदाहरणं
वक्ष्यमाणमिद्वान्तरौत्या । तद्धनयन् आह

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याहुः ॥ भाष्ये

यकुचिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । (भा)

‘समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । निधमस्य
सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात् चिणदिणिनवृत्त्यर्थमिति
नोक्तम् ॥

१ “समानधातौ” इत्यारभ्य “ज्ञानसत्त्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

गणयति गण स्वयमेव ॥ इध्यत यवात्तात्मनेपदम् । किमिध्यत एवाहो-

मिति । भा । कच पुनरत्रागौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचना ।

अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां
वर्तते । तस्मात् स्वार्थे लिङ्प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं सस्कारवशा-

त् स्वप्नमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तृति । तदपि न । प्रत्यासत्तिवत्तेनैवाति
प्रसङ्गमद्भात् । तथा हि । अण्तादात्मनेपदं स्यादगौ यत्कर्म स चेत् कर्त्ता

इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्बुद्ध्यते । येन लिप्ता अण्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्रज्ञातौ
यत्कर्म स चेत् कर्त्तृति । इह तु यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् ।

आरोहयमाह इति यत्र तु न कृतं स्वप्नमारोहयतीति न तत्रायमुपाधि-
रस्ति । येनातिष्याति स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । इत्तिपकानारोहयति

(अ. १। पा. ३। आ. २) (जोह्यो यत्कर्म तौ चेत्स कर्तौनाध्याने । १। १। ६७)

एष दोष इति । (मा)

यद्दोषपरिहाराय तथा नियमार्थत्वं व्याख्यायते न यत् किञ्चिन्
प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवं वायुक्रं नियमार्थत्वमिति भावः ॥

यावतेति । (के)

एवं चाण्यन्तपुच्छग्रहस्य क्रियावधनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव
इति । क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य
प्राप्त्यभावादिति भावः ॥

उदसन क्रियायामिति । (के)

यद्यपि शिङ्गुसंदान एव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवल-
मित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्यापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवामण्यन्तोऽस्ती-
त्यभिमानः ॥

भूतायाम् (के)

इत्यनेन लुङ्निषयप्रदर्शनम् । केचित्तु णिजन्तादिषु इदमुदा-
हरणमित्याहुस्तत्र ।

क्षित्वाप्नोत्यसि । इत्येते च प्राप्नोति च । कथम् । खयाविति कस्येदं

वक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुच्छते
इत्यात्मनेपदमेव णिजन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते ॥ गण-

इत्तोऽथप्रमाभूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमध्यासोपितप्रेषणपक्षे
द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति । नाद्यः । णिज्-
वाक्यव्यापारमेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कक्षयो-
रप्यन्तत्वात् । तृतीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात् । हस्तिपक्षानां कर्मत्वा-

(येरणी यत्कर्म णौ चेतु कर्तव्याध्याने । १ । ३ । ६० ।) (ध. १ । पा. ३ । व्या. २)

यस्तर्हि न हेतुमस्मिञ् (भा)

इति भाष्यामङ्गतेः ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥ ननु
सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णियहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

. णियहण इति शेषः ॥

येर्ग्रहणम् । यस्मात्तेः प्राक्कर्मकर्ता वा विद्यते न चैतस्मात्तेः प्राक्कर्म-
कर्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गण इति । भा । गणोक्तानेव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराण्य
“यिअन्थियन्थि” इति वक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वाद्वाधोऽनेन
सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरेव कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावत्ताकर्मस्यभावकानां कर्म-
स्यक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणानं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतोत्यर्थापर्थवसानेन
कर्मणो नात्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये
स्वीकृतं तत्त्वमर्थनाय ष्यणौ ये कर्तृकर्मणो तदितरकर्मव्यवच्छेदोऽभिप्रेत
इत्याह कैयटः । तस्याप्यवमाश्रयः । ष्यणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्तरिकर्म इत्यतो-
ऽनुसृतं कर्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसक-
मनपुंसकेन” (१ । २ । ६६) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्वेऽप्यदोषः ।
एवं च “करेणुरारोहयते निषादिनम्” इति माधप्रयोगोपपद्यते इति ।
एवं स्थिते निवृत्तप्रयोगाधारोपितप्रवेशपक्षयोर्दयोरपि घट्टकच्छायाम-

(अ. १। पा. ३। व्या. २) खेरणौ यत्कर्म णौ चेत्तु कर्तानाध्याने । १। ३। ६०।

यव नियमः । (भा)

अप्यन्ताख्यन्तस्यले ।

ततोऽन्यवेति ॥ (भा)

अन्तैकविषये ।

गणयति गण (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्तिके णिग्रहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिदप्यनं तेन वादिना कार्यं ततो वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः ॥
“गणयति” इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोर्बभूवपि स्वार्थणिजे-
वेति बोध्यम् ॥

मा भूत् । स्मरतिवगुच्छस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वगुच्छं स्वयमेवेति ।
यतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिव्याविषय-कर्मस्यभावकता कर्मस्य

ज्ञानविशेषः कर्तरि वृत्तते । नैव दोषः । भागश्चो यवस्यापनेऽपि गणिवृत्तते ।
भागश्चोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुपूतत्वाद् गणस्यैव
कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्यभावकत्वात् कर्मवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

कर्मकतया भाष्यकैयटादियस्याः सर्वं यवान्निवाः स्युः । तत् किं हरदत्तं
प्रत्येव पर्यनुयोगेन । यतावानेव हि मेदः । भाष्यमतेऽणौ ये कर्तृकर्मणोरिति
व्याख्यानादुदाहरणमिदं उत्तिक्कारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ
यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अयन्नयस्तावदुद्धरः । “वाधे
दृष्टेऽन्यसाम्भावं किं दृष्टेऽन्यदपि बाध्यताम्” इति न्यायात् । गम्भीराया
नद्यां घोम इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्ययोरमेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायांमपि

(कैरणी यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाथान् । १। १। ६७।) (अ. १। पा. १। या. २)

कथं पुनरिति । (कै)

एवं च यक्चिणोः प्राप्तिभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

भागश्च इति । (कै)

भाग्योऽवस्थानं च कर्मस्यमिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापीत्यर्थः ॥ तर्हि तदर्थमेवेदं

सूचमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वेषात्मनेपदे सिद्धे इदं सूचं णन्तानामणन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तव्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
णन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्नतत्प्रतिषेधार्थमत आह

क्रियायां वा भवन्ति कर्त्तृत्वभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाथान्

र्थमिति । भा । अथौ कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् यौ तु
कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे नाभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः ॥ न चैतस्मादिति । भा ।
नित्यत्वास्त्रिचः केवलानां पुरादेनां प्रयोगावाभादथौ कर्मणोऽसम्भवात्से ।

प्राथमिकबोधमादाय गम्योरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो विजयस्येव कर्मणोऽपि त्यागे विजयः कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम् । स्वभाष्यसम्बन्धो न क्षया
इत्यभ्युपगमात् । यथैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिरिति कैपटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्यः । विजयस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्यार्थो भाष्यवार्तिकयोरेकमि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । यत्रस्तु कर्मपदस्य क्रियापरताया

(य. १। पा. ३। व्या. २) (गोरखौ यत्कर्म यौ चेत्त कर्तानाध्याये । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मण इति । (के)

सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।
विशेषणान्तरस्य त्वेतद्वाद्युत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम्
उपलक्षणं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

दूष्यत एवेति । (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थः । एवं चेष्ट्यावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः ॥
एवं च गणयते गण इत्येव रूपं तचेति तात्पर्यम् ॥ ननु “णेरणौ”
इति नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिथ्यत इत्युक्तिरिति
शङ्कते

किमिथ्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं प्राप्तिं सङ्ख्यापत्त्याचार्या भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद-

इति हेतुमस्त्रिचो यद्वचम् । प्रतिषेधोऽप्युक्तविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-
न्याय्य इत्यहेतुमस्त्रौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमस्त्रौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्यायं
विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति ।

सुस्थ एव । उदाहरणेषु तु भूतान् इत्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे
विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाशयो बोध्यः । स्मरयत्येवं वनमुत्पन्नः स्वयमेवेति
भाष्येष्ट्योर्थाख्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरदत्ताभ्या-
मुमाभ्यामपि श्ररणीकृतत्वाच्च । यत्तु सूत्रश्रेये कैयटेन एनमित्यस्य विव-
क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् ॥ तस्मात्

“भूत्यादीनां परित्यागांश्चन्दमेदात् परित्यक्त्वात् ।

कर्मवाको च तादर्थ्यवर्णनात् सर्वमुज्ज्वलम्” ॥

(गोरगौ यत्कर्म यौ चैत् कर्तानाथ्याने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। व्या. २)

द्रष्टृते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथं प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच् इत्यर्थः ॥ ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे
कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मणस्य
नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तेति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमण्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य आपने प्रयोजनम् । पश्यन्ति मृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेध इत्यतः विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं
क्रियते ॥ वनगुल्लस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्लस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि
कर्मवद्भावातिदेशदेव सिद्धान्तोऽहं मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-
प्रेषणपक्षे धारोदयतौ हस्तिन कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-
वेन पक्षयोदणं देवदत्तो राध्ययोदणः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति
वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृष्टेः कर्त्तृस्य-
भावकतया रुहेश्च कर्त्तृस्यक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।
पश्चिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विस्तेदनदिधामवनयोरपि
कर्त्तृस्यतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापाराशस्य
कर्त्तृस्यत्वेऽपि विस्तिप्तिदिधामवनरूपे पक्षे कर्मस्येति इति । यदि तर्हि दृष्टि-

(थ. १। पा. ३। आ. २) (अथैतौ यत्कर्म तौ चेत् कर्तानाधाने । १। ३। ६०।)

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अस्य “कथमचात्मनेपदं वार्यते”त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तेः

गणयति गण इत्यादाहरणस्यावस्यादयेऽपि चुरादिष्वन्तस्यैव प्रकृत्याम् ।

चुरादिष्वन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि
तचात्मनेपदस्यैवेष्टतया तचानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

खेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्रयोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रकृताभावात् । “चिति

सत्याम्” इत्यादि (इत्यादेः) इदित् करणात् अनित्येष्वन्तत्वे

चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु

ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । १ दुःखप्रभृतीनामिव तस्मात्पौदित्यस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-१५३३ ।

२ कुम्भि- । ३ । क ।

भूत्यान् राजा । दर्शयते भूत्यै राजा । अचात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रद-

र्शनीयम् । स्मरत्यनेनमिति । भा । इतदप्युपलक्ष्यम् । अत्र ह्येनमिति

कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

सङ्गोऽपि विषयतन्त्र्यम्भावौ कर्मस्त्वाविति तुल्यम् । तस्मादिहवैषम्ये धीर्ज्ञं

वक्तव्यमिति चेत् । अत्राङ्गमर्हद्विहः—

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थान्येया शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति । अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेयु तदुल्लेख्य

यथा वा द्विषेयु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते व्योदनः क्षिद्यते

काष्ठमिति कर्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते । अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

(खेरणौ यत्कर्म यौ चेतु कर्तानाध्याने । १। १। ६०) (ख. १। पा. १। ध्या. २)
माचार्यत्वात् । केवलं “घुषिरविशब्दे” (चुरादिग-१०२७)
इति लिङ्गादनित्यश्चान्तव भावश्चद्वयति । यद्य“याध्यादा” इति
विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि “अणावकर्मकाद्”
इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साक्षात्त्यात् साह-
चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-
प्यन्यांशानुक्तौ आधानार्थान् कदापि तद् नस्याद् इति विषय-
विशेषनिर्देशार्थं कृत्स्नं सूत्रमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु “अधीगर्हति”
कर्मणि शेषे “वनगुल्मस्येति” षष्ठीसत्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-
हरणमत आह

१ अ ७ । पा २ । सू २३ । २ अ १ । पा १ । सू ८८ ।

३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ।

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः । वा । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात् । तस्मात् स्मरयति वनगुल्मस्य-
मेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवं जातीयकानामिति । ना । येषामन्यन्तानां

क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्यतेत्यर्थः ।
उद्देश्यापि क्वचित्कर्मणांशस्य क्वचित्तु व्यापारांशस्य इति । उत्सर्गिकं निया-
मकं बोध्यम् । तदिह दर्शयारोहणाभ्यां विषये न्यमूते च विशेषानुपलम्भात्
कर्तृस्य एवेह भावः क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । कर्तृ पश्येयम् इति
चुद्देशः न तु कथं विषयो. भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

(१५५. । पा. ३। षा. २) (खेरागौ यत्कर्म गौ चेतु कर्तानाथ्याने । १। ३। ६०।)

कर्मोपलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यवलात् सूत्रस्यकर्मफलायत्यपरं न तु कर्म-
संज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्वटितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्गृहितोदाहरण-
स्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-
मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि “गतिबुद्धि” इति
सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयति योगेनाप्यन्त-
कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाध्यागर्थकस्मरतेरपि तत्र
ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृस्यक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति
भावः ॥

१ ष १ । पा ४ । सू ५२ ।

हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति । स तर्हि वक्तव्यः । न वा, श्यन्तेऽन्यस्य कर्तु-

यत्कर्म तेषां श्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्यभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं
भवतीत्यर्थः । एवं च म्रुता माण्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति ।

इक्षिणो न तु न्यग्भावो भवत्विति । उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो
रुहेरर्थः ॥ तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमय-
त्यपि धारोद्धृतोत्थप्रयोगात् । अत एव “यद्भि तु पदं हृन्दति” (८। १। ५६)
इत्यत्र भाष्यं रुद्धिर्गत्यर्थ इति । अत एव घातौ कर्तुर्गौ कर्मत्वम् । पचिद्धि-

(शोरणौ यत्कर्म यौ चेत्तु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७) (च १। ५६ ३। ५। २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतिषोधिभ्रमर्थक सूच बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्यभावकानामित्यर्थं पश्यति राजा स्वयमेव इत्यत्रापि
स्यादत्त आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्यभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । राजात्यक्ष कर्म-
वद्भावाप्राप्तिद्योग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्य । किं कारणम् । ह्यन्योन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यर-

तेनारोहयते हस्तौत्यादावनेनैवात्मनेपद सिद्धं भवति । वया हि । सहि-
गतिविशेषवचन इति “यद्भि तु परं हृन्दसौ”त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव
च कर्तृस्यक्रियत्वाप्राप्त्यत्र कर्मवद्भाव । एव चाबह्यते हस्तौ स्वयमेवेति ये
कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमात्रा अवधोरणोपा ।
तथा हि ।

योस्तु विसृष्टिदिधामवनरूपो विशेष कर्मणि दृष्ट तदुद्देशेनैव च कारक-
व्यापार इति महद्देयम् । एव चाबह्यते हस्तौति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो
भाष्यन्यायविरोधादुपेक्षा इति कैयटः ॥ एतेन—

“अधिमच्छति शास्त्रार्थं स्मरति अद्धाति च
यत् क्षयावग्रतस्तस्मै नमोस्तु शूरवे सदा”

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शेरसौ यत्कर्म गौ चेत्य कर्तानाधाने । १। १। ६०।)

एवं चेति । (के)

स्नातग्न्ये सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः ॥

प्रदर्शयन्त इति । (के)

भागवृत्तिकाराः ॥

न्यायम् । (के)

“विशेषदर्शनं यच्च” इति । वक्ष्यमाणभाष्यम् १ “यद्धि तु परम्”
इति सूत्रस्य तमेव न्यायमाह

विशेषेति । (के)

यच्च कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं
तच्च कर्मस्या यथा यच्चैः । अन्यच्च कर्तृस्येत्यर्थः । यदा । क्रिया-
ज्ञतविशेषस्य यच्च कर्तारि प्रत्यक्षेणावरणं तच्च कर्तृस्या यच्च कर्मणि
तच्च कर्मस्येत्यर्थः । इदं केषांचिन्नते । अन्यत्वेवं सति क्रियाजन्य-
श्रमादिज्ञतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तार्यसीति सचादेरपि कर्तृस्य-

१ अ = । पा १ । सू ५६ ।

प्राणान्ते कर्मान्यो ह्यन्तस्य कर्ता । कथम् । हावात्मानावन्तगात्मा शरीरा-

“विशेषदर्शनं यच्च क्रिया तच्च श्वस्थिता
क्रियाश्वस्थात्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैवं क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम् ।
यत्प्रायतवादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्य भाष्यानुसारेण करोते-
रभूवप्रादुर्भावाद्येतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामान्यत्वात् । एवं च कर्तृस्य-
भावक्षयेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये । नावयते

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६०) (च. १। पा. ३। व्या. २)

भावकतापत्तिः । तद्धाद्यद्धातुवाच्या फलांशरूपा क्रिया कर्तृमतापि
सम्बन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्यक्रियः । यद्धातुवाच्यः
सोऽंशः कर्मस्य एव न कथमपि कर्तृस्यः । सकर्मस्यक्रियो यथा
यदादौ इति वदन्ति । तदाह

अन्येषामिति ॥ (कै)

ननु अथ पक्षे दृग्नेः कर्मस्यक्रियत्वापत्तिः । विषयत्वापत्तिरूप-
स्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मस्येव सत्त्वादिति चेत् मत्तं ज्ञाना-
नुकूलत्वापार एव तदर्थं इत्याशयात् । विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शिता
(घ)व्याख्यारीत्याह

त्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ।
शरीरात्मातत् कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

इति । विशेषदर्शनेन शब्दाद्यनुसारेण वा तात्पर्यं कथ्यते क्रियायाः ।
एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्यतां प्रतिपादयति न कर्मस्यताम् ।
तथाहि क्षिप्तमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि
मारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाक्षतः कर्मणि कश्चि-

स्वपमेव इत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे भरत्वात् “कर्मवत् कर्मणा” (१। १।
८०) इत्येवात्मनं पदम् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया पर-
त्वात् “शेरणा” दिस्त्रेणेत्यवधेयम् । यदि तु अथो ये कर्तृकर्मणो तद्विभक्त-
मनिवृत्तिर्भाष्यल्लगोभिप्रेता स्यात्तर्हि सकर्मकायां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणता-
पत्तौ कर्मस्यक्रिया कथ्युदाहरणं स्यात् । न हि तत्रातिदेशः सुगमः । कर्म-
वदकर्मकायामिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा नियमार्थत्वपरायां यक्ष्मिणो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४४५

(घ. १। पा. १। व्या. २) (गोरखौ यत्नं यौ चेत्स कर्तामाधाने । १।१।६०।)

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेष्टिति । (कै)

एवं निर्वर्त्य विकार्यं कर्मणि निवृत्तिविकारलक्षणं कर्मणि
विशेषः ॥ प्राप्ये तु न ।

“क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्येव न लक्ष्यते

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते”

इति लक्षणादिति भावः ॥ अन्येषां भेदेऽपि कर्मस्य क्रियत्वं

निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

अन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाग्रयत्वाभावाद् इत्तिनं कर्म-
त्वानापत्तिरत आह

द्वितीयो वृत्त्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं
कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाष्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्तिकयस्य नामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् ।

तस्मादिह व्यस्यदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसम्मतम् । जयादित्यन्यासकार-

श्चरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह मदानेव पूर्वोपरविरोधो विपश्चि-

द्विरुद्धर्त्तव्यः । व्यस्यदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्य परिभावनौयेत्यलं वज्रना ।

यस्य “करेणुरारोह्यते निषादिनम्” इति माघे प्रयुक्तं तत् ‘खिचय’

(१।१।०४) इति सिद्धम् । एतेन

“स सन्ततं दर्शयते गतस्त्रयः

क्ष्णाधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्”

(जेरयो यत्कर्म यौ चेत्त कर्तानाध्याने । १। १। ६७।) (च. १। पा. १। घा २),
वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवानुसूक्तव्यापारस्य ह्यर्थत्वे तदनुसूक्ततया-
दुग्गेन गज ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि
धात्वर्थश्चेत् तदेवासु तावतेव हस्तिनः कर्मलोपपत्तिः । किं न्यग्-
भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्तर्यपि सत्त्वाच्च कर्मस्य-
क्रियत्वमिति भावः ॥

कर्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तत्र्यग्भवन विनोपरिगमनमसम्भवि
इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

“न्यग्भावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते”

इत्येवोक्तम् न तु रुहिणा ॥

कारकाणि ख खं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रिया सम्पादयन्ति । बज्रवस्त-
व्यस्यायमर्थः किञ्चित् प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः । दर्शयते
भृत्यान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसद्भावादघात्मनेपदेन न भाव्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्द्यता तं पश्यति वा दर्शयते । यद्वा । वन्द्यता
कृताधिपत्यामिव लोके पश्यति वा दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्द्यता धर्मो
कर्त्तव्यः । द्वितीये तु वन्द्यता सा कर्म । उभयथापि यौ कर्मत्व निर्विवादमेवेति
दिक् । जेरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न
च यौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वात्तेदेव । भविष्यतीति वाच्यम् अथावित्यस्यापि

(वा. १। पा. ३। व्या. २) (शौरङ्गौ यत्कर्म कौचेत्य कर्तानाथाने । १। ३। ६७।)

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपकमस्यकर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरण-
त्वा गतेरिति भावः ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्तेः प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्तरेतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते तच्च
कर्त्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्त्तृकर्मणी इति । (कै)

“कर्त्तरि कर्म” इत्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिण-
मया यच्च यच्च यदित्येकश्रेयेणायमर्थो लभ्यः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्व्याख्यकारस्यायमभिप्राय उद्घातेऽण्यथावस्याया
ये कर्त्तृकर्मणो तदतिरिक्तकर्मान्तरसङ्काचे आत्मनेपदं न भवति यथा स्यात्-

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्धमवश्यं शेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् ।
हेतुमस्तिश्च ग्रहणार्थं च । औसगोक्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गणः
स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विमज्ज्य मागशोऽवस्थापने वर्धते । तथाच
पार्मस्यभादकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्हेतुमसौ पुनः प्रेषणाश्रयामे सशानात्मने-
पदमित्थम् शेरिति हेतुमस्तिश्चा सन्निधानादद्यावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

(खेरणौ यत्कर्म यौ चेत्तु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (ब. १। पा. ३। चा. २)

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (के)

सिद्धान्ते इति शेषः ॥

स्थूलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थूलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अप्यन्ते कर्मण आत्मनो ण्यन्ते कर्तृत्वेनाण्यन्तावस्थास्यकर्तृकर्मा-
तिरिक्तकर्माभावेन आत्मनेपदस्यैतन्नाप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अहं काण इत्यादि व्यवहारेण
शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विवक्ष्यम् ।
अन्तरात्मा कर्त्ता शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनुभुपगमादिति
भावः ॥ मन्वन्तरात्मा पुरुषः सोऽप्यकर्त्तैव साक्षादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थाया कर्तृत्वा भूत्याना यौ
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरत्वेन वगुच्छः स्वप्नेवेति
लौकिकस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते । आत्मनः कर्मत्वे इति । भा ।
यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेधः

चुरादियौ यत्कर्म तत्कर्तृकाद्धेतुमण्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु हस्तिहता
गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र संख्यानिमित्तस्य
परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्तृत्वस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावा-
प्रवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थाया तु परस्मै-
पदमशुद्धमेव । “खेरणावि” त्वत्रापि “व्यावाकर्मकाद” (१। ३। ८८) इत्य-
त्रैव हेतुमस्ति च एव यद्वदस्य न्याय्यत्वात् । तच्चैव भाष्ये स्थितत्वाच् । भाग-
श्रीऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनपदमिति विशेषः । कर्मवद्भा-
वस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु विध्यश्रीत्यादि निषेधाग्रस्त इति दिक् ।
यौचेदिति किम् । निवृत्तप्रेमणाणौ वारोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीय-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शरीरौ यत्कर्म शौ चेत्त कर्तानाधाने । १।३।६७।)

साह्येति ॥ (के)

तस्यैवेति । (के)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वा-
दिति भावः ।

पुरुषस्य । (के)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मइयमत्वेमानमाह
अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मेति । (भा)

धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनु-
भवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं सुख-
दुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कक्षान्तरे कर्तृत्वं तन्मिधानाच्चेति
सिद्धान्ताशयः ॥

इत्यर्थः ॥ न वेति । भा । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं
चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति । भा । साख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वा-
सद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् । नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स
एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । भा । शरीरस्याचेत-
नत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरे अवध्यत इति आख्येयम् ॥

कक्षाया मा भूत् । अस्मिन् हि शौ चेद् गृह्यते अगत्यादयामेव कर्मत्वं
कर्तृत्वं च सम्भेत् । न चैकस्यामपरूपता बाधिता इति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां
कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाधाने किम् ।
स्मरति वनगुल्म कोकिल । ततस्तुर्थावस्थायां स्मरयति वनगुल्म । उत्क-
रणापूर्वक स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृ आधाने । घटादि ॥

(स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (अ. १। पा. १। धा. १)
१। १। ७२।)

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२॥

ननु राजा प्रयाति^१ प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य
कर्त्तृगामित्वतद्भावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये “स्वरितञित”
इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ ।

१ स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२॥ स्वरित-
ञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्वाति । स्वरितञित इति शक्यम-
कर्त्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्वाति इति । कर्त्तृभिप्राये

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२॥ इदमात्मनेपदं
संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते पाचयतीत्यर्थः ।
यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातूनः प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२॥ स्वरितेनो जितञ्च
धातोरात्मनेपदं स्यात् क्रियाफले कर्त्तृगामिनि सति । यजते । सनुते ।

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२॥ यत् क्रियाफलं
कर्त्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः । स क्रियामेदः स यज्ञं
यजते, यजतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते । “विभावोपपदेनेति”
(१। ३। ७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेखाराज । अत एवोक्त “स्वरितञित”
इत्यत्र भाष्ये “स्वरितञित इति शक्यमकर्त्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित् । क्रिया छत्तत्रधात्वर्थः तत्फलके कर्त्तुः प्रयोजक-
कर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्त्तृव्यापारे आत्मनेपद-
मित्यर्थादिति भावः ॥ “संविधानं” छत्तत्रधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्त्त-
नाख्यो व्यापारः । “यजेते” त्यादौ च अतिशु प्रवृत्त्यनुकूलो
यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार
एव संविधानशब्दवाच्यः । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-
र्गतसोचग्रंसनरूपहोद्व्यापारप्रयोजकव्यापारकर्त्तुरध्वयोरपि पशु-
नासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्
यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलताभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः ॥

क्रियापत्ते इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्तृभिप्रायं क्रियापत्तमस्ति । त एवं विद्या-
स्यामः । येषां कर्त्तृभिप्रायसकर्त्तृभिप्रायं च क्रियापत्तमस्ति तेभ्य आत्मने-
पदं भवतीति । स चैतेषां कर्त्तृभिप्रायं चाकर्त्तृभिप्रायं च क्रियापत्तमस्ति ।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यागमिहितं संविधानं
तदा तदभिधानाय शिष्टुत्पद्यते पाद्यतीति । यदा “शिचच्च” (१।३।७४)
इतिष्यक्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने स्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्प-

कर्त्तृभिप्राये क्रिम् । यजन्ति याजकाः । हवन्ति । दक्षिणादि तु न पठम् ।
उक्तं हि हरिया—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानफलं तेषां न लामादिप्रोजनम्” इति ।

कर्त्तृभिप्रायक्रियापत्ते इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्तृभिप्रायं क्रियापत्तमस्ति त एवं
विद्यास्यामः । येषां कर्त्तृभिप्रायसकर्त्तृभिप्रायं च क्रियापत्तमस्ति तेभ्य आत्म-

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. १। व्या. २)

१।३।७०।)

परे तु संविधानं सामयौ सङ्घटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्रित्या-
द्यनुकूलव्यापार एव यच्चत्याद्यर्थो न तु तच्चिमित्तं संविधानमपी-
त्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेम तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः
पाक इत्यर्थः ॥ परेत्यनेकार्थस्य धातोरचायमेवार्थ इति बोधन-
मेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

“हेतुमतीति” (१। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव
निद्वान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तच्च कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां
कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रायद्वयं किमर्थम् ।
स्वरितञितः कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्वुच्चमाने यमेव सम्पद्येति क्रियाफलं
नीया यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन संविधान-
लक्षणे एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रौञ्चोऽयं वपते धत्ते चिनुत इति च

पचा । पाकः । धित्वादह् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्य-
स्तद्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुर्वते । कारयतीत्यर्थः । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा
जातीयकाः - खल्वाचार्येण स्वरितञित इति पठिता । ये उभयवन्तः ।
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति” । अनेन च भाष्येणा-
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलान्नावप्रयुक्तो यात्यादियमयाभावो लक्ष्यते । ननु यात्या-

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां संविधाने वृत्त्यभाववादिनां तत्र णिजना-
पत्त्या णिज्विधायके वाचकता पत्र एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-
शयः । ६) ॥ नन्वेव ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिच् संविधानस्य
बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ मन्वयमर्थः सूचानारूढोऽत आह

तथैव स्यात् । लृप् । लृणीते । पूप् । पूणीते । इह ५ स्यात् । यञ् यजते ।
वप् वपते । अभिप्रयष्ट्ये प्रुः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये
श्रियप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्त्वामा-
यादत्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिप्रग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-
त्याहुः । स्वार्थं य क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।
इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमेवार्थः । शिजन्ताखिपि यथा कर्त्रभिप्राय इति
सूत्रांशेऽपि कर्त्तृपदस्या हेतुकर्त्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः ।
उक्तञ्च हरिणा—

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैचित्तु स्वार्थपरार्थता ।

असतो वा सतो वापि विवक्षितनिन्वना” ।

दिद्यपि सेना प्रयाति मित्रं तोर्यानि गच्छति इत्यादौ परामिप्रेतं अय-
धमादिपक्षमस्तीति चेन्न । भाष्ये ‘च’ अवगात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्राय-
मेव च क्रियापक्षमस्तीत्यर्थात् । इदं चोभयामिप्रेतमिति न तथेवमिप्रायः ।
तत्र यनेर्ज्ञापिग्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेतं तत्फलभावः । यत्रभावस्य तदा

(स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियापक्षे ।

(अ. १। पा. १। आ. २)

१।१।७२।)

कर्त्तृभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

“कर्त्तृभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः” इति ॥ (हरिः)

“क्रियाभेदः” । सविधानलक्षणः ॥ “तत्कर्त्ता” । संविधानकर्त्ता ॥

“केषां चित् कर्त्तृभिप्राये णिचा सङ्घ विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा” ॥

इति च केषां चिद् धातूनां स्वरितजिताम् । केषां चिदादिना-
मिति च । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-
प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीधेति । (कै)

“वपते” (कै) इति पाठः ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति

वर्त्तते । प्रत्याधिकर्मणि । तेन यं चामिष्येति यं चामिष्यति यं चामि
प्रागात्तत्र सर्वत्रामिमुख्यमाने सिद्धं भवति । कर्त्तृभिप्राये क्रियापक्षे इति
सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके व्ययोगे स्वरितजिद्विषयैव न
वाद्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितजिद्विषयस्य प्रत्याख्यानम् । एवं पक्ष-

केषांचित् कर्त्तृभिप्राये णिचा सङ्घ विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥

कर्त्तृत्वाभावात् । यत्रमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्तम् । उभयवचनत्वे स्वाभिदासा-
विति वस्त्रमाणवप्रयोग इति तदाशयः । ननु पक्षादौता विकृत्यादिवचन-
त्वात् कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्तृभिप्रेतक्रियापक्षा-
प्रसिद्धिरस्येति चेत्

स्वरितञित एवेति ॥ (कै)

नन्वयं पक्षो न भाष्यसम्मतः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्तृभि-
प्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (ज्ञा) आत्मनेपदं नचैतेषामु-
भयमस्तीत्युक्तेः । तत्र सर्वेषां कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमा-
दुभयाभावोऽकर्त्तृभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । अश्वविधाने एषां
वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मा-
दुत्तरव्याख्यैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्त्तृ-
गामित्वमेव विवक्षितं न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते
च तथैव यात्यादौ । एवं च “न चैतेषां कर्त्तृभिप्रायं च” (भा)
इत्यादिप्रतीकष्यकैयटोऽपि चिन्त्य एव ॥ “चिनुते” इत्यादिप्रयो-
गास्मान्तर्भावितव्यस्यतयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यपाह-
कम् । कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न
किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्तृ-
भिर्हस्तैः कृष्यतीति “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” (१।३।७७) इति पक्षे आ-
त्मनेपदाभावः । क्षामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षायां परस्मैपदम् ।

क्रौञ्चीव पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु स्वर्णोऽभिधीयत” इति ॥

“अन्विष्यन् भजार्त्तान् कृत्विदर्थः शतैषते ।

तन्निमित्तं यथान्याधि क्रियाधिश्रवणादिका” ॥

त पक्षे प्रधानार्थो यासौ तदुद्धानां विलिप्तिः । अथेदानीं तदभि-
सन्धिपूर्वकमध्येषणं वा प्रेषणं वा युक्तं यत्पूर्वं पचर्थः स्यात् । वाटं युक्तम् इति

(स्वरितमितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलम् । (अ. १। पा. १। व्या. २)
१। १। ७२।)

च सेना प्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्येवेति
वाच्यम् । भाष्ये “च” श्रवणेन कर्त्तृभिप्रायमेवाकर्त्तृभिप्रायमेव च
क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न
तथेति भावान् इत्यरुचेराह ।

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

‘यः स्वार्थे क्रियामारभते तच्च तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे
“कर्त्तृगामित्वं” कर्त्तृपकारकत्वं न तु संयोगः समवायो वा । चित्रया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्त्तार-
मभिप्रेति । याजका यजन्ति जा शय्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिक-

यदा तु स्वाभिगतो धर्मो दास्यारोप्यते तदा स्वाभिदासौ पचेते इति
प्राक्तनेपदं भवत्येव ॥ सर्वेषां चेति । भा । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च

अस्तौ च इत्यनेन कमलवनोदघाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः
समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थता विवक्षायाः सम्भवात् । अर्थस्य वाचकं

“हेतुमति च” (१। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । संविधानमपि सामग्री-
सङ्घटनरूपं पञ्चाद्यर्थः । यथा विस्मिदर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्त्तृव्या-
पारोऽर्थो देवदत्तः पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्तिः शिष्ट-
तु न । नहि संविधानमेव लिख्यं । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति
प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक
इत्युच्यते इति हेतुराजः । भिक्षा वासयति कारीर्योऽग्निरध्यापयति इत्या-
दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो यज्ञसमर्थान्धाचरति

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्मृतितन्त्रितः कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात् । एवं च फलदारा क्रियैव कर्त्तृर्येति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं “श्रुत्या” “लोकतो” वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत् । यथा पचादौ भोजनादि-
‘लोकतो’ऽवगतम् । यज्यादौ च स्वर्गादि “श्रुत्या” ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति । (कै)

धात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोषः । स्वार्यत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्यत्वविवक्षायां तद्वानौ इति सूचार्थः । उभयं च स्मृतितन्त्रित्वेवेति न दोषः । विवचानिमित्तस्वार्यपरार्थतेत्यन्वयः । “विवचा” इत्यनेन “कमक्षवनोद्

महर्षिष्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिषत्तं वधिं वा वधिं फलं

स्वार्थानुष्ठान संभवादितिभावः । येयामिति । भा । संभवे यमिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विप्रिक्षे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति भावः । न चेतेयामिति । भा । धात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

द्यौतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संग्रह्यैवं केषां चिदित्यादिना श्लोकेन । पिनोति पिनुत इति । चिनोति चायमिति चेति क्रमेणार्थः ॥ इति कौस्तुभः ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोमः इति तदर्थः । अत एवायं यद्वसम्भारान् सङ्गटयति कं वा प्रेरयिष्य-
त्यात्वेन्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ॥ ननु “स्मृतितन्त्रित” इति सूत्राद्
अपमर्शः कथं सम्भवे । तत्राह

(स्वरितञितः कर्चभिप्राये क्रियाफले । (अ. १। पा. ३। आ. २)
१। ३। ७२।)

घाटनं कुर्वते ये" इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र
क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य
शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मै-
पदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिषमभिधायतधातोः स्वरितञितः
कर्तृगतफलजमक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं शाब्द-
बोधविषयः अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः । तथैवातुभवात् ।
किमया क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते ।
एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिदद्यातिरेकेण तृतीय-
कोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्चभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्च-
नभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दामधर्मस्य स्वामिन्या-
रोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत्

लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि गा लभन्ते भृतकाश्च प्रादिकमिति ।
इति महामाध्यम् ॥

अथवा स्वामिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयो नैषा स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्व-
संभवः । तथा जालीयका इति । भा । प्रकाशमात्रे फलविधाय प्रकाशवतो
जालीयर् विहितः । अथेति । मा । कर्त्तायमेति प्राप्नोतीति कर्त्तायमिति

“कर्चभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपपत्त्यम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ताफलभाग् यतः” ।

कर्चभिप्रायक्रियाफलपक्षेण संविधानक्रियानिर्दिश्यते । नक्षत्रं दृष्ट्वा
वाचं विश्वमेदित्यत्र नक्षत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवं रूप-
क्रियाया कर्त्ताफलेन युज्यते । न ह्यसविदध्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्युत्पत्तेः ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।१।७२।)

कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषय-
दादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुतः “कर्त्रभिप्रायक्रियाफले” इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते
तदाचकाङ्क्षातोरात्मनेपदम् । विक्षित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्मैपदम् । एतच्च हरिण्ये स्पष्टमिति मञ्जूषायां निरूपितम् ।
भाष्यस्यान्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेवं विवक्षतिप्रसक्त्यत आह
स्वरितञित्पदयैवेति ॥ (कै)

ननु “एवं पञ्चभिर्हलैः कृषति” इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मने-
पदं स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः ॥ ननु स्वामिदास-
योर्युगपत् कर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेना-
श्रयाभावात् परार्थतप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनाश्रयात् । अप्राप्या
ईदृशे विषये पचेत्तिष्ठन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । भा । केचिदाहुः । कर्तृमान-
कालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये यस् विधानात् । तस्माद-
यमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र युवदृष्टिप्रचुवधा-

तस्य कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदाचका-
ङ्क्षातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । संविधानोपलक्ष्यं च क्रियाफलं किं तत्राह

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तद्व्याज फलं तेषां न सामादिप्रयोजनम्” ।

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामावेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमवोक्तम् ॥

सर्वचेति । (कै)

सर्वधातुस्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातुनामित्यर्थः ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एवं च यच्च धातौ “कर्त्तृभिप्राय” इत्यस्य व्यावर्त्य-
संभवस्तच्चैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ “अकर्त्तृभिप्रायम्” इत्यस्य
कर्त्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्तृभिप्रेत-
मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवशं भावीतिप्रधानम् । इत-
रुत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवादिप्रलट्त्वाच्चाप्रधानमिति
तस्येष्टग्रहणं न स्यात् । व्यभिप्रयच्छात्तु तस्यापि ग्रहणम् । व्याभिमुख्यं फलस्य
यदा कर्त्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा व्यात्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रय-

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तच्च पाकस्य भोजनं
लोकतोऽवगतम् । याजस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । “साधोयो यत्र
कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रेति । न चान्तरेणापि यजिं यजिफलं वपिं च
वपि फलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं ग्राह्यमन्ते भृतकाश्च
वेतनमिति” । यत्र यस्या क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साधोयः क्रियाफलं

‘नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामाचष्टित्वादितिभावः ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरगवि-
रुद्धम् । अकर्त्तृभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो साभात् प्रत्यययोः
पौनस्त्यं परिहरति ।

प्रकारमाचे इति ॥ (कै)

केचित्तु “तथा जातिः” इति वङ्गमीरेः “जात्यन्ताच्छ
वन्धुनि” (५। ४। ८) इति समाह्वः ॥ मन्वभिपपूर्वकैः तैरिच्छायां
रुद्धत्वेन कथं तदाचेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

य तु न तव विवक्षित इतिभावः ॥

१ लयनञ्चकैयटे “नैवाम्” इत्यस्ति ॥

इत्ये सति लभ्यते । वपत इति । भा । केशप्रभु वपत इत्यत्रैवासने पले
स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रलये पले न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्राया-

स्वर्गादि । यजिं यागसविधानरूपमव्ययम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेखादि
यजिं ह्य साध्ययागव्यापार विभाषि । मतान्तरमाह ।

“क्रियाप्रवृत्तावाप्ताता वैचित् स्वार्थपरार्थता ।

असतो वा सतो वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

सर्वं इमे श्रुत्यर्थं प्रवर्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुयद्योतय इति
प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुक्ता ।
परार्थतात्यस्येव । “सतो वा” इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षित

केचिदिति । (कै)

“संप्रत्येति” भाव्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यण् विधौ
कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यम
कालत्रयसंधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । “सम्प्रती”त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच् दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

दिति । भा । यजेत् इत्यादौ । यत्तु कालाभिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्राप्राप्ते-
र्निमित्तमस्ति । पादिकमहरिति । भा । पादौ भूतिरस्य इत्यत्रार्थे “असमाप्ते
निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धन हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः । एवं चासत् परार्थता-
विवक्षाया मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् ।
सूत्रार्थत्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्र कर्त्रभिप्रायोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः ।
अथ “कैश्चिद्” इत्यनेनास्तुतिर्नोधिता । तद् योजं ॥ यजन्ते ऋत्विज इत्या-
देरप्यापत्तिः । यः स्वर्गादिफलार्थे निर्विशेनेतर व्यापारयति स्वयं च प्रति-

(स्वरितञित् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ १। पा. १। व्या २)

१।३।७२।)

अभिप्रयहणाच्चिति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं सनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति
तच्चिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भावः ॥
क्रियाप्रारम्भे यदा कर्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति
तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलगन्धेन कथ्यते
इति तात्पर्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु
वपनस्य केशकर्त्तृरूप फलमध्यवहित मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह
केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्ते सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र
परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽप्यन्तर्गुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्था-
दपि तदर्थयोक्तव्यमात्मनेपदं शिष्या सह विकल्पते । सविधानमात्रं शिष्यार्थं ।
सर्वं इमे स्मृत्यर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्य-
कर्त्ता सविधातोच्यते । प्रैषस्तु न शिष्यार्थः । एवं चैकविधयत्वात् तयो-
पर्यायः । यगते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

“केषां चित् कर्त्रभिप्राये शिष्या सह विकल्पते

आत्मनेपदमन्वेषा ऽदर्थं प्रकृतिर्यथा”

शिष्या सह शिष्यार्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरित-
न्निदयतिरिक्तधातूनाम् । “हेतुमति च” (१।१।२६) इत्यस्यापि संविधान-

धान्यं वपत इति । (कै)

वोजविकरणाद्योऽत्र वपतिरिति भावः ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र "अभिप्रेति." सम्बन्धमात्रे । एवं च येन कृतेन सम्पत्ति कर्त्ता सम्बद्धः येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च सम्बद्धोऽभूत् सर्वत्रात्मनेपदं सिद्धम् । कर्मादग्रे तस्यैव स्वसम्बन्ध-
लेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽन्नाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

'अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि कर्त्तानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति नाप्यगम् ।

१ अत्र "दि" इति नाम्ना वक्तव्यमवधारणायुक्तमेव ॥

कृते व्यापारे वर्तमानाद्वागोर्गोचिर्निर्दिष्टं । यत्रोक्तं संविधानमेषां । पाचय-
तोत्यादावपि स्वमिद्वेनम्नम् । वस्तुनो दिष्टं घोरदावायो । "तस्योक्तो
हेतुश्च" (१। ३। ५५) इति सूत्रात् । अत्र यत्र तदाश्रयस्य वर्तमानम् । अत्र
एव पाचयति देवदत्तो दत्तत्वेन इत्यादि प्रयोगा "गतिबुद्धि" (१। ३। ५७)
इति सूत्रं च परिहारम् । एवं च भिन्नविषयत्वाद् विद्वन्प्राप्तिरनङ्गता ।
किं च सामान्यविहितस्य दिष्टो धातुविशेषादिहितेनाकर्त्तव्येन वाच्य
एवोचितः । एतच्च केषां चिदित्यनेन सूत्रिणमिति हेतुरात्र । अत्र एतेषां
विभासनेपदोर्विद्वन्प्राप्तिरङ्गता इत्यर्थः

(स्वरितञित कर्त्तृमिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१।३।७२।)

चत्विग्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं
तदुद्देश्याय गाव एवेति भावः ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिः सन्धिदिनमित्यर्थः । दिवमस्य तां भृतिं लब्ध्वा मह
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वत्र चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्देश्येतिन्यायादिति भावः ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यस्तभ्यत्वं प्रकर्षः ॥

आत्मानं क्रीणीय इति विनता कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो
मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थ इति तेषां तदभ्यमवौजम् । तत्र
प्रत्युपकारं विना दास्यान्मुक्त्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-
सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः । एवं
केषां प्रत्युपकारं वपते इत्यत्र वपनकर्तुं संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रम-
वौजम् । तत्रापि स्वासाधिसामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषां भ्रमः स ।
एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेताराजः ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

“यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्

युगपद्वर्गमेदेन धातुस्तत्र न वर्त्तते” ।

स्वामिसाध्य सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विस्मृति-
पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

साधूयः (भा)

इत्यस्य क्रियाफलान्वयः । अनन्यस्तभ्यं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपे
धात्वर्थे मति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तडानौ इत्यर्थे इति भावः ॥
किं तत् साधूयः क्रियाफलं तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

‘यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥
गवादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तज्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षम्
परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र-
प्रयोगे विनश्वलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः । न च
क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-
क्षायां परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य
लाभेन दासस्य अममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः । किं चैवं रीत्या यजति
यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तदा कर्त्तृगामिनोऽकर्त्तृगामिनश्च
फलस्याभावेन “स्मृतितन्त्रित उभयवन्त” इति माध्यस्यासङ्गतेः । अत्र स्वामि-
पदार्थसामर्थ्यात् तद्वृत्तं संविधानमवगतं दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियायाः
परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि
पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये । समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य
क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एव च क्रियाफलशब्देन तदेव याच्यमिति भावः ॥
कारिकायां यत्किञ्चिदर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यन्वयः । एवकारा-
ध्याहारस्य बोध्यः ॥

“सविधातुश्च साङ्निध्यात् दासे धर्मोऽनुषण्यते ।

हन्त्रिणा चापि सम्बन्धात् हन्त्रिशब्दाभिधेयता” ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादि । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे
निरुद्धधर्मोपाप्तोतेरित्यलं विस्तरेण । “अग्नौ न आदधीत” इत्यत्र यद्य-
प्याधानशक्तमाह्वनीयत्वादभिनिष्ठं तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्तृ-
गतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आह्वनीयत्वादेराधानसत्कारातिरिक्तत्वे
मानामावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मनुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यान ।
स्पष्टं चेद “एकं पूर्वपरयो” (६। ४। ८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन
कर्त्रभिप्रेतत्वं श्ले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तम-
पास्तम् ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

१। ३। ७८ ॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्तृरूपे ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

परस्मैपदस्येति शेषः ॥ कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्वस्य परत्वेनात्म-
नेपदं सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

वस्तुतः कार्यातिदेशेष्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशा-
नतिरेकस्य इति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेषविहि-
तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

अचारितार्थमेव हि बाधकत्वे बौजम् अतिदेशस्य यगादि-
सम्पादनेन चरितार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

शेष इति । (भा)

एव च भावकर्मणोरिति नियमे उपयुक्तत्वाच्चायं शेष इति

(अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ।)

(अ. १। पा. १। आ. २)

भावः ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं
शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेषं दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एवं गन्धनादौ प्राप्तात्मानेपदं यथा बाधते तथाऽसति कर्त्तृ-
ग्रहणे कर्मकर्त्तर्यपि तदाधेतेति भावः ॥

सति त्विति । (कै)

इह करणं तु स्वार्थमिति भावः ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तच्च परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्त्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र
इत्यवगतेरिति भावः ॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युक्ताऽपे

कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्तिः संशङ्कते ॥ ननु तिवादिशेषेण सामान्यतः प्राप्तानां "स्वरि-

(अ. १। पा. १। व्या. २)

(अनुपराभां कृणुः । १। १। ७६।)

तत्रितः” (१। १। ७१) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने कात्मनेपदमापद्यते कर्त्तृभिप्रायादौ अनेन परस्मैपदविधानात् ॥ अन्यत्र “शेषाद्” इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्त्तृभिमिक्रियाफलादौ एव “तिप्तस्” इति (१। ४। ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ साधवादिति भावः ॥

प्रतिप्रसूयत इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इयं श्रद्धा इत्यर्थः ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषां मूले स्थितेन “तिप्तस्” इति (१। ४। ८८) इत्यनेन । “वा क्यः” (१। १। १०) इत्यतो “घुञ्जः” (१। १। ११) इत्यत्र वाचहणानुवृत्तिः ॥ नन्वेनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याश्रद्धा तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमात्रानियमप्रसङ्ग इतिभावः ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियमः किन्तु सर्वप्रकरणं युगपदेव नियामकमिति

(बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो गो । १ । ३ । ८६ ।) (अ. १ । पा. ३ । ध्या. २)

भावः ॥ अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-
संकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते (भा)

इत्युक्त्वा विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ
हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो गोः ।

१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणां यद्गणं सकर्मकार्थमिति विवृद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारचयेण तेषां सकर्मकत्वमितिभावः ॥ नन्वकर्मकाणां सक-
र्मकतादशायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि
विधिर्यत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्ये इति ॥ (कै)

(अ. १। पा. ३। ध्या. २) (अथावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात् । १। ३। ८८।)

अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्यमित्यर्थः ॥

अथावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात् ।

१। ३। ८८ ॥

ननु यतो षेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽऽणिपदयाद्येति न दोषो-
ऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमजानानस्थाशङ्का इत्यर्थः ॥

१ अथावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा ।
अथावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्येषापोष्यतेऽणि-
पदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहण्यण्यन्तविशेषणं यथा विश्रापेत ।
अपात्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । णेरिति वर्तते (१। ३। ८८)
ण्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । आसयतीति ॥ सिद्धं तु अत-
स्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकस्तत्रेति

(अथावकर्मकाचित्तवत्त्वत्कात् । १ । ३ । पृ. १ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

चुरादिणिचो ग्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोह्यमाणमिति । (कै)

नितृत्तप्रेषचतुर्थकचेयं ततो हेतुमंश्चि ।

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्याश्रय इत्यस्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मात्तेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमंश्चिरिति लभ्यं तथाप्ययं भावः ।
तथा सति "आष्टवादा" इति विकल्पितणिष्पन्नसंभवेन ततश्चुरा-
दिग्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः ।
कचित्तयाऽग्यन्तसंभवेऽपि चुरादिणिष्पत्तावच्छेदेन न सम्भवति ।
हेतुमंश्चिष्पत्तावच्छेदेन तु सम्भवत्यग्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

शतपथम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि विद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मस्यावकर्मकादिति चुरादिणिचो ग्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैव दोषः ।
अथाविति कस्येदं देयं हृदम् । यस्मात्तेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते न
चेत्तस्मात् प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-रुचिन्नृतिवदवसः ।

१।३।८६।)

(लुटि च कूपः १।३।८३।)

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-
रुचिन्नृतिवदवसः ।

१।३।८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

“सुपां सुलुको” (०।१।३१) ऽप्युपसत्तचणमिदम् ॥

लुटि च कूपः । १।३।८३ ॥

भाष्ये

अनुकष्यते इति । (भा)

“वृद्धः ससनोः” (१।१।८२) इत्यनेन तु न सिद्धिः । तत्र
चतुष्पत्तिव पक्षणादितिभावः ॥

१ किमर्थस्यकारः । ससनोरित्येतदनुकष्यते (१।३।८२) । यदि
तर्हि शान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति “सुलो लुटि” (१।३।८१)
इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषा इत्यनुकर्षणार्थः (१।३।८०) ।
अप्येदानोमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवतीत्यापि नार्थस्यकारेण । एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

(श्रुति च सृष्टः । १ । १ । ८३ ।)

(व्य. १ । पा. १ । व्या. २)

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण सृष्टा प्रतिपत्तिः । स्वरितत्वं तु व्याख्यानमा-
पेक्षमिति वाच्यम् । छतेऽपि चे समुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तद-
पेक्षायास्तुल्यत्वादितिभावः ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अतुष्टत्तिफलका इत्यर्थः । तेन “आटस्य” (६ । १ । ८०) इति
बल पुनर्विधानार्थपरभाष्येणाविरोधः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजौभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1029.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NAGEṢA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA QĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS VII

CALCUTTA

PRINTED IN THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOLE AGENTS MESSRS LUZAC & CO,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER LEIPZIG, GERMANY

~~~~~
*For plate copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the fascic is being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs	1	8
Advaita Brahma Suddhi (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		0	6
Advaitachinta Kausasthobbe Fasc 1		4	2
*Agni Parvata (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each			
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5 Vol III		7	8
Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ /6/		1	14
Anu Bhāgyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		0	12
Aphorisms of Sāṅkhya (Engl sh) Fasc 1		2	4
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		1	14
Aqvata dyaka (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each			
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc	10	0	0
1-5 @ /1/ each	1	14	
*Bhamati (Text) Fasc 4-5 @ /6/ each	1	2	
Bhāṭṭa Dīpa Vol I Fasc 1-3	1	8	
Bṛhaddēvata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	2	4	
Bṛhaddharma Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	0	6	
Bodhi caryavatara of Candidev Fasc 1	6	0	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each	2	4	
Qatapati a Brahma Fasc 1-6	1	8	
Qatasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each			
*Qaturvarga Chintamani (Text) Vols II 1-6; III Part I Fasc 1-18	19	14	
Part II Fasc 1-10 @ /6/ each	1	2	
Qatasatrasika prajnaparamita Part I Fasc 1-3 @ /6/	2	4	
Qlokavartika (Engl sh) Fasc 1-3	4	14	
*Qrauta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-16 @ /6/ each			
Ditto *Qankhyana (Text) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc	5	10	
1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each	1	2	
Qr Bhashyam (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	0	6	
Dau Kr̥ya Saṁudā: Fasc 1	1	8	
Qadodhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc 1-4	1	8	
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8	
Kala Vireka Fasc 1-4	4	8	
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each	10	8	
Katha Sarit Sagara (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each	3	6	
Kūrma Purāṇa (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	2	4	
Lalita Vistara (Engl sh) Fasc 1-3 @ /12/ each	4	2	
Madana Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each			
Mahā bhāṣya prap̣dyōta (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc 1-7 @ /6/	6	0	
each	1	2	
Manu ka Saṅgraha, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	4	8	
Markandeya Uraṇa, (Engl sh) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	14	
*Mānasa Darṣana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each	1	2	
Narada Smṛti (Text) Fasc 1-3 @ /6/	1	14	
Nyayavartika, (Text) Fasc 1-5 @ 6	5	4	
Nyaya (Text) Vol III Fasc 1-6; Vol IV, Fasc 1-3 @ /6/ each			

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायप्रोक्तानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
असम्भवाद्ये गाम्भीर्यादुत्तमं ह्यसौष्ठवम् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशाला-
ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके वाकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुङ्गवः पुरन्दरः । कडुः कोष्ठः कुशूण इति । एकस्य

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(व्या कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

उदाहरणेति । (कै)

क्षभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्ववज्रधातानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे रुढिभाषेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च क्लृप्तेऽदिविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननु-
भयया पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवभाषेण द्विधापाठोऽप्यास्वरवादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्रः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणवकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति 'पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्यैव तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽप्यास्वरवादः । क ॥

२ "पाठे" इत्यारम्भ "स दोषः" इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

मयोमेदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोगमेतत् । किं तर्हीनि । कथं त्वेतेत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । व्याहोसित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कुनः पुनरय संदेहः । उभययाद्यापार्थेय श्रित्या सूत्रं

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् । उत्तरचानन्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावादाधितप्रवृत्ते चैतत् सूचयत्वात्तन्नाम इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वा-
सम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥
ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां
विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत
आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनादारा विधिल-
मिति भावः ॥

प्रतिपादिता । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कस्यात्र विशेष । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वधनम् । वा ।
तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वत्तयम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति । ननु च
यस्यापि परं कार्यं तेनापि परसदृश्यं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकसदृश्यं परार्थं भविष्यति ।
सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारस्यायम् ।

विप्रतिपेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनन्य(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यस्त्वया कृतं तदेव ममात्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विग्रेयवाचिपदासन्निधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापय्यायनामादिगव्दानामपि विग्रे-
यत्वसंभवाद्वात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाग्रब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ननु “सङ्ख्याणाम्” (१। १। ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथं तदर्थतास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषग्रब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् । बह्वयोग्यवधानात् यस्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममात्र बुद्धिस्थं भवि-

---

तत्र किमन्यद्भक्तं विद्यातुमन्यदतः संज्ञायाः । तच्चैवावदाद्यम् । आ कटारादेका । किम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया मपदसंज्ञयोरस-
मावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया मपदसंज्ञयोः (१। ४। १३-१४-१८) समा-
वेशो न प्राप्नोति । सार्धिष्कः । वार्ध्दिष्कः । याजुष्कः । घाजुष्कः । (४। ४।
५१ । (५। १। ६३) ७। १। ५१ । ८। १। ३६ । ७। २। ११८)

(या कहारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (ब. १ । पा. ४ । आ. १)

यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये ननु-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्ह्यिष्ठत्वं तदस्य पण्यमिति (वा । १)
इत्यन्तत्वात् कः । तच्चाङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि तच्च-
पैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदान् इति उक्तम् । सिद्धान्तस्त्वित एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुवन्तसमुदायात्
कथं तद्धितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिव्यवणमत आह

शाब्दिकः । मायद्वय इति (४ । १ । १०६ । (१०७) ६ । ४ । १०६ । ७ । १ ।
११०) । अगवकाशे भपदसंज्ञे चाङ्गसंज्ञा वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिपुष्टिपन्नं पदम् ।

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्वार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्थरूपः । अनु-
॥ देऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरिति भावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादिति भावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्वादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादव्याघेनेति भावः ॥

नः को (१ । ४ । १५) । सिति च (१ । ४ । १६) । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
(८ । ३ । ६४) । यचि भम् (१ । ४ । १८) । तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच् मपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके मपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनाद्वास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसंज्ञा विधीयते किन्त्वनुवृत्ते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
 “एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
 वस्तुतस्तद्वाच्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् ॥
 नञ्चनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
 संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
 ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्यवसायैति
 समावेशविधिरित्याशयात् ॥ ननु यजुर्मीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
 तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
 कार इति बोधितम् । अत्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा
 बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
 कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
 वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वशरत्पुण्यानवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधाय

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विज्ञेयोच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
प्रकरणे १ “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
१ चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावज्जौहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
मपि बाधेतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ च २। पा १। सू ४८ ॥

३ नोदिता । का । ३ ॥

इति (१। १। ४६) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-
स्तत्पुरुष इति । (२। १। २४) । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिं क्रियते ।
पर्याय प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनाद्वास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते “द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य “उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्त्वच पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च १कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पथ्याये सिद्धे परं
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ. १ । पा. १ । सू. २४ ।

२ अ. १ । पा. २ । सू. १६ ।

२ “कर्मधारयत्वस्य पथ्याये सिद्धे” । इ । “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च सङ्ख्यम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च सङ्ख्यं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुष-
(२ । १ । २२) द्विगुह्य(२ । १ । २२) इति चकार कर्त्तव्यः । व्यक्तिपमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
नाभ्युपगम्योऽसङ्ख्योर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्धमिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशनिष्ठिरिति तत्त्वम् ॥ ननु “दिगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “दिगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह दिगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “द्वन्द्वं प्राणी”त्यस्यावधित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्वितसंज्ञयोः समावेशनापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं दिगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारम्भ “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२। १। ५१) संख्यापूर्वे दिगुः (२। १। ५२) इति । एवं सर्वं दिगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च दिगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका दिगुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्भास्ति

इत्यादिपन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं दिगुद्येति सूत्रकर्त्तव्य-
मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
गत्युपमर्गमज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपगंतस्यैव निरवकाश-
त्वमत्र आह

कर्त्यादीति । (कै)

गतिस्तेनैकोक्त्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्त्रो “गतिरन-
न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रः । “उपसर्गादसमास” इति णत्वम् ।
“उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र सज्ञयोः
समावेशेन तद्वात्पर्यसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्वाणां द्वितीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः ।
प्रथोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते द्वितीया च इति
भावः । द्वितीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
कर्मत्वविधानमामर्थ्याद्वितीया इत्यत्र आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ।

२ ‘अथावकर्मकाद्’ । १ । १ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च यद्यदम् । वा । गतिदिवः
कर्महेतुमत्सु च यद्यहं कर्त्तव्यम् उपसर्गा क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
(१ । ४ । ६०) इति चकार कर्त्तव्यः । अक्रियामागो हि चकारेऽनवकाशो-
पसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभाव-
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तच्चारम्भसाम-

(च. १ । पा. ४ । ध्या १) (चा कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपपन्नवर्ण कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१ “कर्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिमु अहद्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च श्लोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनमा देव इत्यादिप्रयोगः कय हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽहान् दीक्ष्यतीति प्रयोगे द्रुततर मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तच्च फलाश्रयत्वविवक्षया कर्तरि इति कर्मत्व न च तदा करणत्व-

१ च २ । पा १ । सू १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तच्च फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इदं लक्ष्यीयविवरणयुक्तके ॥

ध्यास्योपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति । ननु च पस्याप्ये-कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञामूर्धिका गतिसंज्ञा । कथम् । अथुदत्ति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्वास्तियौगपद्येन सम्भवः । गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीना या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गतिः ॥ दिव कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिव कर्म च (१ । ४ । ४३) इति प्रकारं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि प्रकारे-

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

मिति न दोषः । किञ्च “क्विडति च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विगिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति “अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्यासङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशतमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः ॥ “हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीवन्धुः इत्यत्र युताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । युतविधायके दूराद् आह्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखी-
कृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधनविभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चाग-
च्छतु भवान् गार्गीवन्धुर्वात्सीवन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्व-

१ अ. १ । पा. १ । सू. ५ ॥

२ अ. १ । पा. १ । सू. १२ ॥

३ अ. १ । पा. १ । सू. २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय-
संज्ञाभावः । यस्य पुन परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भाव-
सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं च
वक्ष्यति । दिव साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति
साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्पारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं
कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

(घ. १ । पा. ४ । था. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ । १)

मिति भाष्याश्रयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अथेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगाप्तस्यानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थेवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शब्दादिपरमिषोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदेन सम्भवः । दिव कर्म ॥ हेतुमत् ।
स्तन्त्र कर्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे व्यनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुन परं

(व्या कटारादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।) (च १ । पा ४ । व्या १)

एकसञ्ज्ञाधिकारावाधायेति भावः ॥ वस्तुन दृष्टानुरोधादूर्णेति-
विभाषापुद्गणाच्च समावेशसञ्ज्ञापकत्वमेवास्तेति “एका सञ्ज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं पर कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“स्त्वित्ये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे १“स्तोरण” इति
वर्तमाने १“कन्दसि घम्” इति घम् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणैवादेशे १“लोप आकल्यस्व” इत्यर्थमपि चेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि पर कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्र नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे दृष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसञ्ज्ञा-
विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्र स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०८ ।

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ।

३ अ ८ । पा ३ । सू १८ ।

कार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सञ्ज्ञयोर्भाव सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसञ्ज्ञा परा कर्तृसञ्ज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्र प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसञ्ज्ञाश्च भवति स्वतन्त्र । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसञ्ज्ञा पर कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसञ्ज्ञा पूर्विका हेतुसञ्ज्ञा ।
कथम् । अतुल्येति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकासञ्ज्ञेति वचनाद्वालि

(ध. १ । पा. ४ । धा. १) (धा कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छान्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् शोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्यले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेषापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काग्रपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निमग्नस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
बाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमलोक्त्या
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य "कर्तुं-

१ ध १ । पा १ । सू २६ ॥

२ ध १ । पा ४ । सू ७६ ॥

योगपद्येन संभवः ॥ शुक्लघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे । वा । शुक्लघुसंज्ञे नदीघि-
संज्ञे बाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धु । वात्सीबन्धु (६ । २ ।
१०८ । ८ । १ । ८३) । वैव्रम् । (२ । २ । २२ । ५ । १ । १२१) विविग्न्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य

रौक्षिततमम्” इत्यख्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्वाच्यवत्त्वाद्
गत्यादिस्त्रुवं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गलोपजीव्यत्वेः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च
पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-
स्त्रुवारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तत्र प्रधानानुरोधेन सर्व्वतो बल-
वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधान्
प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्त्रु
न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्य्यग्रन्थोर्योगपद्यायोगात् कार्य्य-
न्तरस्य चाभावात् पर्यायः कलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभि-
न्नत्वाभावेन “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं पष्ठौ ।
पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं पष्ठेति
विशेषादिति चेन्न ह्रस्वविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगसैवाभावा-
दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ समवेष्टे । ६ ॥

२ अ. २ । पा. १ । सू. ६६ ॥

नदीधिसंज्ञेपरं गुरुलघुसंज्ञे । तच्चारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परं कार्य्य-
त्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
नदीधिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्व्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । धर्मायाः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाप्राप्तिं पौनप्येन
सम्भवः । परस्मैपदसंज्ञां गुरुलघुसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञां गुरुलघुसंज्ञां वाधेत
(१।४।६।६।१-२) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः
परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेरुभयोभयो संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्व्वं

हृक्काविति । (कै)

हृकरावित्युचितम् । यदा सूचगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विचमान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तत्र घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

असं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् “अचः परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

इष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वन्विधावपि स्थानिवत्तादि-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ।

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिष्ठस्त्रीणि व्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनिर्णयमनुक्रम्य
वक्ष्यन्ते ण परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा नविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येक संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अमुदिति
क्रियते । पर्याय्यं प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाद्वान्ति यौगपदेन संभवः ।

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतद्रुखाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे धित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीत्वमिति भावः ॥ मासु शेषवचनं धिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहि-
प्रतिषेधायं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अवेति । (कै)

उन्मत्तेति ज्ञान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेत्यार्थिक इति भावः ॥ मित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेगेन सिद्धम् ॥

पाक्षिकः कविति । (कै)

शेषादिति कपो ॥ “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपसर्गकैयटे “पाक्षिकश्च कपू” इत्यस्ति ॥

२ अ. ६ । पा. १ । सू. १८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाध्यवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । श्रुत्यक्तस्य अवकाशः (१।२।१२४-१००) ॥ परवचने
सिति पदं मग् । वा । परवचने सिति पदं मसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६
—१८) । अयं ते योनिर्ऋत्विय (५।१।१०६६।४।१०६) । प्रभाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च मसंज्ञा
प्राप्नोति । गतिबुद्धादीनां ख्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्धादीनां
ख्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५२।१४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(वा कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थं विद्यमानस्य समा-
सोक्तेः शेषत्वाभावाच्च वङ्गप्रौढिरिति बोध्यम् ॥ ननु ममानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्वं तम् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पचस्तत्त्वभाष्ये स्पष्ट. ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

‘शेषादिति सूत्रे ममानान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (१ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ. २ । पा. २ । सू. २२ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैव दोषः । व्याचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञाया कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृत्प्रोक्ततर-
स्याम्” (१ । ४ । ५३) इत्यन्यतरस्या यद्वयं करोति ॥ शेषवचनं च वि-
संज्ञानिरूपणम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तृकम् । “शेषोऽस्यसि”
(१ । ४ । ७) इति । किं प्रयोजनम् । विसंज्ञानिरूपणम् । नदीसंज्ञाया
विसंज्ञा मा भूदिति । शक्ये पथ्ये बुधे धेनौ (७ । १ । १२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च विसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “छितिहस्तस्य (१ । ४ । ६)

(या कदारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (घ. १ । पा ४ । धा. १)

अनन्तरवङ्गमौल्यधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचस्थित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिदं चिन्त्यमिति कथित् ॥

पञ्चपाचमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । चिकितः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयचिकितः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतिः । यदागमे चीति न्यायेनैकार्थी-भाववत्तान् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा । न वासंभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसंज्ञायां धिसंज्ञा कस्मात् भवति । अयसंभवात् । कोऽसावसंभवः । इत्थलक्षणा हि नदीसंज्ञा धिसंज्ञायां च गुणः । वा । इत्थलक्षणा हि नदीसंज्ञा धिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।१।११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां धिसंज्ञामावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां धिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां

(च. १ । पा. ४ । धा. १) (धा कटारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । छते दोषान्तरमपीति भावः ॥
सङ्घासमानाधिकरणनञा समाधोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र यङ्-
प्रौढप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति चिकितः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अन्यथी-
भावोऽपि समाह्वियमाणार्थत्वे चरितार्थः । यङ्प्रौढिरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये यङ्प्रौढिः क
चरितार्थः । अधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपसत्तणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ।

घिसंज्ञानिष्ठत्तिरिति चेद्यथादेशाभावः । वा । यथाश्रयाभावान्नदीसंज्ञाया
घिसंज्ञानिष्ठत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यथादेशोऽपि न प्राप्नोति । नैव
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यथादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यथा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
यङ्प्रौढार्थं तु । वा । यङ्प्रौढिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् ; “शेषो

(षा कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ।) (घ. १ । पा ४ । ध्या. १)

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बद्धव्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु
द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वात् “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र बद्धव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्वान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पदानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् बद्ध-
व्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः पर कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः । संख्येत्यनु-
वर्तमाने “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पूर्णे “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ घ २ । पा १ । सू २० ।

२ घ २ । पा १ । सू २० ।

बद्धव्रीहि” (२।२।२३) इति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमय्ययोभावोप-
मानदिगुलक्षणेभ्यु । वा । यययोभावे । उभयतगङ्गम् खोदितगङ्गम् (२।१।
२१।६।२।१।५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रोपमाने । कुमुदश्लेणे (२।१।५५।
५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५५—५२।
(६।२।२) ॥ लक्षणे । निष्कौशाम्नि निर्व्विरागसि (२।२।१८
(५।४।१५३) ॥ तत्र शेषवचनादोष संख्यासमानाधिकरखणन्तमासेषु

प्रपञ्चक इति ॥ (कै)

भाष्ये

क्तार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य क्तार्थं वाच्ये वङ्गप्रौढिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
१“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

१प्रादयो गताद्यर्थ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः ॥ ननु क्तार्थं
विशेष्ये तत्पुरुषः तद्वति “वङ्गप्रौढिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थ” इति परिगणनरूपं विशेष्यमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ. २ । पा. २ । सू. १८ ॥

२ अ. २ । पा. २ । सू. १८ । इति सूत्रस्य वाचिकम् ॥

वङ्गप्रौढिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्घोषो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु वङ्गप्रौढेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
हीरावतीको देशः । श्रीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । व्यव्राद्धणको देशः
व्यवृद्धलको देशः (२ । २ । १८) ॥ छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न वङ्ग-
प्रौढिः । वा । छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्वङ्गप्रौढिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय चिकित्स्य शेषत्वेन “परं कार्यमि”ति पाठे
संज्ञासमानाधिकरणनञ्समासल्लोपेषु दोषपरिहारार्थः । एवं ॥
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
“परं कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता अस्मिन्ने दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाङ्क्षग्रहणेन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेगे “१ इन्द्रसुभयया” इति व्यर्थं स्यादत आह

इन्द्रसीति ॥ (कै)

तिङ्गम् । (कै)

कडाद्यादेशानाम् ॥

१ अ. ५ । पा. ४ । सू. १५४ ।

२ अ. ३ । पा. ४ । सू. ११७ ।

प्रपतति पर्यः प्रपत्यंकाः । प्रपतति ध्वजाशः प्रपलाशक इति (२ । २ । ६) ।
अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
नञ्प्रोक्षिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् नञ्प्रोक्षिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्नञ्प्रोक्षिरिति चेत् स्मार्थं प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्नञ्प्रोक्षिरिति चेत् स्मार्थं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(पृ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कटारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषस्यापि । (कै)

तथादेः । वस्तुतोऽत्र “^१लिङः शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “^१लिङगिणि” इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

वृद्धम् । (भा)

गोचम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

श्लक्ष्णोर्गोत्रापत्यं “^१बाङ्गादीन्” श्लक्ष्णोः श्लक्ष्णादेशस्य । ततो
यूनि “^१यञञोश्च” इति फक् ॥ “^१पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पौलु शब्दात् “^१पौलाया वा” इति गोचेऽण् । ततो यूनि
“^१अणो झच” इति फिञ् तस्य पूर्वेषु लुक् नच “^१गोचेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “^१क् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ १ । पा ४ । सू १११ ।

२ अ १ । पा ४ । सू ११६ ।

१ । अ ४ । पा १ । सू ६६ ।

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ।

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ।

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ।

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ।

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ।

९ अ ४ । पा १ । सू ६९ ।

निष्कौशान्तिः । निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र क्लार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
क्लार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्यः प्रपत्यकः । प्रपतितपलाशः

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (घ. १ । पा ४ । आ. १)

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिजोरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिगुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “^१गोत्रेऽलुगचि” इत्यत्र ^२भूचि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्ते-
रत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ
“^१एको गोत्रे” इति नियमादिज् नस्याद् इति फलं बोध्यम् । तु-
ग्रन्थस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् चित्तं नेति प्रागुपपादितम् ।
तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥
नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्यं

१ अथ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

२ भूमीति ॥ लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽज्ञादिः ।

यद्विरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादपुङ्गं स्यात् ।

भूसिप्राप्तस्य लुको यदज्ञादौ तद्धितेऽलुकं शान्तिः ।

एतद्भवतीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥

१ अथ ४ । पा १ । सू ६९ ॥

प्रपञ्चाशक्तः इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थं तत्पुण्यवचनात् । वा । सिद्धमेतत् ।
अथम् । प्रादीनां क्तार्थं तत्पुण्यो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तदुघटकनिर्गमनस्य श्रवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्य-
स्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचाज्जिगंतमसं भुक्ते इत्याद्यर्थ ईदृग्भ्यले
धनुःकंसपाचादेर्देधान्वय इति बोध्यम् ॥ न च कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः द्वितीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आप्तोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापक्षभसंज्ञया मनो-
पाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादविद्वत्त्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देश्यपक्षैव वाङ्मीकारेण-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्त्तव्यापारजन्य-
फलस्ययत्नात् कर्त्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिरूपितावधिस-
विवक्षणायापादानत्वप्राप्तिः । न च पथः संनिधौ गौर्नैस्सिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ऋससंज्ञा दीर्घञ्तौ । वा । ऋससंज्ञा दीर्घ-
ञ्तसंज्ञे बाधते (१ । २ । २३) ॥ तिङ् सार्धधातुकम् लिङ् लिटोराद्धं
धातुकम् । वा । तिङ् सार्धधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोराद्धं धातुकसंज्ञा
बाधते (१ । ४ । १११-११५-११६) । अपत्यं वृद्धं युवा । वा । अपत्यं
वृद्धं युवसंज्ञा बाधते (४ । १ । १६२ । १६३) । विं नदी । वा । विसंज्ञां
नदीसंज्ञा बाधते । (१ । ४ । ३-०) ॥ लघु गुरु । वा । लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा

(या ककारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकचायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “अकथितं च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति घामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्षत्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोधेत्याहुः ॥
तत्तु “इदुभ्यां च” इत्यनुविधायकवार्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र “इदिस्पृक्” इत्यादौ द्वितीयार्थं चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरसत्करणकबोधो धनुः कर्त्तृक इति धनुः
करणको धनुश्चत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ । २ अ. १ । पा. ४ । सू. ५१ ॥

२ “इजदन्तात् सप्तम्या संज्ञायाम्” (६ । ३ । ८) इति सूत्रस्यवार्ति-
कम् । इदुभ्यां डेरपसंख्यानम् । वा । इदुभ्यां डेरपसंख्यानं कसंख्यम् ।
इदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

वाधते (१ । ४ । १-११) । पदं मम् । वा । पदसंज्ञां असंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) । अपादानसुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञामुत्तराणि
कारकानि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्वार मुद्धे । गा रोगिध ।
धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्युपाययुक्तत्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्”
(१ । ४ । १४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(व्या ककारादेक संज्ञा। १। ४। १।)

स्वव्यापारे स्वस्थापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमभिहितं नृत्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वम् ॥

पत्वं नेति । (कै)

“उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“तत्पुरुषे तुच्चार्ये” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“वृत्तिमर्ग” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८। पा २। सू ६५।

२ अ ६। पा २। सू २।

३ अ ७। पा २। सू १।

४ अ ७। पा ४। सू ०६।

५ अ १। पा २। सू ३८।

(१। ४। ४२) इति ॥ करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति । कंस-
पाव्या सुष्ठे इत्यत्रापायपुक्तात्वाच्च “भ्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “व्याधारोऽधिकरणम्” (१। ४। ४५) इति चाधिकरण-
संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति । “मा दीर्घि” इत्यत्रापाय-

(अथ कटारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अथ १ । पा. ४ । अ. १)

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “सहसुपा” इत्यत्र चरितार्थमव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञासुवादेन तासां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “अव्ययीभावे श्रुत्यभ्युपगमः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं शोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायसु न । “अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
न्तरविनिर्मुक्त्यलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धयेति भावः ॥

१ अथ २ । पा १ । सू ४ ।

२ अथ ५ । पा ४ । सू १०० ।

३ अथ २ । पा ४ । सू ८३ ।

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरीक्षिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यतोक्तत्वा
पापयुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्तन कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति

(अ १ । पा. ४ । आ. १) (व्या कटारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिमंज्ञाव्ययकदन्ततद्धि-
तान्तमस्तुसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^१ अत एव दारवतीत्वमित्यत्र न पुंवङ्गाव इति बोध्यम् । अत्र लक्ष-
द्वितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशक्तादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाचतेषु । मतुप् लोपस्तु भेद-
विवक्षायां शक्यवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति एतद्गजातिषु दृश्यते ।

आधेयत्वाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं “वोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे

उक्तम् तदेकदेशुक्तिर्मगवताऽप्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

अ कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधदुष्टोरुपप्लव्यो कर्म-
सम्पदानम् । वा । क्रुधदुष्टोरुपप्लव्यो कर्मसंज्ञा सम्पदानसंज्ञा बाधते
(१ । ४ । ४८-४९) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञा (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुर्विध्यति । असिञ्चिनतीति ॥ अधि-
करणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क । गेहं प्रविशतीति । अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञा कर्तृ-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क । स्यानी पचतीति ॥ अधुपप्लव्यं

ध्यञ्जविधिरिति । (कै)

१“वोतो गुणवचनात्” १“त्वतलोर्गुणवचनस्य” इत्यादिरण्यप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः यञ् नस्थात् प्राणिभृज्जातिस्त्वणो
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो वासलशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ।

२ अ ६ । पा ३ । सू ६५ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

कर्म । वा । व्यधुपसर्गं कर्माधिकरणसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा व्यनवकाशाश्च तास्ता पूर्व-
सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ व्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । व्यर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
संज्ञाद्विज्ञातयसर्व्वनामासर्व्वलिङ्गा जाति । वा । समास । समाससंज्ञा च

(अ. १ । पा. ॥ ३ । व्या. १) (या वडाहादेका सञ्ज्ञा । १ । ४ । १ ।)

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचन च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवाचेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृत्स्नज्ञा तद्धितसञ्ज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणपक्षौ ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिमंज्ञाया वाधाद्
जित्येत्यादौ टानेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया- वाधात् सर्वाप्य
वक्तव्या । कृत् । कृत्सञ्ज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् । संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या । दु । च । वा । दु संज्ञा च वक्तव्या । का । पुनर्दुसंज्ञा । घट्संज्ञा ।
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्य एव भूयिष्ठा संज्ञा क्रियन्ते ।
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वा संज्ञा । अपि चैतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टाना
वाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायादौताभिर्वाधनं यथा स्यादिति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इत्यादौ न सौ । एवं मंथ्या सज्जया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युक्तम् ॥
समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विशुद्धयोः शास्त्रचोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।

विप्रतिषेधे इति कोऽय शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधे कर्मव्यतिहारे
षष् । इतरैतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिन् युगपत् प्राप्तौ स विप्रतिषेधः । कः पुनर-

आचार्य्यवचनाभा सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाक्षौकिककार्यस्य विरोधवा-
धिना विप्रतिषेध शब्दस्येह उद्घरणं न सम्भवतीति सत्त्वा प्रकृति विप्रतिषेध
इति । कोऽय शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थव्यतिरेकोपात्तो न ह्यस्याप्रा-
न्योऽर्थ परिभाषित इति सत्त्वाह विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । १ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुजानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वे परिहरित्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थवोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥

अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यायौ क चैकस्मिन् युगपत् प्राप्तः । इच्छाभ्याम् इच्छेयित्यन्यायौ इच्छेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्तः (७ । २ । १०२-३) । किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरभयप्रसङ्गः । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्श्यते । यदा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

(विप्रतिषेधे प्रसक्तं कार्यम् । १ । ४ । ५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यदेति । (कै)

प्रतिषेधगम्भ इकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परत्रात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च मष्टङ्गति पुनः प्रमङ्गपक्षयोः सिद्धये पक्षायाप्रतिपक्षिकत्वस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिवन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिवन्धस्य च प्रतिषेधगम्भार्यत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकत्वेन फलितेति धियम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नुत” इति क्रिया न म ग्राह्येन परामर्गयोग्या । सर्वनामपरामर्गायोग्यत्वस्यैव तस्यामभवत्स्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्गस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेर्यात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपक्षप्राप्तेरवयवप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिन् नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरवयवप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्य्योपयोग्यपदसम्भवः शास्त्रयोरेवमप्रसङ्गः ॥ अत्रादिभिस्तुल्यम् । वा । अत्रादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । अत्रादयः (१ । १ । १२२) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्यवचनस्य प्रमाणाऽपि लब्धावच्छास्त्रयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्य्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गो विधो । अन्यामीविति । अन्यत्र सावकाशौ । न विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रतिः सा विरोधनिमित्तात्वादभेदोपधागादिप्रतिषेधशब्देभ्योक्ता । किञ्च

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पात्तायाः परामर्शं न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा १ च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ मन्वनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमय प्रश्नोऽत आह

यदौदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ।

पुन कारणां तृणादय पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेयं ।
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते । अतिप्रतिषेधोऽन्यो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुक्तयोः शास्त्रयोः स्यात् । हिंसा-
शम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्यस्मै शास्त्रे । तथा । इदमन्यदोरेकः

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यामाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तन्मुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिच्छु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोनं करोति । किं पुनः कारणमुभयोनं करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पद्येन सम्भवाः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्तव्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्ष्यस्य तत्पारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सहादृतौ विप्रतिषेधे यदाश्रितं तदाश्रितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-श्रयेणाह्यप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिभिर्मित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एतद्वृत्तजर्चा धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकबाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेये”त्यस्य बाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तथ्यदादीना त्वप्रसिद्धिः । वा । तथ्यदादीना तु (३ । १ । ८६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तथ्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तथ्यदादयः स्युः । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वा-
दिति तुल्यः स तथ्यदादिषु ॥ नैष दोषः । धनवकाशस्तथ्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भवन्ति । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टस्तृजादिमित्युल्लंघ्य पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविधानात् सिद्धमिति । तथ्यदादीना तु कार्यस्येति ।
परत्वादिः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नाम्नेषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । व्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं वाच्यते । तज्जादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एव प्रकृतेऽपि दीर्घ-
त्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपन्नेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विधकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूचेति । (कै)

एतच्छास्त्रेण पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कस्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

अतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कश्चित् कार्य-
मयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्य स तथ्यदादिषु । यथावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
प्रतिव्यति ह्याप्तार्थः । सङ्गद्वयतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेव (६ । ३ ।
४२-१३६ । ६ । ४ । ६२ । ० । १ । २६) इति । पुनस्य पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

कथ्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गद्वयताविति । यथा कुवतात्त्वमिति
हेलुङ्क् च प्राप्नोति तातष्ट चेति परत्वात् तातष्ट तस्य स्यान्निबद्धावास्तुष्ट्वा
प्रवर्तते । द्वारमिति । व्यपतिपक्षपक्षयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपाय विधत्
इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । हेनुरिति । परत्वात् शम्भ-

(अ. १ । पा ४ । चा १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्ते
निमित्ताभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेथ्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । ६)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयित्वतीत्यर्थः । वचने
तन्वच चरितार्थः । यथा तत्र प्रेथ्यः परस्वराविद्वद्कार्यकरणेन चरि-
तार्थस्त्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः ॥
ननु तद्व्यदादौन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (जै)

एकवाक्येति । (जै)

प्राप्तगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणेष्वप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (जै)

त्याह । कथम् । इह भवता दौ हेतु अपदिहौ । तज्जादिभिस्तुल्यं पर्याय-
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्विभक्त्युत्पत्त्युत्पत्त्यादिति च । तद्यदा तावदेश
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्याय प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियम । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सहस्रद्व

साश्रये कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुलोमेन च व्याख्यातविपदायाश्चयणा-
दनयो परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेय । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यावाद बोध्य । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यान् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तदहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । धा. १)

धातुत्वजात्याक्रान्त्यक्रौ क प्रवर्तते क नेति अत्र विनिगम-
क्राभावादिति भावः ॥ ननु “तद्यदादि” इत्यादिपदेन वृजा-
दीनामपि गृहणात् कथं ‘सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वेन वृजादावपि धत्वेन कथं
भेदोऽत आह

वृजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नन्वस्तु कृ कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः प्रवृत्तान्तरमाप्त्वा तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यादिभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
मयोस्तुल्यफलतादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्थे कृत्यः । कारणाहं
कार्यं तुल्यवत्तं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्तराववादान्तरद्वयविरुद्धस्य
सत्यस्याव्यापारः । स्थोन इति । सिनेर्वाञ्जलकक्षप्रत्यये कृतेऽपवात्वादलोपं
वाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तङ्गत्वादूहं भवति । सत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

(ध. १ । पा. ४ । धा १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको वलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

इजतुरिति । (कै)

न च पूर्वं 'दित्वप्रवृत्तावपि' "वशिष्यपि" इति "लित्यभ्या-
सस्य" इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । "न
सम्प्रसारणे" इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याकृत्यतीति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वे शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः 'एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ "अपि" इति नास्ति क पुस्तके ।

२ ध ६ । पा १ । सू १५ ।

३ ध ६ । पा १ । सू १० ।

४ ध ६ । पा १ । सू १० ।

५ ध १ । पा २ । सू ६४ ।

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्ववृद्धावेभ्यो तुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
शुभचिरवृद्धावेभ्यो नुद् (७ । १ । ८५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधा ।
इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (१ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्यापूठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्त्यं इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु क्लृप्त्यादेशात् वद्धि-
तोत्पत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद् यद्वृद्धौ प्राप्तिः । एवं तेषां
व्यक्तव्यवृद्धा पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यद्वृद्धौयुग्म-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । श्रु. १)

स्पष्टमुक्त्वा न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तौ प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्ताभप्रतिपत्तिसुपक्रम्य तथादिषु दोषाग्रङ्गापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति तदुक्तसङ्गतत्वापत्तेः । अग्रे दृष्टादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि दृष्टादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयत्वाभेन शरितार्थस्तेयं व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्वाक्तिविषयकत्वमेव नैतद्वाक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “नक्षत्रानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतियेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं वक्ष्यः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । पूर्वं पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्र । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तथाचा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन् पत्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति परं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युत्वे ह्यते यन् दृष्टौ प्राप्तः । दूयूधतीति । दिवेः सन् । सग्रीवन्तर्द्धेति पक्षे इहभावः । हलन्ताच्चेति क्तिञ्चम् । उडादेशः । तत्र यद् च प्राप्नोति दिवंचनं च । निवृत्त्याद् दिवंचनं स्यात् । एतद्वाप्यं दूययन्ति दिः प्रयोगो दिवंचनं वाचिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तुमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण सम्पत्ते “महद्गति” इति न्याये कुरुताम् इति सदाहरणं दत्त-
ममद्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेतुं इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्हेत्वातडिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकश्रयेण
गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारयः । “तुम्” शब्दस्वरूपस्य विग्रेयत्वाच्चपुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेन्नानङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रति-
षेधासंप्रसङ्गो दोषसंप्रसङ्गः सूत्रं भिद्यते चेत्तन्मयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति द्रव्यते । अल्लोपवाचो परशब्दः । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति गन्वते । तद्य इष्टवाचो परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वति । अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च वनोयो-
भवतीति वक्ष्यम् । किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यत्कादेशेत्वोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्ता दिव्यधनमनित्यं यत् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति ।
ननु गाण्डोवधन्वेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डोवधनु यन् ध्या इति
स्थिते यदि पूर्वं यथादेशं ततो “न संशोमादमन्तात्” इत्यल्लोपनियेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यद् न स्यात् । एवं तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

दृष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वहिरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः “अथः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५० ॥

वृद्धिर्विवचनाल्लोपस्वरश्च । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (० । २ । ८६ । ६ । १ ०० ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति चान्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (० । २ । ११० । ६ । १ । ००) । परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवाचा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यण् कृते नास्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
अनित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्व स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

(अ १ । पा. ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिन्नोके दुर्बलबलवतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य बलवत्त्वे वीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले बहिरङ्गानुपस्थितेरुदेव प्रथमं
प्रवर्त्तते एवं च कश्चिद्भाष्ये परत्वाच्चित्त्यन्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिभ इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोद् सुमाधु इत्युक्तं “येन विधिः”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपञ्चवादिनां प्राकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

हृदि स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनानुवादेः । दुद्युधति ।
सुस्युधति । द्विवचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विवचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अस्योपस्य च यणादेशस्य च
नान्ति सम्प्रधारणा ॥ सराद्यणादेशः । द्यौकामि स्यौकामि । सरश्च प्राप्नोति

स्वरितयोयं ह्रस्वौकारं स्वरितं स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्यौकामि इति ।
पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ काश्चिदेव इति । कद्रुशब्दात् “सञ्ज्ञायाम्” इत्युद्दिष्टे
“सौभ्यो ढक्” “ह्यच” इति ढकि यणादेशे “ह्योपोऽकद्रु” इति लोपप्र-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमभासोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु
“अकृतब्रूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव मिद्वे “अधर्मार्थानाम्” इत्यत्र समर्थपक्षणं न
कार्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विवचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं आदत्त आह

दिः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुशे ५७ ।

२ अ. ४ । पा. १ । सू. ८२ ॥

ययादेशश्च । (६ । १ । १८७—७७) । परत्वात् खरः स्यात् । ययादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः । गुयादेकादेशः । काप्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च । (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धरेकादेशः । वैद्यमाणि सौत्यति । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “व्योर्गुणा” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वेकत एकादेशेऽ
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्चद्वित एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्वितोत्पत्तिगिन्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद्-
प्रयोजनमेतदित्याहुः । अचोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोष्ठ धात्वो” इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो दिवंचननिष्पाद्य पर एव । एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य दिवंचनं यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गोऽपि हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विशदये “वज्रमौहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१ । अ. ६ । पा. २ । सू. १ ॥

ल्लोकादेशश्च (० । २ । ११० । ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्वज्रः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरकृतः । दिवंचनादेशः । श्रामा योदनो यौदन । यौद-नमिच्छति यौदनीयति । यौदनीयते सन् जुयौदनीयमिति । दिवंचनं ॥ प्राप्नोति एकादेशश्च (६ । १ । ८ — ८८) ॥ नित्यत्वादिवंचनं स्यात् । एकादेशो

“ल्लोपोऽकृद्वा” इति निषेधाच्च चापकाङ्क्षविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु “अयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदना” इत्यसि-द्धत्वान् “न संयोगादमन्तात्” इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

तथैवेति ॥ (कै)

'स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा
 “‘वृद्धाभ्य” इत्यादि प्राप्ते तदपवादो “‘ञ्च” इति एकादेशात्
 पूर्वं झञ्त्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ङक् । कद्रूश्च नागमातैवेत्यु-
 चिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“‘स्त्रीभ्यो ङक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-
 विग्रिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति
 चिन्त्यम् । अत एवैषो पादौ ङक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं बलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते
 एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ।

२ अ ४ । पा १ । सू ११९ ।

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ।

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादिकादेशः । शुना शुने । अल्लोच प्राप्नोत्येका-
 देशश्च (६ । ४ । १२४ । ६ । १ । १०८) । परत्वादल्लोपः स्यात् । एकादे-
 शो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेण वा
 निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नास्तीति ।
 प्रयोजनवाद्याह नैव इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र ‘पुनरित्यर्थः’ ।
 शुनः प्रप्रेषि । अत्र हि न शोचन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे कृति
 उदात्तनिवृत्तिस्वरूपसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेशः स्पष्टव्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्धिर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं तु काचित्कमिति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “असोरसोप” इति तपरकरणेनानित्यत्वादनाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “वार्णादाङ्गम्” इत्यनित्यत्वाच्चाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “आभीय” त्वेन तदृष्ट्या वद्धिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “वाह ऊह”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं बलीय”

१ अ ६। पा ४। सू ११२ ।

२ परिभाषेन्दुश्रे ५६ ।

२ अ ६। पा ४। सू २२ ।

३ अ ६। पा ४। सू १२२ ।

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नाचोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्ण्य (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैथ उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । द्विती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि द्वितीयादिस्वरो नास्ति । पुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वज्रमुणोति । “बहोर्नञ्
वदुत्तरपदभूमि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङोपि ह्रस्वेऽलोपे क्रियमाण
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वाद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्द साववर्णान्त इति ङोप उदात्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । धा. १)

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

द्वतीयादिरिति नानुवर्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु वङ्गशब्दस्य वङ्ग-
व्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह
बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽप्योपस्यैव इष्टत्वेन तद्व्रीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “वङ्गशुनी” त्युदात्तम् ॥ भाष्ये
यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्तते । तथा च ‘वङ्गशुना’ इत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “वङ्गशुना” इत्यादस्य “भाव” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्रीतिं । इद्विष्य प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११० ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धि स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत । द्विर्वचनादित्वोत्वे ।
आवेत्त्वोत्थते आधो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । १ ।
७ । १००—१०२) । निवृत्त्याद्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत ।
व्यस्योपस्य चेत्योत्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा । खरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति वङ्गश्च इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आह । स्तौत्यितिरिति ।
स उत्यिव इ इति स्थिते यद्यन भूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा खरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे खरितत्वं प्रसज्येव । भूर्व त्वेकादेशे स्तौते नित्य-
माशुदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेति भाष्यम् । स्तौत्यितिरिति ।

(अ १ । पा ४ । व्या १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (के)

“डावुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेव प्रयोजनवादिपक्षे बहुशुनीत्युक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (के)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अचत्य अन्यपर्यवसानात् “असिद्धवत्” सूत्रस्यैतदानुपूर्विकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रम वारयति ।

न्याये— (के)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्य इत्यत आह

न्यायविद् इति । (के)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमाचतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इयं छिद्योनामादगुणः सर्ववर्णदोषत्वात् । वा । इयं छिद्योनामादगुणः सर्ववर्णदोषत्वात्प्रयोजनम् । अयम् इन्द्रम् अयम् इन्द्रम् । इन्द्र इन्द्रम् इन्द्र इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदगुणश्च प्राप्नोति सर्ववर्णदोषत्वं च (६।१।८७।१०१) परत्वात् सर्ववर्णदोषत्वं स्यात् । आदगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सर्ववर्णदोषं

विमज्ज्यान्वास्थाने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्य ततो वृद्धिः । स्वर इति । स्त्रीर्णिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्यन्तथाप्यान्तरङ्गादुदात्तत्वं सिध्यति । नवेति । दृष्टाद्यमित्यादगुणः प्राप्नोति । कुमारी ईदृश इत्यादौ यणदेश इत्यवश्यं सर्ववर्णदोषत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ ^१“उाबुभाभ्याम्” इति सूचस्यभाष्य-
रीत्या “वङ्गया” इत्येव भाष्यवक्तृमिति भावः ॥ नन्वप्रोपे सति
तस्य स्यानिवत्तादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “^२धूनस्तिः”
“^३शुभः पुष्क” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वङ्गपे तु एकादेशस्वरूपेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“^४नित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
यहणप्रत्याख्यानाभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ११ ।

२ अ ४ । पा १ । सू ३० ।

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ।

४ अ ६ । पा १ । सू ६० ।

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सर्वार्थदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अन्वकाशं सर्वार्थदीर्घत्वमादगुणं बाधेत ।
नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्थोनः स्थोनेति श्रव्यं वस्तुं न
वा परत्वादगुणस्येति । ऊडापोरेकादेश इत्यलोपाभ्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरवाधनेन सावकाशः सर्वार्थदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते
यथा “गोत्रेऽनुमचि” इत्यनुक्तं लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्युयोऽपि समानकर्तव्यो दीर्घेण

परत्वाद्वाति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा । इ। क) सम्प्रसारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ननुस्त्रीर्णशब्दादिभि न दोषोऽत आह
विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकाक्षतानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबह्वपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य
बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यङनास्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । स्त्ररेणापि इत्वोत्वयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश इत्वलोपाभा भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ इत्वादिकादेशः । खड्गो-
यति माक्षीयति । इत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७। ४। ३३ । ६। १। १०१) ।
परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामय-
क्षेयः भाद्रवाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६। ४। १४० । ६। १। १०१) ।

वाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खड्गीयतीति । खड्ग व्याप इयि स्थिते यदि
पूर्वमीत्वं स्यात् तत आदुगुणः प्रसज्येत । गन्वाकारस्य कृते इत्वे “यस्येति”
लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधाविबोत्वस्य स्यानिबद्धावात् । न-
लोपो त्वाभ्यामिति । ऊङ् इत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति

(अग्रतिथेये यरं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । धा १)

ननु “कुमारौ ईदृते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तिरवश्यं विध्यन्तरे याधे
वाध्यसामान्यचिन्तयाऽऽट्टह्यमाणविशेषत्वात् सर्ववाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य यल्लवत्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एव च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तदाध इति भावः । यस्तु सर्वधामवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वालोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमौत्स-
वोपाध्यामित्युच्यते न लोपेत्वाध्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौङि । वाचाकि (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्मनप्रसक्तोपसर्जनङ्गत्वान्ययवायावेकदेशतुल्यविधिभ्य । वा ।

भावः । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति इत्यशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायः । तथापि
लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौङिरिति । पूर्वमाकारलोपे सन्ति तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा “दादगुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
ग्लानोपमिति । विमज्ज्यान्वाख्याने ग्लै धानीय इति स्थिते अन्यैमित्तिकत्वा-

(अथ १। पा ४। आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थ ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-

लुक् वहिरङ्ग ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीद स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्या बाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खद्वागच्चे सुनुत्पत्ते प्रागेवैकादेगोऽत आह

खद्व आय् इति । (कै)

विभज्यान्वाख्याने दोष । 'सुनु "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया
इति भाव ॥

१ परिभाषेन्दुशे ७२ ।

आत्वगपुसकोपसर्जनङ्गत्वात्प्रत्ययावेकादेशतुगविधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गत
वेज वानोयम् । शो शानोयम् । ग्लै ग्लानोयम् । स्त्रै स्त्रानोयम् ।
ग्लाच्छत्रम् । स्त्राच्छत्रम् । आत्व च प्राप्नोति एते च विधय (६। १। ४। १)
६। १। ७८-७९ परत्वादेते विधय स्युः । आत्व भवत्यन्तरङ्गत । गपुसकोपस
र्जनङ्गत्वात् च प्रयोजनम् । अतिर्यञ्च । अतिन्वञ्च । अतिरिच्छत्रम् । अतिनु

दात्त्वमन्तरङ्ग भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्लिबन्तम् । अत्रापि तथा
विभज्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त
त्वाभावादस्य स्याद् यथा ठौकितेति । उयदेश्यदृष्टानपेक्षया चैतदुदा
हरणम् । अतिर्यञ्चेति । अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यगजन्त
त्वाद्भ्रू न स्यात् । आराशस्त्रौदमिति । आराशस्त्रौ इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

लोप इति । (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

‘अन्तिकवादयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्त्व-
ज्ञापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ।

च्छन्म् । आराशस्त्रीदम् । धाराशस्कुलीदम् । निष्कौशास्वीदम् । निर्वा-
रायसीदम् । निष्कौशास्विच्छन्म् । निर्वारायसिच्छन्म् । नपुंसकोपसर्जन-
कृत्त्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४४-४८ । १ । ८८-९६-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्मृ । नपुंसकोपसर्जनकृत्त्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्ययोका-

पदान् पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद ऋस्ते छते रूपं न सिध्येत ।
अभिचिदचेति । षदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्यानं अभिचिद अच इति
स्थिते यदि पूर्वं यङ् स्यात् तदा तुङ् न स्यात् । नपुंसकं चात्राप्रिचि इति
दृश्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुहृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
स्थानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (के)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्मनैमिषिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (के)

“अग्नितीति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (के)

कर्त्तरि क्विवन्तेन पठोसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १। पा १। सू १० ।

देशगुणद्वयौत्त्वदीर्घत्वेत्त्वमुनेत्त्वरीविधिभ्यः । वा । यथेकादेशगुणद्वयौत्त्व-
दीर्घत्वेत्त्वमुनेत्त्वरीविधिभ्यस्तु भवत्यन्तरङ्गत । यथादेशात् । अग्निचिदन्न-
सोमसुदन्न । यथादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ यजे । प्र ऋच्छकः । घार्च्छकः ॥ यौत्त्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । यावता विद्यायोगिसम्बन्धवाचिनाम्बुदन्तानां हन्ते स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिषि श्रे छत्वे तिवाच्यो गुणः
प्राप्नोति । विकरणात्थय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यथादेशेति । “एरने-
काथ” इति यङ् । जुडबतुरिति । ङा धतुस् “ङ. सम्प्रसारणम्” “यभक्तस्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेशुकिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकलक्षापि ग्राह्यीयत्वादितिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायलक्षणाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुव्येष्टया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्य-
धानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुणतुकोः सम्प्रसार-
णायाः अग्रे भाग्ये एतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिः सिद्धवत्
कृत्यैवास्य भाग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाग्ये

चिति । लोमस्येति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जगत्त्यति ॥ मुम । अग्निचिन्मन्य । लोमसुन्मन्य ॥ ईत्वात् ।
जगद्भ्याम् । जगद्भ्याम् ॥ दीर्घिणे । सुहृत्त्यति । यापकृत्यति ॥ अगङ्गामङ्ग्यां वेति
वक्तव्यम् । सुहृत् । सुहृदुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६ । १ । ७ ।

च ” इति सम्प्रसारणे कृते यदाकारस्य लोपः स्यात्तदा स्यान्निवत्वादसिद्ध-
वदन्नाभादित्यसिद्धत्वात् शोषश्च स्यात् । औपगवीति । उपगौरिपमित्यदि
लोपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिबनुरात्तादा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्तिः स्याद् देकागम्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

(अ. १। पा. ४। ध्या. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

प्र सृच्छकः प्रार्च्छक इति । (भा)

यत्नतुकोरित्यनपेक्षेद वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुकृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा ऋत्विग्विशेषे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ मनु ग्रन्थे डित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिवाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

सङ्गोपधगुणः ॥

हरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयडा बाधितमितिभावः ॥ उष्मानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

०४, ०७, १०१॥०३॥१११॥६॥१॥८१॥७३॥११८, १०२॥७३॥३॥१॥६०) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुगु भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयडादेशो गुणात् । वा ।
इयडादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयडा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६॥४॥७७॥०३॥८६) । परत्वादगुणः स्यात् । इयडा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् । प्राप्तुवत् ॥

रङ्गिताया प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वास्थाने क्रिय-
माणोऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेणैव
सिद्धत्वात् तदाश्रितम् । पद्यवचेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्यात् अन्तर्विधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यद्याकारेति । (कै)

ननु “हृदतिङ्” सूचस्याकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुऊवतुरित्यच पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवढोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोचाणि तु जातित्वान् ङीप एवस्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादिति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

नञ् । संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६।१।१०८।६।४।२२) । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ ङ् । आकारलोपात् । वा । ङ् आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुऊवतुः । जुऊवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६।१।१०८)

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्वं न स्यात् । पूर्वशाला प्रिय इति । पूर्वशाला प्रिय अस्येति चिपाद षऊमोहौ ह्यते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः सत्प्रत्ययः । तच्च चिपदाश्रयवहुमोहिनिमित्तं पूर्वपदप्रत्ययस्यो बहिरङ्गत्वात् प्रवर्तते ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विग्रहिवेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं गौकम् ॥ आदेशशब्देन आदेशस्यानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

बहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारणोप स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतम् । स्वरो
लोपात् । वा । स्वरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गतम् । प्रयोजनम् ॥ औपम्यौ सौदा-
मनौ । स्वस्थ प्राप्नोति लोपस्य (३।१।२-४।६।४।१०८) ॥ परत्वालोप स्यात् ।
स्वरो भवत्यन्तरङ्गतम् । प्रत्ययविधिरैकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरैकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतम् । प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्र । वायुवदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुत्रवसमासाद्ययं आलाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः
“लाङ्गुष्ठिगामदन्तानाम्” इति धाद्युदात्तः । पद्यावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वलयत्वेन एतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्युगमे एत ए इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ७ । २ ।)

(अ. १ । पा ७ । धा. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वहिरङ्गमधिष्ठं तदहिरङ्गं स्तं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु स्थोन इत्यत्र परत्वादगुणे तस्यामिद्वत्वेऽपि
इकोऽभावादयण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं मौल्यितिरित्यादौ स्थोने गुणप्राप्तवत् वहिरङ्गमाद्यु-
दात्तशान्तं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वहिरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वहिरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊट् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्नोत्येकादेशश्च (७।१।२।६।१।२०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधेः । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वञ्च । पठत्वञ्च । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४।८६।६।१।७७) ।
परत्वात् यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुरुषोक्तोदात्तत्वं

अन्यथेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाश्रयाद् वहिरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तसङ्गावस्तत्र वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्ये इति । अचो-

(अ १ । पा ४ । श्र १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ६ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन घत्वतुग-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वक्षि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पञ्चवेदमित्यादौ गुणेऽजान-
न्तर्याम्ययणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्युपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

असूयः (भा)

इत्यत्र णि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ण्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र
सञ्चिताया नित्यत्वात् एकादेशे ण्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् भव-
त्यन्तरङ्गतं प्रयोजनम् । पूर्वश्रावणाप्रियं अपरश्रावणाप्रियं । तत्पुरुषान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३।६।११) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतं ॥ एता-
न्मस्या परिभाषायां प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैवा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । बहिरङ्गस्तेकादेशस्य सिद्धत्वात् मत्व न
भविष्यति । तुक् तु प्रवृत्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दिव्य

वर्णापेक्षयादेः स्य दध्यच इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो
 वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ धत्वग्रहणं
 तु न युक्तम् जापकं वैयादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-
 पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूचभाष्यसम्मतत्वात् । धत्वस्यापि पदद्वय-
 समन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनाकारङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधीत्य इत्यादौ
 “पूर्वं धातुरपसर्गेन युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
 साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
 सुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-
 निमित्तादपीति तदर्थ इति “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे ‘भाष्ये स्पष्ट-
 त्वाच्च । तत्र हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्षदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
 इत्युक्तम् । “खट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपसर्गाच्चैन

१ अ. ६ । पा. १ । सू. १०८ ।

२ “भाष्ये” इत्यारम्भ “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ. पुस्तके ।

३ अ. ६ । पा. १ । सू. १३५ ।

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्त्तव्यासिद्धं वहिरङ्गलक्षण-
 मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचावेदम् । अस्तिद्वत्वाद्
 वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेतत् (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
 तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अन्यथैव सिद्धम् । इहापि स्थोनः स्थोनेत्यसिद्धत्वाद्
 वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यथादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं

वाह अस् इति स्थिते वाह सम्प्रसारणेमेव कर्त्तव्यम् । तत्र ह्यते पूर्वैकादेशे
 च यावद्ये गुणे “वह्निरेषो”ति वडौ सिद्धं दिवौह इति । अत्रकारान्ते
 चोपपदे वहेऽन्वसि शिवं वृश्चते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः क्षिपि

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतत्वरार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-
निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तच्च पूर्वागतसाधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव “ग्रेडुः” इत्यत्र “गुणो बहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र ज्ञाप्यव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्धार्थमूढावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गं चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधाश्च । “वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ “सम्प्रसार-
णयोः कृते विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ।

२ “ज्ञापकेन” इत्यारभ्य “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्तं वास्ति इ पुस्तके ।

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ।

बहिरङ्गलक्ष्यमन्तरङ्गलक्ष्य इत्युच्यतेऽस्त्यु । हिरण्यं दूः अस्तिद्वत्वाद्वहि-
रङ्गलक्ष्यस्योऽन्तरङ्गलक्ष्यो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६।१।७०) ।
नैव दोषः । अस्तिद्वं बहिरङ्गलक्ष्यमन्तरङ्गलक्ष्य इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
“नाजानन्तर्ये बहिर्प्रसृतिः” इति । सा तद्धोषा परिभाषा कर्तव्या । न
कर्तव्या । व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवा परिभाषेति यदयं वस्तु-

प्रयोगो भविष्यति किमूढादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊर्ध्वविधिः ।
तस्या हि सत्या बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
गूढ विधीयते । पूर्वमुक्तमश्रम इति । पूर्वं इयु कामश्रमो अ इति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । १ । २ ।)

(अ. १ । भा. १ । पा. १)

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपमर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च यस्मात् किपि वृथादिभ्यो विहितताभावेन सम्प्रसारण-
भावे विषयाद्भ्यो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ लुप्तमिदम-
वाचितकतया विचोपस्य यानिस्मिन् न च "वाह ऊट्" सूत्रस्य
प्राप्तिरेवाभावादिद्वाराः । यद्युक्तो लोकेऽपि वरेण्यं दर्शनम्
ब्रह्मभोग्यपक्षपदम् ॥

ऊहतेरिति । (कै)

भाष्यमात्रेकार्थत्वाच्चार्थभेदः । भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

अविहं अविहमितिद्वेयार्थः ॥

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्दम् । १ । ४ । १ ।)

‘दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि खर उदाहर्त्तुं शक्य

इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दादिक् शब्दाथेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावात् स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये

‘उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि ममासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । “अन्तादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनावेतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । “एकदेश-

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. १३ ।

२ अ. ६ । पा. १ । सू. ६६ ।

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ८५ ।

४ परिभाषेन्दुशे १० ।

ऽभिनिर्दत्तात् प्राप्तम् । पूर्वैशुकामश्रमः । अपरैशुकामश्रमः (७ । ३ । १४ ।
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिणोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ८६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयवर्गाभावात् स्यात् । नैष दोषः । व्याघार्यपठति-
श्चापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शान्तिः । कथं ह्यत्रा शायकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यम्-
स्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदन्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विधाय-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (व्य. १ । पा. ४ । या. १)

विकृतस्यानन्यत्वाद् "दकशब्दस्याप्युदकशब्देन यद्व्यादिति तत्र कैयटः ॥

भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननु भयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ‘अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यान्त-
द्विनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि सोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याद्याचार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ व्य ७ । पा १ । सू २२ ।

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४०) इति लोपेन द्वियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनन्त इन्द्र सम्यग् । तत्र क. प्रसङ्गो वृद्धे ।
पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादि-
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्दृष्टान्न प्राप्तः । वैयाकरण सौवश्व इति । लघुत्वं हि

यितुमाह यथादेशादिति । सोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्वात्सोपो न प्राप्नोति । व्यत्राऽऽ । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तमेतत् ।

(अ १ । पा ४ । व्या १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्रूपोत्तरपदाचक्षानिकष्टे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्तद्रूपानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति खोरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतु

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादि ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थ ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एव च “क्तामत्रे” इत्यादि यन्त्य पूर्वपक्ष्येकदेशिभिर्द्वान्त्येक-

भवति खोरधि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशाविषयौ ।
अचीत्युच्यते ॥ किं पुन कारखमचीत्युच्यते । इह ना भूताम् । ऐति-
कायणः । औपगव इति । क्तामत्र इयुवौ “लोपो व्योर्वलि” (६ । १ । ६६)
इति लोपो भविष्यति । यच्च तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेध । प्रैयगव
इति ॥ असि पररूपाश्च । वा । असि पररूपाचान्तरङ्गतोऽभिनिर्दत्तादि-

पक्षेयुरिति । पक्ष आया अस इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूप क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूप न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स लोपापवाद इयादेशः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा
न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥ .

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्व यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्धेदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः । यासिति क्लेदे सौचो निर्देश
इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव याठ इति “आने सुक्” इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन यलोपे यासेव दुर्लभोऽत
आह

१ पा ७ । पा २ । सू २२ ।

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ । ७ । २ । ५०) ॥ पचेयुः । पनेयुः ॥
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्यैव भवतीति । कथं तर्हि । यास्
इत्येतस्य इय भवतीति ॥ लुगु लोपययवापावेकादेशेभ्यः । वां । लोप-
ययवापावेकादेशेभ्यो लुगु बलीयान् इति वक्तव्यम् । लोपात् । गोमान्
प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते ।

अहते सलोपे गान्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्यय इति । अद्यपि लोपः स्यात्
तदा प्रत्ययलक्षणेन गुमादि स्यात् । ग्रामणि कुलमिति । अद्यादिषु कृतेषु
लुकि सति रूपं न सिद्धेत् । लुकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादि-

(अ १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग-
लोपयोः फले विगेषमाह

यद्यत्रेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । ख ६३ ॥

यधमत्यते ॥ यथादेशात् । यामण्याः कुलं यामणि कुलम् । सेनान्य कुलं
सेनानि कुलम् ॥ यद्यवा यावेकादेशेभ्य । गवे हितं गोहितम् ॥ रायः
कुलम् रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्वयं वृकमयम् । लुक् च
प्राप्तोत्येते च विषय (२ । ४ । ७१ । ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विषय स्युः । लुग्वजोयान् इति वक्तव्यं लुगु यथा स्यात् ॥

• वद्धावाङ्मुक्ति सति रूपं न सिद्धीत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र आप्तित्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतोऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यापकीजनानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याद्भुतान् इव सौष्ठवान् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्याख्यमात्रेतिप्रसङ्गः स्याख्याविति दिव-
चनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाशब्दस्य कियोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
मित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

---

१ "स्याख्यमात्रेति प्रसङ्गः" इति नास्ति पुस्तके ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माणा । किं च स्यात् । खट्वायन्तु माणा-
यन्तु । नदी यन्तुनि (६ । २ । १०६) इत्येष सदा प्रसज्येत । इह च खट्वा-
यन्तु इति नद्यन्तश्च (३ । ४ । १५३) इति नित्या कप् प्रसज्येत । मैव-
दोप । व्याचाम्यप्रवृत्तिर्चापयति नापो नदीतन्वा भवतीति यदय देवाग्-

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः कनि खद्वाशब्दो निप्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य जननीपरिकेहवाचकतया नानालिङ्गत्वेन ख्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनियामक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति कृत्पादनाय प्रश्न इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

छान्दसत्वकल्पनं लुपेति भावः ॥ दीर्घमाचग्रहणार्थं तत् स्यादिति न लुप्यात्वमत आह

उत्तरञ्चेति ॥ (भा)

नद्यान्नीभ्यः (७ । १ । ११६) इति एष्यच् धाव् यङ्गं करोति । इष्टं तर्हि स्याच्चे स्यात्तु इति अण् लृट् (७ । २ । ११६) इत्याट् प्रसज्येत । किं पुनरिदं दीर्घयोग्यं ह्रस्वम् आहोस्त्रिह्रस्वयोः । किं घातः । यदि दीर्घयोग्यं ह्रस्वं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घादि पूर्वसवर्थाः प्रतिषिध्यते (६ ।

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि “यूँ ह्रस्व इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदाः प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ सन्नेकत्वाविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कस्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्भेदादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां अवर्णयहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५ । उत्तरत्र (१ । ४ । २) च विशेषणं न प्रकृत्येव यू ह्रस्वाविति ।
यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ
ह्रस्वयोर्हं प्रकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । २ । १००) । नैव दोषः । अथ ह्र-
स्वविभागा नदीसंज्ञितया । उभयं दृश्यते । हे प्रकटि हे प्रकट

पद्यते इति । (कै)

पाठाभावेऽपि

‘सर्वतोऽतिन्नर्याद् (ग छ)

इति ङीवि “अकटी” शब्दस्य त(घ)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति । (कै)

एव चोभाभ्यामपि अवश्य वचन कार्थमित्याश्रयक भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितीयादौ सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीज दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४ । पा १ । सू ४५ । एतत् सूत्रस्यागमसूत्रम् ॥

इति । इह तर्हि अकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६ । २ । १०६) इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च अकटिवन्धुरिति नद्यत्वम् (५ । ४ । १५३) इति
नियमः कम् प्रसज्येत । नैष दोषः । इति ब्रह्मसूत्रम् (१ । ४ । ६) इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । इत्येव यू स्वाख्यौ नदी सख्यौ भवतो नान्यथेति ॥

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति कलितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्ती 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्तीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्तीक्ष्ण-
नित्यर्थाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घिलेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यानेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घिलेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि आदत्त आह

१ उपसर्गमाध्यपुस्तके “वास्ती” इति पाठोऽस्ति । उपसर्गविवरणे तु
“यस्ती वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्त्यक्याश्रित्यमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चान्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाया विधेया । तत्रापूने विधिरस्तु
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथार्थं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियमः । वाटं प्रकल्पेत । नित्यकर्त्तुं भविष्यति । तत्प्रथम् ।

एकविपयत्वादिति । (कै)

“एकमंज्ञाधिकारादे”ति पर्याये हेतू ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

बाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

बाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेषूपीति । (कै)

“इन्द्रोवदि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“इन्द्रोवदि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकस्मिन्तातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशाह

योगविभागः कश्चिद्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू स्याख्यौ नदी । त्रेयदुवङ्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो छिति । छिति च इयदुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋसौ । ऋसौ च यू स्याख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः इयदुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।

६६०
 (यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. २)
 मन्त्राभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)
 स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्युक्तातोयुक्ता भाष्यमिति भावः ॥
 यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)
 आख्या इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि
 स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विपक्षोन्नेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह
 न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

शौचप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिज्ञोक्तानुपपन्निकथनमसङ्गतमत आह
 शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं श्रुतये अत्र गुणो न प्राप्नोति (० । १ । १११) । द्वितीयो योग-
 विभागः करिष्यते शेषपदार्थं न करिष्यते (१ । ४ । ०) । कथम् इदमस्ति
 यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयदुवङ् स्त्र्यानावस्यौ । वामि । ततो इति । इति च
 इयदुवङ् स्त्र्यानी यू वास्यौ नदीसंघौ न भवत । ततो ऋसौ । ऋसौ च यू

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधय इति । (कै)

‘वृषीणां तपो माहाभ्यात् तदुच्चारयित्वा मस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । आस्तेनेति शेषः ॥ ननु उपपदनाभावात् समासो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्वर्णयोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च डूयडोरेव स्यात् तत्तद्वादेरिति भावः ॥

१ “वृषीणाम्” इत्यादयश्च “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नास्ति
इ प्रसक्तम् ॥

स्त्रियाख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयदुवह् स्यागौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो वि । धि संज्ञौ च भवतः । स्त्रियाख्यौ यू ङ्स्यौ छिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ङ्स्यौ धिसंज्ञौ भवतः । स्त्रियाख्यौ द्वितौ च निवृत्तम् ।
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

६६२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. २)
 प्रतिपादनम् । (कै)

शास्त्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां छन्दोवत्तादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
 दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंखा इत्यादौ नेत्रम् ॥ एवं
 चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
 आदन्तेभ्यो विश्वछन्दसि विधानादित्याहुः ॥ वर्षयोः ख्याख्यान-
 कर्तृत्वाभावात् कथं तन्त्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूडोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापक्षे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनयोः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
 निवाह इति बोध्यम् ॥

१ अ. ७ । पा. १ । सू. ५० ॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋक्षयोर्विसंज्ञा बाधिका । तस्या नित्याया
 प्राप्तायामिदं सिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
 निर्देशो नोपपद्यत इति दीर्घाद्वि पूर्वसर्वार्थं प्रतिषिध्यते इति वा छन्दसि
 (६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । छन्दसोत्पद्यते न चेदं छन्दः ।

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्तेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्युक्तक एवकारो भाव्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनाम्नाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

१ङितिह्रस्वश्चेत्येति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहारमावाह । ६ ॥

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यते उत्तरत्र विशेष्यं न
प्रकल्पेत यू ऋसाविति यदि यू न ऋसौ अथ ऋसौ न यू यू ऋसौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आद्यायं यू ऋसाविति । यदि यू न
ऋसौ । अथ ऋसौ न यू । त एवं विशास्याम् । ध्यौर्यौ ऋसाविति ।

(यू रत्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । था २)

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भवियति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके ग्रन्थे विद्यमानौ स्याख्यौ
धौ यू तयोर्दृप्तौ स्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वारणमित्यर्थः । तदन्त-
संज्ञापके वृत्तिघटकग्रन्थे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे किंप्रमिति । (कै)

'प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारकिप् सत्वे रदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-३१ ॥

कौ च खोङ्गसौ । सवर्गौ ॥ अथ स्यात्स्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षते
स्याख्यौ । यद्येवं स्यात्स्याविविधं प्राप्नोति (३ । २ । १) । अतुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्ह्येदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

माश्वमेभ्यः प्रियास्त्रेभ्यः खोऽयमुप्येन जीवति ॥

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् ^१पिप्पल्यादेराक्षतिगणत्वान् स्त्रीप् कुटीशब्देन समाधो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः ।
“प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तदि-
रुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं “स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।
यद्वा तेन खप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं “तस्मा-
च्छब्दो नः पुंस्मि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते
स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानेऽपि
ख्याण्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहति मर्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव य आहतिरर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादि-
विशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे ग्राम्नीयलिङ्गचयस्य
सत्त्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोधत्वकाले तत्तत्लिङ्गोपजने-

१ बिन्दुमौर्यादिभ्यश्च (' ४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्य गणसूत्रम् ।

२ परिभाषेन्दुशे-३६ ।

३ अ. ४ । पा. १ । सू. ३ ।

४ अ. ६ । पा. १ । सू. १०३ ।

छन्दोवत्कावयः कुर्वन्ति । न ह्येवेष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि-
ष्यति (३ । २ । ५८) । स्त्रियामाद्यादेवे रव्याख्यौ । यदि कर्मसाधन-
कृतस्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्मै लक्ष्ये त्रियै भवे । एवं तर्हि
वङ्गमोहिर्भविष्यति । स्त्रियामाद्यानयोः स्त्रियाख्यौ । एवमपि कृतस्त्रिया

(यू. स्थाण्यौ नदी । १ । ४ । १ ।)

(च. १ । पा. ४ । व्या. २)

ऽपि स्त्रीपदादिबोधलक्षणायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु
ब्राह्मणायेत्यादिविशेषदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रिये
ब्राह्मणाय इत्यत्र सुपि “^१ङिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः ।
“प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा
दारुदिगन्तैः शब्दशक्तिसंभवाच्चास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्यस्याभिधानं तथा सुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “^२तद्विशिष्टम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्मीरिति विपक्षे दोषाभावादाह

तन्मीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अतश्चूहपरिभाषा तु नास्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम्
अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रगृहणम् । अत एव कृजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु गद्यन्तत्वाद् बोध्या ॥
वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ।

२ अ. १ । पा. २ । सू. ५३ ।

धामुस्त्रिपाञ्च न सिध्यति । तस्यैव सद्यस्यै श्रियै स्तुवै ॥ एवं तर्हि विभ्रमवि-
ध्यति (१ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियभाष्यघाते स्त्रगात्या-
विति । ननु चोक्तम् स्त्रगात्यावाविति प्राप्नोति अतुपसर्गे हि को विधीयत
इति । मूलविमुखादिपाठात् को भविष्यति (१ । २ । ५) । एवं च क्षणा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेत्तायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु
“तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्रं बोध-
कत्वनिवेगे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आधायतीत्यादिविषय इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
र्ह्यत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विषयः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभः “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्यं च रमणीयमेव ॥

आर्थ्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावाच्चदीलाप्राप्तेरवयवस्य सा-
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारभे-
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।

प्राक्ष्येभ्य प्रियाखेभ्यः सोऽयमुज्ज्वेन जीवतीति ।

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव
यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामस्थे सेनान्ये
स्त्रिया इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

भावः । न च “गतिकारकपूर्वस्थ” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव यद्वणमिति । अत्र यष् दुर्लभः । अत एव “कृन्ते-जन्ते” सूत्रे “मानः समस्य दूष्येः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति वियदेष धीशब्दं प्रति गतित्वा-भावान्नदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयदुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वान्ति-कभाव्यप्रामाण्यादियदुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शाब्देऽन्यथ इति तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु तदुक्तविषये अन्तर्वन्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्यैव इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यच्च

१ गतिकारकपूर्वस्थोच्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

प्रथमश्लोके यौ स्त्रगाण्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्षिप्-
तुप्समासाः । वा । कुमाय्यै (२ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुथै
(२ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय । समास । अतितन्म्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्ये
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽन स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति ऐदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यदुस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय-

कापि इयडादेः स्थितिप्रतिषेधात् । अत एव हे श्रीरित्यादौ
निषेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यत्र नदीकार्याययेङ्गे बाधकावाधितेयङ्गुवङ्गे स्थितिः कश्चित्
प्रयोगे द्रष्टव्यः शब्दस्य मतिः सम्भवे तदवयवस्य च नदीतेनैत्यर्थं
इति भावः ॥ प्रथमे इत्यत्र अन्तावयवमित्यस्योत्तमादाय नियेय मञ्जा
इयङ्स्मान्ताभावात् न "दिति द्रष्टव्य" (१ । ४ । १) इति
विकल्पः । न च प्रथोग्रन्थावयवस्य नदीतेन "नद्युतय" इति कथा-
पत्तिः । समाप्तात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीतेन एव कपः प्रवृत्तेः ॥
नन्वेवम् अतिश्रिये प्राप्तिनाय इत्यादाववयवस्योत्तमादाय विकल्पा-
पत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ द्विप्रत्ययादिप्राङ्मैत्रेयः स्तिषामिति विद्वेषमिति
अनेन अन्त्यापत्तिरिति बोध्यम् । आर्या पदं तु अत्र न सम्-

(यू रूपास्थौ नदी । १ । ४ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ४ । शा. २)

धत्ते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाक्षिकनदीत्वाना-
पत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तच्च “प्रथमलिङ्ग-
ग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्त्यभावाच्च अत्र निवर्त्य
विधिलेनेव थाचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिश्रियै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति
समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नैयङ्गि”ति निषिद्धा । तस्य तु
नामेन संज्ञा विकल्पं यतो डिदिहितस्तदादिनाभावात् ब्रूयावि-
त्यादेर्ब्रूखेवर्णाद्यन्ते इयडादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति
वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाव्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

प्रकृते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ॥
ब्रूखेयुवस्यानप्रवृत्तौ च स्त्री वधने । वा । ब्रूखौ च इयुवस्यानौ च प्रवृत्तौ
च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनादेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्ये
(५ । २ । ६८) अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् प्रकटये अतिप्रकटये
ब्राह्मण्याय । धेनै अतिधेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अति-
धेनवे ब्राह्मण्याय । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्याय ।

लिङ्गपक्षस्य “यू. व्याख्यावि” त्यनोपमंख्यातत्वेन “^१इति ह्रस्वय”
इत्यचाप्रसक्तेः ह्रस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तथापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“^१इति ह्रस्वय” इत्यचानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं
बोधम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीलमतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिदुष्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्यैव न बाह्यस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावात् दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणोऽतिश्रियै
ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

प्रस्त्रीवचनाङ्गथावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

१ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ।

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ।

भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्याय ॥ अपर
आह । ऋसौ च ह्यु. व्याख्यौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनादेव नदीसंज्ञौ भवत
इति गत्यम् । प्रकृत्यै अतिप्रकृत्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् प्रकृतये अतिप्रकृतये
ब्राह्मण्याय । धेन्यै अतिधेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेनवे अतिधेनवे
ब्राह्मण्याय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु सुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देष्टव्यमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ देष्टव्यम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यनोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याशय उक्तः ॥

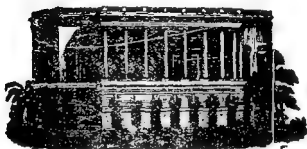

ब्राह्मणाय । भूतै रतिधूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे रतिधूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देष्टव्यम् विज्ञानो-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यं सुष्टु भूत्वान्वापष्टे ऋसौ ॥
इत्यस्यानौ च प्रष्टवौ ॥ प्राक् च प्रष्टवे स्तोत्रघनावेवेति ॥

Parijata Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	Ra	1	14
Prakṛta Paṅgalam Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Prithiviraj Rasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Part II Fasc 1		0	12
Prakṛta Lakṣaṇam (Text) Fasc 1		1	8
Paraçara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1-6 Vol III Fasc 1 0 @ /6/ each		7	8
Paraçara Institutes of (English)		0	12
Prabandī Acintamani (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
*Sama Vēda Samhitā (Text) Vols I, Fasc 5-10 II 1 6 III, 1-7 IV 1-6 V, 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Suçrāta Samhitā (Fag Fasc 1 @ /12/		0	12
*Taittirīya Samhitā (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Taittva Cintamani (Text) Vol I Fasc 1 0 Vol II Fasc 1-10 Vol III Fasc 1-2 Vol IV Fasc 1 Vol V, Fasc 1-5 Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each		14	10
Tirukanda Māṇḍarām (Text) Fasc 1 2 @ /6/		0	12
Tulsi Satsa (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Upamāhāvaṇa prapāṇa kathī (Text) Fasc 1 8 @ /6/ each		1	14
Uvaṇagodassō (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Varaha Purāṇa (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		0	4
Vārāha Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/		2	4
*Vāya Purāṇa (Text) Vol I, Fasc - 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each		4	8
Vienū Smṛti (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each		0	12
Vivadaratnakara (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Vijñānārūḍiyya Purāṇa (Text) Fasc 1 0 @ /6/		2	4
Yrhat Svayambhūti Purāṇa Fasc 1 6		2	4
<i>Tibetan Series</i>			
Fag Sam tshī Sṭh Fasc 1-4 @ /1/ each		4	0
Shen-Phyin Vol I, Fasc 1-6 Vol II Fasc 1-3; Vol III Fasc 1 5 @ /1/ each		18	0
Stogs bryod dpag khbrī Sīn (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 5; Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each		10	0
<i>Arabic and Persian Series</i>			
Alaungnamah with Index (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each		4	14
Al Muqaddasī (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/		2	4
Amī Akbarī (Text) Fasc 1-22 @ /1/ each		22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1 8 Vol III Fasc 1-6 @ /12/ each		29	12
Albarnamah with Index (Text) Fasc 1-37 @ /1/ each		37	0
Ditto (English) Fasc 1-7 @ /1/ each		7	0
* Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger		0	6
Badshahnamah with Index, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts		1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc 1-21 @ /1/ each		31	0
Farhang-i Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ /1/ each		14	0
Fihrist-i Hus or Enay alist of Shy ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		3	0
Futuh-ush Shām wa Waqidi (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	6
Ditto of Azadi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Haft Asman History of the Persian Masnawī (Text) Fasc 1		0	12
History of the Caliphs (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
Iqbalnamah-i Jahangiri (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Isbah with Supplement (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		33	4
Masht al Umara Vol I, Fasc 1 9 Vol II, Fasc 1-9; Vol III, 1 10 Index to Vol I, Fasc. 10-11; Index to Vol III, Fasc 11 12 Index to Vol II, Fasc. 10-12 @ /6/ each			
Magharī of Waqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each			
* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied			

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1048

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NĀGEṢA BHATṬA

EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA ḠĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS VIII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1903

Muntakhabat Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Ra.	5	0
Muntakhabat Tawar kh (English) Vol I Fasc 1 " ; Vol II Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /1. each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1 13 @ /6 each		7	2
Maasir : Alamg r (Text) Fasc. 1 6 @ /6/ each		3	4
Nukhbatul Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizam a Khiradnamah Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
R yau a Salat n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc I-II		1	9
Tabaqat : Nasir (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tar kh : Faruz Shahi of Z yau d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each.		2	10
Tar kh : Faruz Shahi of Shams : S rāj Alf (Text Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Ten Arc ont Arab a Poems Fasc 1 3 @ 1/8/ each		3	0
W s o Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1 II Vol II Fasc I-3 @ /6/ each		6	6
Tuzuk : Jabang r (Eng) Fasc 1		8	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 As at c RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the As at c Soc ety from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 18 0 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the As at c Soc ety for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 184 (12) 1849 (12) 1866 (7) 1867 6 1868 8 1869 (8) 1870 (8) 1871 7 18 2 (8) 1873 (8) 18 4 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 8 18 9 (7) 1880 (8) 1881 7) 1882 (6) 1883 5 1884 (6) 1885 (6) 1886 8 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (12) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N B—The figures enclosed in brackets g e the number of Nos in each Vol	ne	
4. Centenary Review of the Researches of the Soc ety from 1784-1883	3	0
A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turk stan by R. B Bhaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald a Catalogue of Rept les n the Museum of the As at c Soc ety (Extra No., J.A S.B 1869)	2	0
Catalogue of Mammals and B rda of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1876)	4	0
Introduction to the Math l Language of North Bhar by G A Grerson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
5 An s ul Musharrab n	3	0
6. Catalogue of Foss l Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the L brary of the As at c Soc ety Bengal by W A B on	3	8
8 Inayah a Commentary on the H dayah Vols. II and IV @ 16/ each	22	0
9 Jawamila l ilm ir-r yāṭ 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10 Kh sanat ul ilm	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Ind an Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Sharayaool Islam	4	0
14 Tibetan Dict onary by Csoma de Körös	10	0
15 D itto Grammar	8	0
16 haqm raqabdamya Parts I & II @ 1/8/	2	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of the Asiatic Soc ety of Bengal by U R Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein F.R.D., JI Extra No 2 of 1899	4	0

Not ces of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 29 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the Treasurer Asiatic Society " only

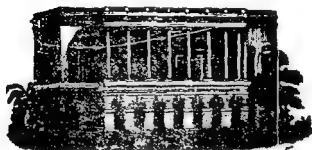
Books are supplied by V P P

20-11-02.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1048.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NAGEÇA BHATTA

EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA QĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS VIII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET,

1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO 57, PARK STREET CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C AND MR OTTO

HARRASSOWI BOOKSELLER LEIPZIG GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahmasiddhi (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitacharya Kaustubha Fasc 1		0	
*Agn Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Atarsha Brahmana Vol I Fasc 1 & 2 and Vol II Fasc 1 & 2; Vol III Fasc 1 & 2 Vol IV Fasc 1 & 2 @ /6/		"	8
Ayur Dhatyam (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	14
Authorisms of Sandhya (English) Fasc 1		0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		"	4
Açvayadyaka (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1 & 2; Vol II Fasc 1 & 2 @ /6/ each		10	0
*Dhamat (Text) Fasc 4 & 5 @ /6/ each		1	14
Dharmadharma (Text) Vol I Fasc 1 & 2		1	8
Bhaddhvata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bhaddharma Purusa (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		"	4
Bodhi caryavata of Candider Fasc 1 & 2		0	12
Catadussani Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 & 2 @ /2/ each		6	1
Catapatha Brahmana Fasc 1-6		2	10
Catasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	14
*Caturvarga Chetuman (Text) Vols II 1 & 2; III Part I Fasc 1 & 2 Part II Fasc 1 & 2 @ /6/ each		19	14
Catadussani Fasc 1		0	6
Chakravarti ka, (English) Fasc 1-3		2	4
*Çrauta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4 & 5 @ /6/ each		5	4
Ditto Çankhyana (Text) Vol I Fasc 1 & 2; Vol II Fasc 1 & 2; Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Çr Bhāṣyam (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	2
Danharaya Anumudi Fasc 1 & 2		0	12
Gadadhara Paddhati Kāśhāsa Vol I Fasc 1-6..		1	14
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Vireka Fasc 1 & 2		1	14
Katantra (Text) Fasc 1 & 2 @ /1/ each		4	8
Katha Sarit Sagara (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purusa (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		2	6
Lalit Vasa (English) Fasc 1 & 2 @ /1/ each		2	4
Madana Parjasa (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		4	2
Maitreya prajnapāyika (Text) Fasc 1 & 2 Vol II Fasc 1 & 2 @ /6/ each		6	6
Manu ka Saṁhitā (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	"
Markandeya Purana (English) Fasc 1 & 2 @ /1/ each		4	8
*Mandala Darśana (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		4	14
Nirada Smṛiti (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	"
Nyayavārtika (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	14
*Nṛsīṅha (Text) Vol III Fasc 1 & 2 Vol IV Fasc 1 & 2 @ /6/ each		"	4
Nṛsīṅha Padhātī Fasc 1 (Text) @ /6/ each		"	12
Nṛsīṅha Padhātī Fasc 1 (Text) @ /6/ each		"	0

षष्ठीयुक्तश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु पञ्चाम्
इत्येव सिद्धे युक्तपदार्थवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैव सिद्धत्वात्
“कुक्षुक्षानां पतये नम” इत्यसमामार्थमेवेदम् । न चैवमपि
समासे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे
आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र “वज्रं छन्दसि” इत्यादि
वज्रतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि
स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

१ अ २ । पा ४ । सू ३६ ।

अ २ । पा ४ । सू ०३ ।

अ २ । पा ४ । सू ०६ ।

अ ३ । पा २ । सू ८८ ।

अ ५ । पा २ । सू १२२ ।

अ ६ । पा १ । सू ३९ ।

अ ७ । पा १ । सू ८ ।

अ ७ । पा १ । सू १० ।

अ ७ । पा १ । सू १०३ ।

अ ७ । पा ३ । सू ६० ।

अ ७ । पा ४ । सू ७८ ।

अ ६ । पा ४ । सू ७५ ।

षष्ठीयुक्तश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।

योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्चन्दसि । षष्ठीयुक्तः एतिशब्द-
श्चन्दसि घिसंज्ञा भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।
सुपां शतयः । तिष्ठां शतयः । वर्गयत्ययः । लिङ्गयत्ययः । कालयत्ययः ।

(षष्ठीयुक्तकन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. २)

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्यमात्रं चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यद्यथास्या उपस्थितिस्तु केचित् 'प्राप्तविभाषारूपाः केचिद-
प्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु
नित्यं प्राप्तेषु "कन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव
तथाप्यस्य विकल्पविधेर्यथायमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्यैव तत् सम्भव
इति भावः ॥ "ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय
इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ "प्राप्त" इत्यारम्भ "सर्वापि" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ।

३ बोध्यम् । क ।

४ "ननु" इत्यारम्भ "इति भावः" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

पुरमव्यत्यय । आत्मनेपदव्यत्यय । परस्मैपदव्यत्ययः । सुपा व्यत्यय । युक्ता
मातासौदधुरि दक्षिणाया । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते । तिङा व्यत्यय ।
अषाढं ये अश्वयूषाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्गव्यत्ययः । त्रिष्टुभौज ।
सुभितसुयवोरम् । सुहितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोऽर्हति ।
मधोऽर्हता इवास्ते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्रोऽभौनाघास्य-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(यष्टीयुक्तञ्दमि वा । १ । १ । ६ ।)

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यत् कर्मणि वेति तत्
ह्रन्दमि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया “यवाग्वा
अग्निहोचं जुहोति” इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पे-
ऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणान् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

सकारहकारयोः प्रभौ । कचिन्तु “शुभितमिति प्राप्ते” इति
पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

“माध्वीर्गावो भवन्तु न” इति घोरवाची मधुनकलिङ्ग इति
भावः ॥ कालव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यव्यत्ययादाच्च

कालविहितेति ॥ (कै)

१ मधुमाध्वो वत्स्यतिर्मधुर्मा अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु न ।
अ १ । म १ । सू २० । ऋ ८ ।

मायेन । अ सोमेन यक्षमायेन । अ व्याधाता ओ यथेति प्राप्ते (इ । ३ ।
१५) । पुस्तकव्यत्ययः । व्याधातवोरैर्दशभिर्विषूयाः । विषूयादिति प्राप्ते ।
व्यातनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपद-
व्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । अन्योपमन्य ऊर्मियुध्यति युध्यत
इति प्राप्ते ।

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १२ ।) (अ १ । पा. ४ । आ २)

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये- ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपस्यपदेशार्थत्वादवैव तत्
कथनमनुचितमत आह

संज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यभिद्धम् । “ते तद्राजा”
“कला च सा कान्तिमती कलावत” “सा गङ्गा” इत्यादौ प्रकृत-
प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

पराम्नष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शभावादिति भावः । तदित्येतत् परामर्शयोग्यभावादि-
त्यर्थः ॥ न च “प्रत्ययविधि” इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १२ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहण क्रियार्थम् । यस्मादिधि-
स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यनुच्यमाने स्तो इत्यतो । (४ । २ । ४० । ० । १ ।
२ । ६ । १ । ८० । ६ । ४ । १४८) स्त्रोयनीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ ।
१४८) । प्रत्ययग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं

(च. १। पा. ४। आ २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
मर्शोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिसुदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
‘एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ
धातोर्गुणानापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं “यस्माद्”
इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवास्तु “प्रकृत्यादि”
इत्यस्य “यस्मात् प्रत्ययविधिसुदादि” इत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्या-
येषु लाघवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभा-
षाकाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री इयतीति । (भा)

इदं शब्दात् परिमाणे वतुः । ‘यस्य घस्यस्य’ इत्यादेश “इदम
इय” “यस्येति” लोपः । उगित्वाङ् डीप् । ननु यस्मादिधिसु-
दादिप्रत्ययेऽङ्गम् इत्युक्ते यच्च प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या-
काभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (के)

१ “एवं हि” इत्यारम्भ “निर्देशार्थम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

२ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥ ३ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥

४ अ ० । पा १ । सू २ ॥ ५ अ ५ । पा ३ । सू ३ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू १४ ८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययसुदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्त्यमाने दधि अधुना
मधु अधुना (५ । ३ । १०) यनापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४ ८ ॥ ० । १ ।
०२) । विधियक्षणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत् प्रत्ययपक्षणेन
विधियक्षणेन च समुदितेन क्रियते संनिवोगः । यस्मात् यः प्रत्यय विधीयते
तदादि तस्मिन्ङ्गसंज्ञ भवतीति । अथ तदादि यद्वयं किमर्थम् । अङ्ग-

(यस्मात्प्रत्ययविधित्वादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १९।) (ष. १। पा. ४। चा. २)

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्ययय-
हणे तत् सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु इयडापत्तिर्दोषः । न च तथापि लोपस्यासिद्धत्वं व्या-
अयत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यत्नेतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्ष-
यातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्त्रेयडापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि “न पदान्ते”ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधि-
ग्रहणाभावे “यस्मात् प्रत्यय” इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता
इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारसोभयोरप्यावश्यकत्वं
तथापि तावदेव स्यात् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

१ अ १। पा। १। सू ५ ८ ॥

संज्ञाया तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् । वा । अङ्गसंज्ञाया तदादियहणं क्रियते
स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करिष्याव करिष्याम (०। ३।
१०१) नुमर्थं कुयडानि वनावि (६। ४। ८) ॥ मित् सुटोऽपसंख्याणम् ।
वा । मित्ततः सुवृतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । मित्ततः । मित्ति किनत्ति ।
अभिनत् अष्टिन्त् (१। १। ७८। ६। ४। ७१) । सुवृतः । संयत्तरतु

(ध. १। पा ४। ध्या. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १२।)

अपिः । (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति । (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति । (कै)

न च षति प्रत्ययविधिग्रहणे “यचिभम्” इत्यत्रापि यस्मात्
यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभाच्चा भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् ।
यस्मात् प्रत्ययविधिसुदा यजादौ प्रत्यये भवमित्यर्थः स्यात् प्रत्या-
सत्तिन्यायानाम्प्रत्ययेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति । (कै)

“इकोऽपि” इति नुमः प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिगौयत्वेनास्य
विभक्तित्वाद् भवाच्च न नलोप इति तदाशयः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कयामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तीति । (कै)

१ ध १ पा ४ । सू १८ ।

२ ध ७ । पा १ । सू ७३ ।

संयोजकः (६। १। १२६। ७। ४। १०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुण । असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गो वक्ष्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं ह्यनर्थम्
(७। ४। १०) । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन
इहामि सत्तरतु सत्तरति संयोगोपधस्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

(यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३) (अ. १। पा. ४। आ. २)

तस्मात्प्रत्ययविधित्वाभावात्मेवोभयमिति' भावः ॥ विधिग्रहणं भन-
कीत्यादौ “अतो दीर्घं” व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनितं
चेदं श्रम् विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषयः प्रश्नः ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-
ङ्गत्वेऽपि दीर्घाऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ प्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वान्तत्रापि
दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं
बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानोत्येतदित्यर्थः ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किञ्चित्
प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भावः ॥

१ अ. ५। पा. २। सू. १०१ ।

नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्कारतुः संचस्कारः ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इह तस्य सः ग्रहणं भवति तदादीर्घं ॥ वेदं तत्रापि तदादि ।
सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंघं
भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिनादादिः । तदादिनादि-
र्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तद्दिं तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । ॥ कर्त्तव्यः ।

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १) ४।१३।) (च.१।भा. ४।आ. २)

अडभ्यासेति । (कै)

नाथं टित्त्वादाद्यवयवः कित्त्वनेन मध्यं प्रवेष्टित इत्यभक्त इति

भावः ॥

तद्भक्तस्येति । (कै)

टित्त्वादित्यर्थः ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । एवं ह्यत्र धातुपसर्गयोः समासो दुर्वारः स हि “पूर्वं धातुः साधनेन” इति न्यायेन “उपपदमतिङ्” (१।१।१८) इति सूत्रे भगवता वारितः ॥

१ पदमित्येवं भगवतः स्तुतिमासंज्ञा । पुस्तमिह इत्यर्थं किमन्तरङ्गं किं वहिरङ्गमिति । धातुपसर्गयोः कार्यं यत् तदन्तरङ्गम् । पुनर्यत् । पूर्वं धातुपसर्गयोः युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रिया निर्वर्त्तयति । तानुपसर्गो विप्रतिपत्तिः । अविनिर्मुक्तस्य धार्यस्योपसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातुपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातु साधनेन युज्यते । अवश्यं वैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुह्यता इत्यकर्मकं । उपास्यते गुह्यरिति केन सकर्मकं स्यात् । ६।१।१३५ ॥

उपपत्त्याः । इह केचिच्छब्दा अतपरिमाणा नामार्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । यत् सप्त इत्येकेनाप्यभावेन भवन्ति । दोषः खार्याङ्कमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूनैः । केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाहुः एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैषां घृतमिति खार्यामपि भवन्ति दोषेऽपि । मुखो नील लज्ज इति हिमवत्यादि भवन्ति वटकशिका-

(पृ. १। पा. ४। व्या. १) (यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। ११)

इङ्गुणेति । (कै)

“एतस्य संयोगादेः” (७। ४। ४३) “गुणोर्त्तिमंयोगाद्योः” (७। ४। १८) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो जापितमिति । (कै)

इदं जापकं कथमिति चिन्त्यम् । “यदास्य इति” मत्वेति शेषः । अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् पठे । किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् सृज्यादस्य कथं द्वित्वमिति सुधीभिर्विभाष्यम् । यद्यप्यवस्य पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् संवत्सरतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि “संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य पक्ष्यर्थकाभावात् कथं तेनापि निद्धि-
स्तथापि यदन्यवर्णनिवृत्तिसुपधातुं संयोगश्चेति निरूपकत्वलक्षणे पक्ष्यर्थे बह्व्रीहिरित्याभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मानेऽपि शब्दे । अङ्गसंज्ञायाप्यङ्गपरिमाणाया क्रियते वा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तद्गोपार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यते इति यदयं नेदमदसोरकोः (७। १। ११) इति सककारयोः प्रतिषेधं शान्ति । कथं सत्ता जापकम् । इदमदसोः कार्यमुपमानं च प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वार्थान्तदेशदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शान्ति । अथ द्वितीयं प्रथमपक्ष्यं

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

वह्निर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो वह्निरङ्गत्वमेवं च तस्यासिद्ध-
त्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नचसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेभैव
संयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदग्नेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्ध-
त्वाभावानुपपत्तौ “संचस्करतुः” इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादिः

संचस्करः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादि-
ग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥ तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि
तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तदित्ये तदभावः स्यादि-
ति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यनार्योऽप्यभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वा-
भावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते
पदादावङ्गसंज्ञा भा भूदिति । किं च स्यात् । स्वार्थम् अर्थम् अर्थम् ।
अङ्गस्येयुवङ्गौ स्याताम् (६। ४। ७७—७८) ॥ परिमाणाद्यर्थं च । वा ।
परिमाणाद्यर्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिस्त-
दाद्यङ्गमित्यनुमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम् ।
न कर्त्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ॥ १९।)

किं पुनरिति । (भा)

एवं “सुटो वहिरङ्गत्वाद्” इत्यादिभाष्यं योजयन्ति केचित् ॥

परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादिः

किं पुनः कारणं न सिद्धति (भा)

इत्यन्तो ण्य उपसर्गार्थसम्बन्धो धातोः पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये कृते दिवंचनान् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति क्षिप्तः स्रग्भ्वादिभ्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याग्रय इति प्रामाणिकाः ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्यादिश्चकार इति । (कै)

दिवंचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ननूदमुखे बाधात् तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितायांश्च लक्षणायां मानाभावोऽत आह

ब्रूयापीति ॥ (कै)

कार्यमध्ये । यदि प्रत्यय इति प्रत्ययाङ्गकार्यमधीये । प्राकरोत् उपेक्षित । उपसर्गात् पूर्वाविडाटौ प्राप्त (६। ३। ७१—७२) । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतीत्येका परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष स्या परिभाषा

(यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१२) (च. १। पा. ४। धा. २)

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥ माव्ये

अक्षपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

, एकेनाप्यपाये इति । (भा)

तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्
स्वभावेनेति शायते । एवं चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये
पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिषंज्ञा अथक्कपरिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूनं लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययसङ्गं च । अथश्लेषेण परिभाषा कर्त्तव्या । अङ्गन्येतस्याः
परिभाषायां प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-
तद्धितविधिसूत्राः । वा । धातु । देवदत्तस्त्रिकोर्धति । संघातस्य
धातुसंज्ञा प्राप्नोति (१।१।२२ ॥ २।४।७१) ॥ प्रातिपदिक ।
देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१।२।४६ ॥
२।४।७१) ॥ प्रत्ययः । मद्धान्तं पुचमिच्छति । संघाताख्ययोत्पत्तिः

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८७

(अ. १। पा. ४। व्या. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
देशविकृतन्यायेन इत्यपि बोधम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-
सिद्धमत आह

तन्मार्थेति ॥ (कै)

भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थः ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये भानाभावादित्यर्थः ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसंज्ञापि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तच्चिमितेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन अक्षसंहितेत्यन्ये ॥

---

१ “भाष्ये” इत्याख्य “निषेधाद्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (१।१।८) ॥ समासः । ऋद्धस्य राष्ट्रः पुरुषः । संघातस्य
समाससंज्ञा प्राप्नोति (२।१।८) ॥ तद्धितविधिः । देशदत्तो गार्ग्या-
ययः । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति (४।१।१०१ ॥ २।४।

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १६।) (अ. १। पा. ॥ अ. २)

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः । यदि तर्हीत्यनेनायवहितत्वात्
द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्येकाचिदनुप-
पत्तिः ॥ अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदौर्घादिविधिसंभवादत्त आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदनः ॥ 'किमिशब्दात् "लोमादित्वात्" "ने" "टापि"
द्वितीयैकवचनम् । एवं च यदाङ्गाधिकारव्यावर्त्य तदेवप्रत्ययग्रहण-
स्यापीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति
बोध्यम् । एतदयमपि "अर्थवत्" परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति । (कै)

एवं च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आद्

१ किमिशाम् इति । कै ।

२ लोमादिषामादिपिच्छादिभ्यश्च न ङ्गत्वम् । ५। २। १०० ।

३ परिभाषेत्युक्ते-१४ ।

०१) ॥ ख२ । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य अन्वित्यादिर्नित्यम् (६। १।

१८०) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेशादतस्य
ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्हीत्या परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधिक्षदादिप्रत्यये ऋक्षमागे

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १९।) (अ. १। पा. ॥ अ. २)
 ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम् । नियमस्य भेदसंसर्ग-
 द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-
 वत्त्वमित्याश्रयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि ज्ञात् तदा महान्तमुच्येयति इत्यपि ज्ञादिति-भावः ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र संख्याविवक्षायां फलाभाव इति वक्ष्यामः ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

तनु देवदत्तो गार्गायण इत्यत्र यदि गार्गापत्यं देवदत्तस्तदा
 समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोक्तपत्यवता समर्थो
 न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-
 स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-
 मिति चेन्न । देवदत्तो गार्गायणो भक्तिरस्येति विवक्षायां “गोत्र-
 चरियाख्येभ्य” इति वुञ् स्थादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । “ब्रह्मादङ्गान्”

१ अ. ४। पा. २। सू. ८८ ॥

त एतत् उदके विशीर्य त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समाप्तो (२ ।
 १। ४०) न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेयं ह्यं
 भवतीत्युक्ता ततो वक्ष्यामि । छदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा ।
 छदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवापरिभाषा कर्तव्या ।

(अ. १। पा ४। चा २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसूत्रादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १२।)
(८। २। २७) “न सुमताङ्गस्य” (१। १। ६३) इत्यादिव्यवहार-
निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः ॥

सोपस्कारत्वादिति । (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ण- (भा)

शब्दधोरनया परिभाषया क्लान्तत्वाभावात् हृदन्तरूपोत्तर-
पदत्वाभावाच्च ॥ केन “चेपे” (१। १। ४७) “तत्पुरुषे कृति” (६। १।
१४) इति समासविभक्त्युक्तौ न स्याताम् । आद्ये चापसम् ।
अन्ये सता लभ्यत्वं द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच् “णचः स्त्रियामञ्” (५। ४। १४) “न
कर्मव्यतिहारे” (०। १। ६) इत्यैज् निषेधः ॥ “सांकुटिने” “अभि-
विधौ भाव इनुण्” (१। १। ४४) । “सांकुटिनम्” इति ब्रह्मपाठो
ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदाप्तत्वं साध्यं तच्च समासस्वरूपा-
सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति । (कै)

कान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधि-
स्वर । वा । समास । अवतप्ते नकुलस्थित त एतत् । उदके विशीर्ण
त एतत् । स गतिकेन स नकुलेन च समास सिद्धो भवति । समास ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३।) (य १।पा.४।या २)

सागब्दप्रयोगो भूतकालोत्तनाय । गतिस्वरेण कर्षणि कान्ते
उत्तरपदे “गतिरनन्तरः” (६।१।४६) इति विहितेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अथमपि परिभाषा साध्य एव ॥

‘कृत्स्वरेणेति । (कै)

ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव
स ‘गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तिरयोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य
“‘थाये”त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरकालान्तस्य यदन्तोदा-
त्तत्वं तथैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरकालान्तस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । (कै)

‘थायादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः ॥

१ य ६।पा २।सू १३६ ॥

२ थायघञ् क्ताजबिषकायाम् । ६।२।१४४ ॥

३ य ६।पा २।सू १४४ ॥

तद्धितविधि । सा कूटिगम् ध्यावकोशौ । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा
भवति (५ । ४ । १५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् ध्यागतः दूरादा-
गत इति (२ । १ । ३६ ॥ ६ । ३ । २) अन्तस्थाघञ्क्ताजबिषकायाम्

(च. १। पा. ४। था २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। ११।)

बाधकत्वादिति । (कै)

समाप्तान्तरे प्राप्ता सति ग्रिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषा-
भावे कृदन्तत्वाभावात् कृतस्वरप्राप्तौ समाप्तान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति
तथापि परिभाषासत्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्त्वा परिभाषा ज्ञायत इति भावः । अनन्तर-
ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण “गतिरनन्तर.” (१। १। ४१) इति सूत्रे
षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६। २। १४३-१४४) इत्येष स्वर सिद्धो भवति । कृदग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा
कर्त्तव्या न कर्त्तव्या । व्याचार्यप्रवृत्तिर्नामयति मन्वत्येषा परिभाषेति यदयं
गतिरनन्तर (६। २। ४६) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्माहय्यात् सुवपि प्रत्याहारः । १ “न डिस्मृद्धोः” इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभः इति भावः । न च तदन्तविधिसाम्येऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । “हलि सर्वेषाम्” इत्यादिनिर्देशैस्तत्त्वेष्वप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

सुवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः सुवत्त्वम् । सहदुर्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्यकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र^१ पक्षे घञञ्जकस्योत्तरपदस्य सञ्चयेन मध्येवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदत्वाभावात् तत्र परतो ॥ ह्रस्वप्राप्तिरिति भावः ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

(ध. १ । पा. ४ । णा. २)

(सुप्तिष्ठन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ।)

गौरौशब्दे “तसिलादिषु” इति पुंवत्वं प्राप्नोति । कुमारि-
गौरौतरेत्यपपाठः ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं
यथै प्रत्ययमाचक्ष्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धे-
रिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । “उज्जि च
पदे’ इत्याद्यसंगतयेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि किवन्तादेः “अत्वसन्तस्य”
इति सूत्रेऽधातुरित्युक्ता धातुत्वानुपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणपक्षणादिति भावः ॥ न च केवलश्रुतां तद्धितानां च
प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । “स्वाप् प्रातिपदिकाद्” इत्यादौ
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तल्लाभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लौकविदिता । अथ पदे अर्थवदुपपत्त्यात् तदन्तस्यापि न
प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृततदितयोरर्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः ॥

१ ण ई । पा २ । । सू ३५ ।

२ ण ८ । पा ३ । सू २१ ।

३ ण ई । पा ४ । सू १४ ।

४ ण ४ । पा १ । सू १४ ।

संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ।
वा । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्-
ज्ञापयताचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिवं भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत कल्पित-
त्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृतसद्वितप्रत्ययार्थेषु न तादृशः कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्याः सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते
न तु तद्ग्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनु-
वृत्तिसामर्थ्येन तद्व्यवहृत्त्वदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्साम-
र्थ्यादित्युक्तम् ॥ 'भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

१ "भाष्ये" इत्यारम्भ "इत्यर्थं" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ।

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् । तरतमपौ घ (१।१।२२) तरतम-
वन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारौ गौरितरा । घादिषु
नद्या ऋसो भवतीति (६।३।४३) ऋसत्वं घसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
सनाद्यन्ता घासवः (३।१।३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृतद्वित-
समासाच्च (१।२।४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इद द्वितीयं शाप-
कार्यम् । हे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृतद्वितसमासाख्येयन्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्जते (१।२।४५)
कृतद्वितान्तं धेवार्थवत् । न केवशा कृतद्वितता वा ।

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

सुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि ततः क्तिपि सुपि “प्रत्ययसूत्रेण” क्य
सत्त्वाद्नेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्य-
कम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वहरिङ्गेण निषेधेन
माधायोगाच्च । वचनं त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये
नान्तं पदमेव इत्यपि न व्याख्यातात् । ‘अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ऌ ॡ इति दशममनाचराणि । ‘लृकारस्य दीर्घाभावान् नवैव
इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अथ पदत्वे हत्व स्यादिति भावः ॥

१ अ. १ । पा. १ । सू. ६९ ।

२ “गोसमानाक्षरान्तादित्येके” (१ । १ । ८) इति माध्यवार्तिकस्य—
“समानाक्षर” शब्दविवरणम् ॥

३ “लृकारोदीर्घः भुताश्च उक्तवर्जम्” (मुक्तयशु प्रातिशाख्य—अधा—
८—सू. १०) अत्र पूर्वसूत्राद् “न” इति वर्तते । अथ नवादितः समाना-
क्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ “ऋपर्यन्ताः खरास्त्रेधा लृकारो
ऋलृ एव च” । १२ ॥ अमरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिष्टा ।

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुवर्त्तं पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ । २ ।
४ । ७१ । १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसङ्गं
भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति (८ । २ । ३०—३६) ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थः प्रतिषेधोऽप्येव इत्यत आह
प्रसज्येति । (कै)

शब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै) ,

गौरवादिति भावः ॥

१ अस्सर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्छा (६।१।६८
१।१।६९) । अस्सर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
नाप्रतिषेधात् । नार्थः प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि
पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽध्यापारः । यदि केन
चित्प्राप्नोति तेन न विव्यति । पूर्वेषु च प्राप्नोति । अत्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा
या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतद् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा
सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्व पदसंज्ञं
भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽयमिति । पूर्व पदसंज्ञं भवति । ततः भम् ।
भसंज्ञं च यत्रादावस्सर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति
एतः प्रुतविकारो पदान्तग्रहणस्योदितम् (८।२।१०७) । इह मा
भूत् भद्र करोषि गौरिति । तस्मिन् कियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्य-
पदयोरेकस्येत्येवं तद् । भूवद्वदभ्य एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या भूवद्वदभ्यः ।
धारयद्वदभ्यः ॥

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहनुहृतन्यायस्थायमविषय इति दर्शितम् । हन-
नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयञ्जादौ सर्वनामस्थाने
इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यञ्जादौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थे हि योगवि-
भागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यप्रहणं व्यर्थं तदादिसर्वनाम-
स्थानाभावादत आह

यकारादीति ॥ (कै)

नन्वेवं भविष्यदपि तथैव समन्वः स्यादत आह

भसंज्ञेति ॥ (कै)

नतुपि स्यादिवित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य श्लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंग-
तमत आह

(यच्च मग् १ । ४ । १८ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

पडङ्गुलीति । (कै)

एवं च स फलित इति भावः ॥

जश्रत्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादयन्नाध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्र-
त्वमिति भावः ॥ ननु नाथः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशस्य
इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच्च पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः । षष्ठा-
जादौति वचनबोधितद्वितीयादश्च ऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्ति-
प्रामाण्यादचभत्वेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

पपष्ठेति । (भा)

शकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यच्च षड्भिन्नैकाचरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वृत्तिः “नेन तुष्ट्यम्” (५।१।११५) इत्यादि-
विहितः ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्तत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेर्भलमनर्थकमत
आह

सत्यामिति । (कै)

मनेरसिर्वाङ्मलाकादिति भावः ॥ ननु वार्त्तिके वृषण इति
एान्तश्रवणेन एान्तशब्दे भवं व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्यकृतत्वानुकरणं तदिति भावः ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्त्युक्ता सुप्रत्वाद् “वसोश्च” प्रत्ययत्वाभावादिति
भावः ॥

छन्दो विपद्याणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भावः ॥

‘तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव स्यान्मन्त्रेत्यत आह

स्वादिघितौति ॥ (कै)

१ अर्थं ग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितौ-
ग्रहणमात्रे इहैव स्यात् । ययस्वान् ययस्वान् । इह न स्यात् ययस्वो ।
ययस्वो । अर्थं ग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च धिक् भवति । ययान्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिन् । ययर्थग्रहणं क्रियते । ययस्वान् । ययस्वान् । अथ न
प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुब् मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-
प्राप्तायां ब्राह्मणा चानौयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति
सोऽप्यानीयते ॥

(तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

मतौ य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला सादव्यभिचारादिति
भावः ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः ॥ नन्वसन्तत्वादिनिना मतव्
वाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थीयिति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणाद्यामतद्गुणवज्जमीहौ चोपलक्षणस्य
कार्ययोगो न दृष्टश्चर इति भावः ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वये-
ऽतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमवेति ॥ (कै)

यच्च रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगस्तथा
प्रकृते सतुप्तत्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेनित्यर्थः ॥ यथा शास्त्रात्
न देवदत्ते इति भावः ॥

(घ. १ । पा. ४ । आ २) (अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ।)
(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थः ॥ ननु मत्वे किं फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनिघतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः
सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय संज्ञान्धपौति वक्तव्यम् । “स सुयुभा स ऋक्षता गच्छेत्” ।
स सुयुभा स ऋक्षता गच्छेत् वृत्तं कुर्यात् ऋक्षता गच्छेत् ।
वृक्षस्पर्ति वृक्षिणी वृक्षसुदु कर्मिण्डुदु वावर्शतोसर्शजत् ॥
अ १ । म ४ । सू ५० । अ ५ ।

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येव वृत्त उक्त
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवचने अर्था मूलं खान्यं फलं पलाशमिति । एवं
तर्क्षेनावचनं दिवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु सादयो

अवयवगतेति । (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शास्त्रेत्यादिव्यवहाराज् जातिमहेश्वरिता-
दिति भावः ॥

न त्वयवेति । (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भावः ॥ नन्वेवं दारा
इत्यादावाधारगतवज्रत्वाभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयणे तु
वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति । (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्ठापादनमनभिधाना-
दिति भावः ॥

वस्त्विति । (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधादसुपर्यायो अवश्याश्रयणीयः । एव च वृत्त
इत्यादौ दोष इति भावः ॥ नन्ववयवगतवज्रत्वाश्रयेण वज्रवचने
प्रसञ्जिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह

नेदमिति ॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु वज्रमु । केषु चार्थेषु सादृश्यो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न
चै कर्मादयो विमलार्थम् । के तर्हि एकत्वादयः । एकत्वादिव्यपि वै
विमलार्थव्यवशं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण्य एकत्वे कर्मणो
हित्वे कर्मणो वज्रत्व इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्मणो न
ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्थेके मन्यन्ते
तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचनं प्राप्नोति (१ । ४ । २) । वज्रमु
वज्रवचनमित्येव धोः परं कश्चिद्व्यति । सूत्रविपर्यासं ज्ञातो भवति । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०५

अ. १ । पा. ४ । व्या २) (वज्रवज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्विधेकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्यो-
ऽन्याश्रयपरिहाराय भाविमंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्ते ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्शयत इति । (कै)

नियमश्च यद्गतैकत्वादियु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादियु
तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतवज्रत्वे तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥
तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च
द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैधर्म्यं दर्शितम् । इतरः

च वज्रोदगः वज्रः रूप इति परत्वाद् वज्रवचनं प्राप्नोति । नैष बोधः ।
यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति
तत्र । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह
कदाचिद् गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्ल इति ।
कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद

(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुले बहुवचनमिति नावयवगतबहुत्वमादायाति-
प्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः ।

तथैकत्वादपि बहुव्यति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येवं तिङादिभिरभिहितेऽपि
स्युरिति तद्भाष्येऽप्यनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥
अनभिहितसूत्रेत्यादेर्गन्धस्याचप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव “न
वै कर्मादय” इति प्रतीकपाठोऽस्मात्प्रदायिक इति बहवः । तदा
पञ्चकमातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽर्थं गन्धः ॥ अत्रापि पक्षे एक-
त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च
तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिघपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेभ्योऽर्थः ॥ तच्च प्रत्या-
सन्ति दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणविशेषको भवति षट्ः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यां गुण-
गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु
गुणिना गुणो व्यवदिश्यते षट्स्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा प्रत्ये षट्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न

(अ. १ । पा. ४ । अ. २) (वज्रयु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेरात्रयाकाङ्क्षानिरुक्तये एवमेकवाक्यतेति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थं भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति

भावः ॥ नन्वस्य संख्यावाचकत्वाभावाच्च दोषोऽत आह

ह्येकयोरित्यवेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यमङ्गतमितिमत्वाच्च

इह यदीति ॥ (कै)

ननु "कर्त्तरि च" इत्यादि षष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथं तदित्यत

आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

१ अ. २ । पा. २ । सू. १६ ।

चेहवपमेकत्वादिति कर्मोदीन् विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभि-
रेकत्वादोन् विशेषयिष्याम । कथम् । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्मै-
कस्मिन् । कर्मण । दयोर्दिवचनम् । कयोर्द्वयो । कर्मयो । वज्रयु

(बङ्गमु बङ्गवधनम् । १ । ४ । २१ ।) * (अ. १ । पा ४ । आ. २)

अमेदोपचारादेति । (कै)

उपचरितामेदस्योद्भूतत्वेन विवचनादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति । (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वं नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्षाद्यन्वयदारैव क्रियान्वय इति
गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अथ अति-
रेकविभक्तिर्भाविप्रधानतात्यर्थ्यग्राहकोपलक्षणं तेन “जात्याख्यायाम्”
इत्यादि सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ॥

तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । “मद्याः क्रोगन्ती” त्यादौ यथा मद्यत्वस्य तत्स्ये

१ अ. १ । पा २ । सू. ५८ ।

२ बोम्बायीनगरस्य राजकीयविद्यालयमाध्ययुक्तके इंग्लण्डीयमाध्ययुक्तके
च “तदान्तरेणापि” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धमाध्ययुक्तके तु
“तदान्तरेण” इति ॥ उपलब्धविवरणे तु “तदान्तरेणापीति” इति
प्रतीको दृश्यते ॥

बङ्गवधनम् । केषां बङ्गमु । कर्मणामिति । कथं बङ्गमु बङ्गवधनमिति ।
एतदेव आपयत्याचार्यो नामाधिकरणवाचो यो बङ्गशब्दस्तस्यैव ग्रहणं न

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (वज्रव वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

आरोपान्मन्त्रत्वेनैव तद्वोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-
प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपश्चाह्वय इति । किं
वज्रना सर्वत्र लक्षणास्त्ये प्रवृत्तिनिमित्तारोप आह्वय एव ॥ भाष्ये

न चेद् वयमिति । (भा)

एकं कर्म इत्येवमित्यर्थः । एवं च पटस्य शुक्ल इति वद् भेद-
निबन्धनसंस्पर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-
प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देष्टाद्गुणपरतयेति भावः ॥ नन्वसा-
धुत्वे प्रक्षिते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

द्वयोर्दिवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । द्वयोरित्यादिदिवचनाद्युपपत्तिर्दृष्ट्या । एवं च धर्म-
परत्वेऽपि न द्विशब्दसौक्यवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-
सङ्ख्याननिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यवस्थादारोपे

वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य आपने प्रयोजनम् । यदुक्तं वज्रोदनः वज्रः
रूप इति परत्वाद्वज्रवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति । यदप्युच्यते
इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष
दोषः । एकशब्दोऽयं वज्रार्थः । अस्त्येव सख्यावाची । तद्यथा । एको

(बङ्गु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. २)

मानाभावेन “लोकयोः” इति दिवचनम् । एवं “दारयती अप् तेजसी” इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाश्रयेति । (कै)

एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणं बङ्गवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥
ननु “अस्त्रेके मन्यन्ते” इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहणं
कृतो नेत्यत आह

लोकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं बङ्गवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै) -

नन्वेवं “आदयतः सङ्ख्याः सङ्क्षेपे” इति “सङ्ख्यायाव्यथा” इति
सूत्रस्य भाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यायुक्तत्वं तु काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । दिसाहस्र्यादिकबङ्गशब्दावपि
संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

१ “यत्र नियोगतः सङ्ख्यासङ्क्षेप एव वर्तते” (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रय । एकहस्तानि
एकाकिमि' क्षुद्रकैश्चित्मिति । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो
युद्ध एकास्ता । अन्धा इत्यर्थः । तयोऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुमिष्ठामविशेषेण विधानादसृष्टविप्रयोगत्वाच्च

बहुत्वादिप्रति । (कै)

प्रातिपदिकार्थवज्रत्वादिस्वित्तर्यः ॥ ननु स्वार्थं विहितानां

कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि । अत एव “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विद्वद्प्रयोगे प्रयोगाद् व्यवसायिद्व्यतीति भावः ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधा-
नार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशिष्टम्
अतो गुणपरशब्दादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

१ अ २ । पा ३ । सू २ ४

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्रादिधीयन्ते (४ ।
१ । २) । तिङोऽविशेषेण धातुमात्रादिधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतस्या-
द्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । एव
“कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपञ्च एवेति
स एव पक्षो मुख्यस्तिकादिपक्षस्तुभ्यश्च इति तत्त्वम् ॥ मन्त्रेवमपि
तिङ्श्वनुपपत्तिः । स हि तत्र छत्वर्यं सख्यावक्तुं शक्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयोः संख्याश्रयत्वादिति भावः ॥ पञ्चमि भवति पञ्चान्ते भव-
तीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङ्गसंख्यायुक्तयोरभावादिदं
चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयो-
रित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्तृगत-
संख्यारोपस्तु न त्वारोपितस्यान्यवारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इदं चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे “तस्यापत्यम्” इत्यादेर्वै-
धर्मापत्तिः । शास्त्रारम्भवैधर्म्यं च । तस्मात् “तिङोऽप्यविभेदेण

१ अ २।पा ३।सू २।

२ अ ४।पा १।सू ६२।

दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षौणि मे दर्शनौयानि ; पादा मे
सुकुमाया इति । सुतिङ्गारविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च यतिकर
प्राप्नोति । दृश्यते चायतिकरं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीति
नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथ एतस्मिन्निप्रयोगे सति
किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । एकस्मिन्निप्रयोगे वचनं द्वयोरेव द्विवचनं वक्तव्येव

(अ. १ । पा. ४ । व्या. २) (बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

धातुमात्रादिधीयन्त" इति भाष्यात् 'संख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थ-
कात् प्रातिपदिकस्यैव धातोरपि संख्याकारकेऽर्थः । "लः कर्मणि"
इत्यपि नियम एव "वर्त्तमाने लट्" इत्यादिना स्वार्थे विहित-
लानुवादेन तत्प्रवृत्तेः करणादि च ध्यावर्धम् । पाकेन कृतं वैर-
मित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात् तद-
प्रतीतिरित्यन्यत् । "लः कर्मणि च" इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल
इत्येवार्थो "वर्त्तमाने लट्" इति वत् ॥ धनितं चेदं "सुक्रमोः"
इति सूत्रे "भावकर्मणोः" इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थं
प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यायाश्च कारकस्यैव क्रियायामेवान्वय-
स्तिङीति "लङाप्" सूत्रे उपपादयिष्यामः । कर्मादयः शब्दाः सुप्-
नियामकेषु शक्तिपराः । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः । अत
एव तिङ् द्योत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्
क्रियागता । एवं च सुपां तिङी च तथापि कर्त्तादेर्विशेषणतैव
स्यादिति महदनिष्टं तिङामसत्त्वभूतभार्यत्वेन तत्स्थानिलस्य
तदर्थकत्वेऽप्याभ्यमाने श्रय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

१ संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । क । २ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ।

३ अ ३ । पा २ । सू १२३ । ४ अ २ । पा २ । सू ३६ ।

५ अ १ । पा ३ । सू १३ । ६ अ ४ । पा १ । सू १ ।

बहुवचनमिति । काङ्क्षेस्तिङ्शक्तिरिति । शक्तिशिवेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव
बहुषु बहुवचनमेवेति । संख्या च विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमेऽवधानां पद-
संज्ञाभावोऽसुषन्नत्वात् । वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽवधानां पदसंज्ञा न
प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारकम् । असुषन्नत्वात् । अर्थनियमे

(षष्ठ्यु षष्ठ्यवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (च १ । पा ४ । भा. २)

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यम्यावृत्त्याऽर्थ-
दयबोधकत्वेन कर्त्ताद्यशेषावृत्त्या कर्त्तादौ वर्त्तमानात् कर्त्तादावर्थे
च लकाराणां विधानाच्चेतिरित्यक्ष विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अक्षीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भाव । वाक्यभेदेन च नियमो
मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम
एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि
सजातीयापेक्षनियमाश्रयणादप्येभ्य सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भाव ॥ नन्वर्थनियमेऽपि
प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमैकवाक्येनासाभादित्यर्थः ॥

स्वादिनृषेणेति । (कै)

तिङ्स्त्रचस्याप्युपलक्षणं पदैकवाक्यतयाऽप्ये तु कर्मणादि-
योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकले प्रथमैकवचनं न्यु कर्मशक्ति-

सिद्धम् ॥ वा ॥ अर्थनियमे । मद्भवति । अन्वर्थनियमः । अथवा पद-
रस्य प्रथमनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे इत्यस्याऽप्यदसम्भवाद्दो-
ऽसम्भवादि । नेष दोषः ।

सुपा कर्मादिगोऽप्यर्था मग्ना चेव तथा तिङाम्
सुपा मग्ना चेवार्थ कर्मान्यस्य । तथा तिङाम् ।

(अ २ । पा. ४ । व्या. २) . (बङ्गपु बङ्गवचनम् । २ । ४ । २१ ।)

ममानाधिकरणे एकत्वे द्वितौयेकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यथा-
व्ययादौ प्राप्तिरुपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्ष-
प्रत्ययनियमशङ्कप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्द-
भावमिञ्जाविज्ञानगौरव चातो वाक्यैकवाक्यतैवात्रैकवाक्यतापटेन
विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङ्र्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्स्वपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये
तचेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपकान्तार्थे एव परामृश्यत इत्याह
अर्थेति । (कै)

पूर्वाहुंन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे
कर्मण्येव इत्यादेर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यथ-
येभ्यः स्त्राद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नखेकत्वे एव मान्यत्र इत्येतावन्नभ्यते तत् कथं प्रकृतविषये
नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बङ्गपु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बङ्गपु । बङ्गपु

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तच्च प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मन्तादियोग्यार्थकप्राति-
पदिकाच्चेत् प्रातिपदिकार्थ एव नान्यत्र करणादाविति । पचति
कल्पम् इत्यादौ च या विभक्तिर्न्यस्यते साऽनभिधानाद् वारणीया
इत्येवमर्थनिघमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्या-
पेक्षप्रत्ययनियमे चाव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथमाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगभजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

षष्ठ्यवधनं न दयोनैकस्मिन्निति ॥ अथवाभाष्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते
ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति वदयम् 'अथवादाप सप्त' (२ । ४ । ५२) इत्य-
थपाकुर्वन् शान्तिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—००—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

—००—

कृते ऽप्य पतञ्जलिना गुरुणा सौर्यदर्शिना ।
भर्तृणां ज्ञापयन्नीवानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥
अलम्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोपुवात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

—००—

विधेयानिर्देशेन स्वार्थत्वसम्भवादयमधिकार एव तच्चाधिकारा-
सम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ॥

कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये “करोति कृपां निर्वर्त्तयति”

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञा निर्देशः : किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदमिति । आ । सप्तमीनिर्देशात् तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । तथा च भ्रुवमित्यादौ

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽनेकप्रकारः । संज्ञाविशेषणं स्थानौ प्रकृतिर्निमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अथेति । (कै)

“कारके” इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भावः ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाशयमाह

इह हौति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । “ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् । हरिरप्याह—

कथमनुच्यमानं गच्छते । इह हि आकरणे ये वृत्ते लोके प्रतीतपदार्थका शब्दास्तेर्निर्देशा क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वृत्ता कृत्विमाष्टिधुवम

सञ्ज्ञायाः भाष्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा “कारकादन्तश्रुतयो” (६ । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य यच्च प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेयते ।

प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये भुवं कारकसञ्ज्ञं स्यात् । तत अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसञ्ज्ञं स्यात् पुन

मादेश इति “प्रत्यय” “शेषे” “पूर्वपरयो” “छाप् प्रातिपदिकात्” “धातो” “आर्द्धधातुके” “मूर्द्धख्य” इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरित-त्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यममूहादिशब्दा इत्यर्थः ॥

निर्देशाः । (भा)

व्यवहाराः । “भादिभञ्जा” इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः । “निर्देशा”

इत्यनेनान्वयः ॥

भुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

भुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः ।
किन्तु क्रियाशक्तपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाग्रयान्तरे ।

क्रियायामभिनिष्यत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥”

संज्ञात्ताभि । न आद्यं लोके भुवादीनां प्रतीतपदार्थक शब्दो न एवमपि
कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चाद्यं तत्र किमन्यच्छक्तं

तद्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा गटस्य प्रद्योतोति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश
इति । भा । सुषां सुषो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति भा । सप्तमीनिर्देशादुक्तं संज्ञापद्य इति भावः ।

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष संज्ञाभि सह समावेशो न तु
पर्याप । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धे । तेन सम्भवेरम

न तावत्संज्ञत्वेनाधिकार संज्ञाया भाव्यमानत्वात् सम्भूतनुपपत्तेः । अथ
संज्ञानुरूप प्रथमानिर्देश एव कस्मात् कृतः यत्तु चैतत् कारकसंशब्दनेषु

अन्यचेति । (भा)

अतः सूत्रादित्यर्थः ॥ तदाश्रयमाह .

शास्त्रे इति । (के)

“निर्देष्टव्य” इत्यस्य इति भाष्यार्थे इति शेषः । तत् फल तु
“ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं वृच्छति” इति भाष्य एव वक्ष्यति ॥ भाष्ये

साधकम् (भा)

इत्यस्य पर्यायो

निर्वर्तकम् इति ॥ (भा)

साधकम् (भा)

इत्यस्य च “क्रियाया” इत्यादिः ॥

इति । अथगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति घोष्यते ।

सिद्धस्य त्रयस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं वाच-

विज्ञातुमन्यदत संज्ञाया । कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि
निर्देशः । वा । कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् सञ्ज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः ।

न हीति । भा । सुवक्ष्यम उक्तं । न चायमिति । भा । शास्त्रे लोके
च प्रसिद्धमादाद्भूतविमात्रानुपपत्त्या भाष्यमात्रविभक्ते प्रथमाया स्थाने
सप्तमीकृतेति भावः ॥ सञ्ज्ञिनो निर्देश इति . भा । यद्यपि वक्ष्यमाणा

इत्यादौ व्यधिकरणत्वात् सप्तमी । कारकत्वात् “गतिकारकोपपदात् छद्”
इति प्रकृतिसंज्ञासिद्धिः । शास्त्रादिसंज्ञा न भवति । अथा साधकत्वात्

वक्ष्यमाणानामपादागादीनामेव यस्याः ग्रहणस्य इत्यत्राद् अन्यथा नटस्य
प्रकृतौतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । संज्ञापक्षे ऽप्यापे यद्

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

स्तम्बेरम इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । उपपदत्वादेव “गतिकारकोपपदात् छद्” इति स्वरस्य मिद्वे । न च स्तम्बशब्द उपपद न स्तम्बे शब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदस्योपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ग्रामे वास इत्युदाहार्यम् । तत्र हि याथादिस्वरः ॥

प्रकृतिस्वर इति । (कै)

याथादिस्वरस्तु न । “अपा” साहचर्याद् “एरच” एव तत्र ग्रहणात् ॥ “भीचार्याना भयहेतु” इत्यादावपि आसृज्या असृज्या

मिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् “अनभिहित” (२ । २ । १) सूत्रे भाष्ये “गुणा साधनम् इति” । शक्तिरेवात्र पार-

साधक निर्वन्तक कारकसञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ इतरथा ह्यनियुप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य । ना । इतरथा ह्यनियु प्रसज्येत ।

ध्रुवादयः सञ्ज्ञिनो लभन्ते तथापि विशिष्टसञ्ज्ञो निर्देष्टव्यः । यत् क्रियाया साधकं ध्रुवादि तत् कारकसञ्ज्ञमपादानसञ्ज्ञं च भवतीति ॥ ननु सञ्ज्ञापक्षे कारकसञ्ज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभिः समावेशो न

“एरच” एव तत्र ग्रहणात् । न च उपपदत्वादेव छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो ऽस्त्विति वाच्यम् । ‘स्तम्बकर्णयो’ इति निर्देशात् प्रातिपदिकयोस्तथात्वे

ध्रुव तत् कारकसञ्ज्ञं भवति अपादानसञ्ज्ञं च इत्ययमर्थो भवति । एवमन्य नापि । ततश्च कारकापादानसञ्ज्ञयोर्युगपद विधानात् परस्पर निमित्त

(कारके । १ । ४ । २६ ।)

(अ १ । पा ४ । आ ३)

च समावेशो व्याख्येय ॥ नन्वन समीपस्यैवावधित न तु यामस्य
इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभागः श्लेषपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमानः ॥

तस्यान् गुणत्वोक्ता । तत्र कर्तृकर्मयोः साध्यसमवेतक्रियाजनकता ।
कारणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किं च द्रव्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । क । यामस्य (१ । ४ । २४) समीपादा-
नञ्छतीति ॥ नैव दोषः । नात्र ग्रामोऽपादयुक्तः । किं तर्हि । समीपम् ।
यदा च ग्रामोऽपादयुक्तो भवति भवति तदापादानसञ्ज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् । नैव दोषः । “भुवमपाय” इति
योगविभागेन कारकसञ्ज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकद्रव्य-
मनुवर्त्तते “भुवमपाय” इति च तेन कारक तदापादानसञ्ज्ञमित्येव समा-
वेशः सिध्यतीति । अन्तरेणान्यनुवृत्ति वचनसामर्थ्यात्पर्थ्याये तिष्ठे समा-

अपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमी विशिष्ट स्वतन्त्रा
निर्दिष्ट येनोपपदसञ्ज्ञा जयेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेव सञ्ज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावमात्रादकारकस्यापि व्यापारगून्यस्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति
विशेषाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये भुव कारकमित्यर्थो ज्ञयते

समीपविशेषणत्वे नेति । (कै)

एवं च तद्विवर्त्तकत्वेन न विवक्षितः स इति भावः ॥ ननु

ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्येवेत्यत आह

स हि संश्लेषेति ॥ (कै)

विवक्षित इति । (भा)

नाचेति (भा)

भाष्यस्य नाच ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥

नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत

आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैविध्यानुपपत्तिः । वृक्षते च घटं पश्य घटेन पक्ष-
माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्यवैविध्यम् । सर्वस्य च सर्वग्रन्थायप-

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क ॥ ब्राह्मणस्य (१ ।
४ । ५१) पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्यपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोजनं क्षन्नेरम इत्यादावधिकरणत्वात् समीपो कारकत्वात्
क्षदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः ॥ ग्रामस्य समीपादिति । मा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनी न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेष्यं न तु क्रियान्वयो । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । धृतो
विशेषणानुरूप एव निर्देश्य क्षतो न तु संज्ञानुरूपः । कारकसंज्ञात्वन्वयात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थं इति भावः ॥ नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

ग्रामानाधिकरणेनाश्रयादिति भावः ॥ सर्वद्व्येत्यस्योक्ते त्वर्थे-
ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्थापादानलाघप्रसक्तिरिति भावः । यच्च तत् प्रसक्ति-
पूर्वकं तदविवक्षा तच्चैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्ति ।
कश्चित् ग्राम्याविष्टमथस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः । शक्तिशक्तिमतोरभेद-
सकौर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्संघस्याह । असावचाकथित ।
असंकोर्त्तित इति मन्यते । अस्यप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादाग-
च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चगपाये ग्रामस्य भ्रूयता भवति । व्यग-
मने तु निवर्त्तकत्वाभावात् । समीपविशेषणत्वेनोपासत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

कार्यं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुं कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्न-
स्तस्य जगत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः
समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्वमेवम् इत्यत्र सप्तम्यां श्रूयमाणाया “गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तत्र तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसमा-
वनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुचवद्भावादिति । (कै)

पुचे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एवं चानौष्णितमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा
अनौष्णितत्वाभावादिति भावः । “तद्यदा” इत्यनेन भाष्येणान्वपक्षे-
ऽवधिर्ध्वनिता सा चाग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु “ग्रामस्य समीपाद्”
इत्येवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्वा करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाकृतया शक्त्यन्तर-
योगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाय्यवेनाय्ययोर्भावे संगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे व्यकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्राधान्यो भवति ॥ तद्यदा-
प्रधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स
हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सप्तसन्धा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

मिह विवक्षितम् । तच्चास्त्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् ।
यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्धारोहान् कारकता । एवं ज्ञायते

कारकोपपदाद्” इति खरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी
सामान्यापेक्षां चैकवचन कारकशब्दोऽयमस्ति गृह्यन्तः । करोतीति कारक-

ग्रामस्येति ॥ (के)

नन्वपाठाविवक्षायां वृचशब्देवैषम्यमत आह ,

पर्येति ॥ (के)

ननु पतापर्येति प्रति वृचस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षायावश्यकौत्यत आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (के)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादवश्यस्य प्रयोग इव नेति कथं तेन समासः स्यात् । पथौ कर्त्तरि इत्यादेश कर्त्तृश्रद्धाश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यसम् ।

प्राक्ष्यस्य धुनं पथानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्येति पततीति । वा । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोतीति । छ । वृक्षस्य (१ । ४ । २३) पर्येति पतति । कुक्ष्यस्य पिच्छः पततीति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्राम-
स्यैव समीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य समीप्यम् । संशयेति ।
भा । वर्जयित्वाः । “वर्जने प्रतिषेधः” इति । भा । व्याभादेवाभावः ।करोतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्यावधारितपूर्वक्षयवृत्तीनां
कथं कारयता इति चेत् । यथा यागस्य इत्येहि । तत्र व्यापारोऽस्तीतिमिति । अस्त्यवृत्तपक्षः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः । तत्र पूर्वस्य यद्व्योपा-
दानादिषु कारकशब्दो न प्रयोज्यते यथा कर्त्तृशब्दस्तोषामस्त्यतन्मत्वात् सातम्ये .

सति हीति ॥ (कै)

अन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-
संयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भावः ॥ कङ्कुररी वृक्ष-
विशेषौ पक्षिविशेषौ च ॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगस्थित्यः । पतत्रिपणं पतत्यपि वृक्षात्पणं पत-
तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वथा च कारकाणां स्वस्वाभावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् ।
अत एव तेषां भावनायामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रिया

न नैव दोषः । किं कारणम् । अथायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो
विवक्षितः । किं तर्हि । सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति
भवति तदापादानसंज्ञः । तद्यथा । वृक्षात् पणं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
प्राधान्यस्य पुनं प्रति विशेषणत्वेनोपासस्य । तद्यदेति । भा । अप्राधान्यस्य

चेन्न । तावतापि चागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वस्व-
व्यापारान्यतरत्वं कारणत्वमिति चेन्न । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया
व्याप्ताश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्यैव स्वस्वाभावस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत । नैव दोषः । सर्वमेव खलु कारकं यथायथ-
मवान्तरव्यापारं निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक-

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसंकीर्तितपण्यायेऽपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा
तदप्राप्तौ चासंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव नटस्य गृहो-
त्थोत्थादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन
समाहितम् “आख्यातोपयोगे” (१ । ४ । २८) इति सूत्रे भाष्ये ।
कारकाधिकाराभावे च शुद्धिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र
कर्मत्वस्य । प्रयोजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः ।
अत एव चापि प्रच्छिभिषीणाम् “अकथितं च” (१ । ४ । ५१)
इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य सञ्ज्ञा-
विधानमत आह

इत्यावाह्योदयेन तत्रैवान्वयौघव्यात् । असंनिहितसम्यदानस्यापि दातृ-
बुद्धिस्थिते सति दातृज्ञानपूर्वकाकालेनैव जनकत्वं तावत्तैव दानक्रियानिघटते ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कद्वस्य वा कुरस्य वेति । अयं तर्हि दोष
कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्गाकथितस्य प्राक्षयस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति । नैव

प्रसङ्गगिरिरेत्याहुः प्राक्षयेऽपि पुत्रवद्भावात् । प्रत्या होसिपतमत्वात्
प्रधानं न पुत्रो नापि प्राक्षयः । दत्तस्य पर्णमिति । भा । ग्रामसमोपादि-

ज्ञायमानं लिङ्गं यदं धानुमिति शब्दज्ञानयो कारकमिति जरमेयायिका ।
ज्ञायमाना पदार्था कारकमिति च भीमासका । अत एव च रथान्तर-

जन्या फलभूता विक्रितादिभ्यां क्रिया प्रधानक्रिया । यदा सामान्यभूता
क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु “करोती”त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः ॥ एवं च निष्पादकत्वे लभ्येऽपि क्रियानिर्वर्तकमित्येयांलाभोऽत आह

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्तकार्यं कारकशब्दे सम्बन्धाकाङ्क्षायां सैव सम्बध्यत इति भावः ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घट स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वान् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युद्गमम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तु न । कारकाणां

दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तच्च महत्या संज्ञाया

त्वन्नापाययुक्तार्थान्तरसद्भावात्तास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्या देशाद् दृष्टस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । न वाऽपायस्येति । ना । पर्यविशेषणत्वेनैव दृष्टस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । दृष्टमजहत्यपि

सामादेरैन्द्रवाय्वग्नित्वादौ निमित्तता इत्युद्गोथो भोमासकानाम् । अथवा उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननारूपं तत् सर्वमेव कारकेष्ववशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारक केन विदेव रूपेण फल जनयतीति फलजनना

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । श्रु. १)

स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रिया-
निवर्तकत्वमस्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (के)

स्वतन्त्रवाचिकर्तृपदार्थे खुक्तो विधानादिति भावः ॥ नन्व-
कर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (के)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (के)

एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वं पद्यादिवाच्यसमूहं
प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वं चेति भावः ॥ ननु तदा तच्च धात्वर्थत्वा-

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः ।
अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयत्वव्यवहारसंगत्यापत्तेः ।

करण्य एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विश्रायेत । करोतीति
कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पथे शाखास्य भूमिं स्पृशति दृष्टस्य पथे पततीति प्रयोगो भवति ।
इति ह्यवधौ गतिरपायी भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । न चापत
इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या ॥

अन्वर्थापि अर्थपिप्पलीत्वादौ वचनाद्भवति । तथा कारकत्वं जापि प्रतिसूत्रं
विश्रियमाना वचनात् सम्यग्दातासौ भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव

सर्वधामनिष्ठरूपा अतान्तरमेदविवक्षायां तु करणादिस्थानेभ्यः । न च
विशेषिकायामित्यस्यैकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(कारके । १ । ४ । २४ ।)

भावात् कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्व-
मिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि कृधात्वर्थाच्चेतः ।
विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिवन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादावित्यर्थः ॥
एवमप्येऽपि “द्रोणं पचति” इत्यादेः “स्यात्सी” इत्यादिः ॥ ज्ञान-
रूपस्य^१ सम्भवनस्य स्यात्स्यां बाधादाह

१ “सम्भवनस्य” इति भाषि क पुस्तके ।

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽपि ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य
व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियाम्बवा-

व्यवर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । कारणं कारकम् ।
आधिकरणं कारकमिति । सिद्धं ॥ प्रतिकारकं क्रियामेदात् पचारीना

वृत्त इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अप्रधानवाच्य-
कथितशब्दाश्रयश्च इति भावः । व्यवर्थसंज्ञेति । भा । महत्या संज्ञायां
करणादनुमीयते नूनं विप्रियता प्रवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्श-

बोधः । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृत्तस्य परं पचती-
त्यादौ परंविशेषव्यवस्थायि वृत्तस्य कारकतापत्तिः । वृत्तात् पचतीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयायोदनादिप्रका-
शनेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (के)

ननु स्थालीविषयचुष्ट्या व्यापारो धारणं च कथं स्यात्ता अत
आह

तण्डुलानामिति ॥ (के)

मन्त्रेण स्पर्शं निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (के)

ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलभादौ पचेः कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (के)

नवगत्या कारकविज्ञानाभावात् तदोयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव
साधु इत्याह । यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययवार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति । तत्र ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । या । सिद्ध करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ।
कुतः । प्रतिकारकं क्रियामेदात् पचादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारकं

नास्तदनुस्मृता तेषां संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन
क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञायादागादि-
संज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अक्षदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव
जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं
तद्याप्यकर्तृत्वादिवत्कं च वस्तुविशेषे अन्ववस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुप्रयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अयादानस्यावधि-
भावोपगमनं व्यापारः ॥ सम्पादनस्य तु प्रेरकानुमयनिराकरणादि ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोपः करणव्यापारे
इत्यर्थः ॥ नन्वेवात्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत
इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थः । परशौ यथा विशिष्टः करणव्यापारः
एवं सर्वत्राप्येति । एवं च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्वं

पक्षे चोदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्ते । कारकाणां
भावनाश्रय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रति-
कारकम् ॥ कौऽखौ प्रतिकारकं किशमेद पचादीनाम् । अधिश्चययो-

यद्याश्रीयते तदा स्वातन्त्र्यस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु
करणदोषा कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाची कारक-
शब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान-

तर्हि गौ सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषण विशेषण-
मेवेति सुवचनं । तथा च किं कारकं क कर्ता किं कर्म इत्यादि शब्दे
सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादिरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य कालादेर्वर्णनादि । अधिकरणस्य सम्भववधारणादि । कर्मणो
निर्णयादि । कर्तुं प्रसिद्ध एव । प्रयोजकस्य प्रेरणादि । नचैवं स हि

(कारके । १ । ४ । २२ ।)

(अ. १ । पा. ४ । अ. २)

फलाश्रयत्वादिविवक्षायां च कर्मत्वादिकारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्म-
कारकादिमंशोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक-
स्वस्वव्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्ता न्यक् लतेऽपि स्वगततत्तज्ञापारे
स्वातन्त्र्यसत्त्वादकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च गतज्ञापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि ।
यथा पुद्गलकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि
नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात् तन्निष्ठजघादिभाषाया
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तृत्वेव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ “स्वातन्त्र्य” इत्यारभ्य “एवं च” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कट्टयव्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विवक्षं कारकं कर्त्तेति द्वयवक्षं चेति
वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दक्षासेचनतदुखावपनेधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुं पाकः । वा ।
अधिस्रवणोदक्षासेचनतदुखावपनेधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः

हारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कट्टसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त्तनात्
पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ सम्भवनाक्रियामिति ।
भा । यद्व्यक्रियामित्यर्थः ॥ धारणाक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

कथा पविधातुव्यवस्था उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत-
पविध्यज्ञापानक्षयापाराश्रयः कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणप्रसाधयः कर्म ।
यथापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम् । कर्त्तृकर्मणोराश्रयो-

कारकादीनामपि कर्त्तृसंज्ञाप्रसङ्गः परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता सम-
वाये करणादीनि परतन्त्रानि व्यवस्ये स्वतन्त्राणि । तद्यथा इमात्याना राजा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । वङ्गवचनं तु प्रयोगवाङ्मन्याभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु “कर्म-
वत्कर्मणा” (२ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तच्च दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“नित्यस्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षया करणवित्तत्त्वम्” ।

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्तते । एष प्रधानकर्तुं पाकः । एतत् प्रधानकर्तुं कर्तृत्वम् । नोऽप्यपचत्वात् पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

मात्रेस्तत्पङ्क्तानां धारणमित्यर्थः । एधा पश्यन्तीति । भा । भविष्यद्भिर्देशं कर्तृगतसम्भावनापेक्षा । कर्ता हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्तिरन्ते न तु प्राप्तिवः । नन्वत्र भविष्यद्भिर्देशस्तत्त्वम् । अनेकार्थत्वाद्वातुना

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विस्तिष्ठतुकूलशापारो हि पथर्थः । व्यापारस्थानेकधा । तच्च यत्नेऽधिकरणतत्पङ्क्तावपनैधोपकर्षणायपकर्षणमुत्-
कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देदत्त कर्ता । उज्ज्वलतात्पर्यकत्वे

सह समवाये धारतन्व्य व्यवये सातन्व्यम् । यद्येवं कारकचपदेशोऽपि करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक-

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्क स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति
तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानघञोत्तर्यः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्वत्साहचर्योरविभागात् कथं नि सरण-
मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियान्नकत्वात्
कष्टत्वेन कारकत्वम् । तत्र क केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

माधिकरणस्य यावत् । वा । श्रोत्रं पचत्याट्कं पचति इति सम्भवक्रिया
भारव्यक्रिया कुर्वन्ती स्यात्ती पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एषोऽधि-

तादर्थ्याद्वा तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेद्वन्तिर्दृष्टव्याः । यत्तत्र तद्वेनेति ।
भा । अन्वयव्यतिरेकाभावात् करणस्य विशिष्टव्यापारायोगनिदर्शनात् दर्श-
यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम व्यागच्छतीति प्रयोगो-

त्वेधा कर्त्तार । तच्छुल्लधारणादिपरत्वे स्यात्ती कर्त्री । अथववविभागादि-
परत्वे तच्छुला कर्त्तार । अथ एव कर्मकर्त्ता कारणकर्त्ता इत्यादि व्यवहारः ।
एवं स्यात्वा पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्यात्तीकरणमेव न तु

अन्वयोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरागव विज्ञास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं
तत्साधकत्वमं करणमिति कर्तुंरेव त्वेकस्य साम्प्रतिक स्वातन्त्र्यं तत्र कर्त्तुं

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थः ॥ ननुकार्थं बलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत

आह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योतिः सलिलमहतां संघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति

भावः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रमिद्धिरित्यभिप्रायेण
कथम् "अपादानादीनां त्वप्रमिद्धिरिति" शार्त्तिकं व्याख्यातमि-
त्यर्थः ॥ उत्तरयति

वप्रेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगस्यापारः कर्त्ता तद्यापार एव
सर्वत्र प्रधानभावार्थः । कर्त्तुः क्रिययेष्यिततमस्यापारं कर्म । कारकान्तर-

करणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्त्तृत्वम् ॥ यथाः पक्ष्या विक्षिते-
ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः । वा । यथा पक्ष्यस्या विक्षिते-

ऽस्ति ॥ बलाहकादिति । भा । निःसरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते
एषाभावस्य विधत्त इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्तृ । देवदत्तादिस्थापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदि-
खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटुः कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे मच्चयतिनोपात्ते वटुः कर्म ।

संज्ञादि तथा बोधितम् । यदि तर्हि श्रुत्युत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिभा । एवं तर्हि अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति वाक्यं
नोक्ताभिप्रायं किं तर्हीत्यन्वयः ॥

पर्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नग्नेधाः पथन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आ

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठं पथन्तीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तस्य एवमपि तद्वापारस्य
धात्वर्थेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापारं करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् ॥ अवधि-
भावोपगमव्यापारमपादानम् ॥ कर्त्तादिव्यवहितक्रिययाधारोऽधिकरणम् ॥

वर्धयिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पथन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा
प्रतिवर्तते । एष करणस्य पाक । एतत् करणस्य कर्त्तृत्वम् ॥ उद्यमन-
निपातनानि कर्तुंशिक्षादिक्रिया । वा । उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

वणाक्षके स्थित्वा व्योतिरूपा विद्युश्च विद्योतत इत्यर्थः ॥ बलाहक इति ।
भा । विद्युतो बलाहकस्य चामेदविचक्षाणामर्थं प्रयोगः ॥ पर्याप्तमिति ।
भा । सत्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरपातेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमननुग्रह इति चेत् सत्यम् ।
कस्य क मित्ता को भ्राता इत्यन्वेधानुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

स्वातन्त्र्यमेवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगम्यते भवति ।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह
वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

मनु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारक-
व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थ्यभावेऽपि धामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निहपितम् ।
कारकत्वं कारकशब्दघटककृद्धार्यत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः ॥

सतत्त्वं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति
करयं कारकमिच्छाम्यपत्तिः । यथा पुत्रकम्पनि पित्रो कर्तृत्वेऽपि विव-

न्निवृत्तौत्युच्यते । तत्र तदा हि विवर्तते । एव प्रधानकर्तुं शब्दे । एतत्
प्रधानकर्तुं कर्तुंत्वम् ॥ यत्तत्र दृष्टेन तत् परशोऽभेदेनम् । वा । यत् तत्
समानं ज्ञानमने निपातने च परस्वना हि द्यते न दृष्टेन तत्परशोऽभेदेनम् ।
व्यवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धयस्योऽभेदेनो विज्ञेयः स्यात् । वा ॥

व्याशङ्कतीति अर्थान्तरावगमाप्रादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभावः । एव
प्राज्ञायाः ददातीत्यर्थे प्राज्ञायाः ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्ति-
त्वाभावाच्च । अपादानसम्पदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादान-
स्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्पदानस्याप्यनुमन्नादित्युक्तम् । प्रतीय-

प्रयोगायाः साध्वसाधुता यवतिष्ठते । अन्यथा क्विवि कर्तुं सर्वत्र कर्तृता-
पत्तौ सकृत्प्रयोगाः सङ्कोच्येरन् । उक्तं च हरिणा—

यद्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य-
मान आह “कारक शब्दस्येति” । “कस्य हेतुरिति” । इत्युक्तविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अयं भावः । यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युः तदा स्यात्तौ पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्या-
निवर्त्तनात् कर्त्तृत्वं न व्यावर्त्तितमत आह

उद्धूतेति । (कै)

स्वातन्त्र्यपदसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्धूतत्वं च विवक्षित-
प्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव । पारतन्त्र्ये उद्धूतत्वं च
प्रकृतधात्वर्थाभाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

अथ ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः । तर्धैवमीदृशस्थाने
अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि आमादागच्छतीत्येतद्विषये याम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमवनिपातनादेवैतद्भवति किञ्चित्त्वसिद्धययोश्चेदने न
तस्य विशेषः स्यात् । परस्मिन् विद्यते ङ्येनापि तच्छिद्यते । अपादानादीनां
त्वप्रसिद्धिः । वा । अपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता
करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्त्तृत्वं निदर्शयते ।

मानोऽपि थापारः कारकत्वपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश प्रियङ्गोमिति ।
परत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति ।
कर्त्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य
सङ्गात्मात्रास्ति कर्त्तृसंज्ञाविपुल्लोऽपादानादि संज्ञानामन्यत्रावकाशः ।

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्मात्स्यापच्यत इत्येवा व्यवस्था दृश्यते यत् । इति ।

अत एव प्रयोजकस्यापारख्यापत्ताविशेषेऽपि पचादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः । कारकशब्दोऽपि किञ्चिद्वैतादेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्रामात्यानां न स्वातन्त्र्यं
तद् व्यवाये तु राजकार्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव ।
तथा कर्तृसन्निधाने स्वाध्यादियत्नस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पार-
तन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्व्यवस्थापि तदाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति
भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ “क” इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अन्निधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये कथ्ये “स्वतन्त्र कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा ।
नवैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं

साधमेतत् । पूर्वपक्षत्वत्वं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा
पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्मं गम्यादिवेव तु कर्मं तथा पौराणिकाच्छ्रूयते नदस्य प्रयुज्यतेत्यत्र ।
पौराणिकोपादानं कारकं च नष्टस्तु नोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनाश्रितयापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितयापारं
कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा)

अथ यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने
उक्तेऽपि तदबुधोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा)

स्वाशयं प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा)

प्रधानेन समवाये इति । (भा)

धात्वर्थनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिभावेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कसंसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्धृतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु
न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्ये न प्रयुक्ते । यथा राजसत्त्वित्यौ
तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभ्यन्ते ॥ न वा श्वमर्धमिति । भा । प्रक्षाल-

नन्वेवं “जः कर्मणि” इत्यादि विधिषु किं कर्म आह्वयमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेष्टि यथा “मस्य” इत्यत्र सर्वं मम् । तर्हि

इत्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुग्राह्यते ।

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्यात्स्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सहेति । (भा) .

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याश्रय उक्तः

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवर्त्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह

तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करयत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तये इत्यन्तम् । यदा प्रधानक्रिया-
जनकपूर्वोक्तसंख्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्तान्यद्व्यतिरेकेऽपि सगततत्तद्व्यापारे
सातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्वादा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया-

इति । किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न प्रमो-
ऽपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं

यावभावे ऽपि याकनिय्यादात्तेर्वा तज्जातकृत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति ।
भा । सामग्र्योक्तः क्रियोत्पादात् सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्य पित् प्राधान्य-
मिति भावः । कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मात्वादिकं स्यादिति चेत्
को वा भूते नेति । एतावानेव परं भेदः । टिघुभादीनां शब्दसंज्ञा-

इति घ । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष-
वचनानामनर्थान्तरव्यवहितम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि कार्यकरण-
करणा-

(कांके । १ । ४ । २३ ।)

(अ १ । पा ४ । धा. १)

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्यस्य साधनानामिति शेषः । अनेन कारकचक्रप्रयोजकत्वं कर्तुः
स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीक्षिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह
तस्य चेति । (कै)

कर्तुरित्यर्थः ॥

अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्राग् इत्यर्थः । नैवं करणादीनाम् इति
भावः ॥

१ उल्लसत्कैयटे “प्रागन्यतः” इति पाठो दृश्यते ।

कर्तृत्ववक्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिति सत्त्वावकाश-
त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव
धात्वर्थत्वेनोद्भूतत्वात् तन्मिव विवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । कश्चित्
सम्भवात्प्रादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा बुद्धकर्तारोऽपि

निदर्शितमप्रादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येक एवाक स्यात्त्या-
निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्यं विद्यते भारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात् कर्तृत्वस्यैव (१ । ४ । ५४)

करणदीनां तस्य च प्रागन्यतः प्रकृतिताभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावे-
ऽपि व्याप्ते श्रिते इत्यादौ केवलस्य कर्तृदर्शनात् कर्तृरहितानां करणादीनां
मदर्शनात् प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकानिति । भा ।

त्वमितरेयान्त्वर्थसंज्ञात्वमिति । एवं च “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन
यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । इत्येन गम्यते

दिना विशेषणत्वात्तन्मभिधेयं तु तथोक्तम् । “रुद्धम् पञ्चं यततीति” । पञ्च-

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते न तु कर्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै) .

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारक्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इष्यते तत्रोद्भूतस्वा-
तन्व्याभावाद्यथाकर्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ अनु पुनश्चत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारो राजनिगोत्रापेक्षणादस्तन्मा अपि नियोगोत्तरं पुन स्वतन्मा एव
नियोगमात्रात् तन्निष्ठजगदादिभाग राजा । तथा कर्तुर्नियोगोत्तरं यत् कर-

प्राप्नोति । अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयो. पर्यायेण वचनं वचना-
न्यथा संज्ञेयम् । यथा पुनरिदं भवता स्यात्वा स्वातन्त्र्यं निर्दिष्टं सम्भव-
क्रिया धारणक्रिया च कुर्वतो स्वात्तो स्वतन्त्रेति क्षेदानो परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधादिशेषव्यतिरेक्यत्वेन प्रकल्प्येते
इत्यर्थः । एवं तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी
क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अथान्तरस्यापारविवक्षाया ॥ कर-

रघो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तितत्त्वगोचरे सिद्धेति न तत्र लक्षणा-
अवशीया इत्यवधेयम् । विभक्तौ वाच्याशानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्त परास्ता । शब्दविशेषोपा-

विशेषणत्वेनात्र वृत्तो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न
-ति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (मा)

एव च न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभावं
इत्याह

उभौ चेति ॥ (मा)

तदाग्रयं पूर्वपक्षपाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (नै)

मन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनिघटतस्य परस्परं
सम्बन्धस्याभावादन्योऽन्यविशेष्यकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

आदिषु स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करयत्वादिकास्तेऽप्य-
बाधितमेव इत्यदोषः । निषेधमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीति दिक् ।

तत्राद्यात्मन परिवर्तनं वा । न वा स्वमर्थं स्यात्प्राप्त्यादीयते प्रज्ञाजनं परिवर्तनं
च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च करिष्यतीति ।
तत्र चासौ स्वतन्त्रः । बोधानो परतन्त्रः । एव तर्हि स्यात्तौ सौ यत्र कथा-

यादिरूपत्वम् । यथा मातापितृरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविच्छायां
त्वयमस्यामि यमस्मात्पुनर्यतोऽधिकरयत्वमयादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-
त्वञ्चा तु करयत्वाद्यवस्थायां न भवति । “स्वतन्त्रं कर्त्ता” (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादादृष्टिसम्भवात् । एतेन परस्परमेतन्क्रियाफल-
प्राप्तित्वं कर्मत्वं चेदयादानेति व्याप्तिरित्याशङ्क्यं स्वातन्त्र्यतावच्छेदकफल-
प्राप्तित्वं तदिति परिश्रुत्वन्तोऽपि पराक्ता । ग्रामं जमयति देवदत्त-

नान्यथा । न चात्र दृष्टोऽवधिनेन विवक्षितः । तथा हि । दृष्टमत्र दत्तार्थं
पर्यं दृष्टस्य पर्यं पततीति भवति प्रयोगो यदा दृष्टं द्दिप्तं पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समायात् समन्वादित्यर्थः ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावप्राप्तावित्यर्थः ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्यैक्येऽपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न त्वभैक्ये
इति दर्शितम् । यदा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपो-
ऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्त-
द्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति-
धर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यदा व्यक्त्यादिरूपसंख्ययापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एषाः पञ्चत्तो-
त्यादिदर्शनाच्च तात्त्वानिक्स्वातन्त्र्येण कारकत्वं संख्ययापारद्वारा प्रधान-

माने स्यात्तौ स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्रे कथ्यमाने यरतन्त्रा ॥ ननु च भोः कदस्ये-
ऽपि वै यत्रे कथ्यमाने स्यात्तौ समवगतिर्या धारणक्रिया च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्विपर्ययायां तेन स्वता
स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारवन्त्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तरि च्याप्ते । त्वन्मते गमनस्य प्रधान्यर्थत्वेऽपि तथात्वात्परिच्छेद-
कत्वात् । तत्रे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तृव्यतिथ्याप्ते । तत्र पारिभाषिक-
सत्यम् । अथ एवाकिप्रदत्ताः संप्राप्त "माधवकस्य वितरम्" इति । अथ

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपात्तैकद्रव्यसम्बन्धत्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्वाचकालि-
कस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्य-
मादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरे-
णापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु भवेदासेकक्रियाभावात् “सामान्यभूते”त्यनुपपन्न-
मत आह

सर्वेयामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करकत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादा-
येव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तथासौ हतन्त्रा । क्रेदानीं परतन्त्रा । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
स्वालो परतन्त्रा कवाये हतन्त्रा । तद्यथा । अभात्यादीनां राज्ञा सह

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्य-
माश्रित्य करकादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते ॥ यच्च च शक्तौना निमित्त-
निमित्तिभावेन युगपदिवक्ता तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुप्रासनोपयोगे कर्मत्वं वचनवशाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि
तर्हि तद्वासीत्यवेदि ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽभवकाश्रया बाधात् । अत एवा-
त्मानमात्मा हन्तीत्यादीपरया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधनाशङ्क्यहद्वारादि-

पितुः सम्बन्धित्वेन मायवक्तो विवक्षितो न तु प्रत्यक्रिया प्रतिनिमित्तात्वे-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

(कारके । १ । ४ । २१ ।)

तस्यां कर्तृत्वमिति । (कै)

जानकत्वादिति भावः ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षाध्यामित्यर्थः ॥

अपादानस्यापि क्वचित् कर्तृत्वं दर्शयन्ति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नग्वेवं कर्तृषुल्लग्नकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्तं । भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमप्य-

समवाये पारतन्त्र्य व्यवये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्त्ता ।
कार्यं पुनर्ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषुधनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञा-
द्वयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा । अस्मिन्निष्ठमतीति सत्येव साधकतमत्वे
स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैच्छ्यादीनांविशिष्टात्ममेदमान्वित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेवं करणं
कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम् । अस्वातन्त्र्येण यत्नं प्रत्ययायोगात्
अन्यथा कर्तृसंज्ञायामनौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।नेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-
सदृश्या तु यत्नो अकथिते दृष्ट्यादिपरिगणनात् राष्ट्रः पुरुष इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्वापाराणां परस्पर-
परिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत्त आह

यच्च च' शक्तीनामिति । (कै)

करणादीनामित्यर्थः ॥

परत्वात्कारणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूचकत्वात् शक्तीर्यैव वाचिकेति भावः ॥
नन्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत्त आह

असिम्बुनतीति । (कै)

यस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा
करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-
द्वानादीनां कर्तृत्वनिर्दर्शनायेति । तच्चोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
कर्ता प्रवर्तयिता भवति । ननु च श्रो' प्रधानेनापि वै समवाये स्यात्त्या-
ग्यनेनार्थोऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकारत्व-
मुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत ।

कारणत्वं । तैच्छ्रयादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः कारणत्वम् । तैच्छ्रया-
मेव हि विवक्षावशात् हेतवतिष्ठते । कर्तृत्वेन कारत्वेन च । यस्तुष्टित्या
अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपगोतं स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञापते ।
यवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्यं तत्साधकत्वमद्वयमिति यथा कुवक्ष्येवमा

साधकायाः । यदि तर्हि विशेषणमिदं प्रवादोर्गा न संज्ञा "कारकाद्वत-
त्युपयोरेवाश्रयो" आदौ यत्र कारक शब्द संश्लेष्यते तत्रापादानादीनां

(अ. १ । पा. ४ । आ. ९)

भिहितवत् प्रकाशाच्च कदापि द्वतीया तचेति कैयटाग्रयः ॥
 केदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षादृश्यति

तदात्विति ॥ (कै)

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह
 विवक्षेति ॥ (कै)

नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दास्त्रोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

सौचलादेकवचननपुंसकत्वे

इत्यादौ सख्यपारम्यवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते इति । पति दाधातुवाच्यता
 तु न तद्यापारम्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्

कथम् । एकप्रत्ययसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि
 गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चाम्यो-

त्वेक एवार्थास्मिति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा ।
 क्रियाश्च सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्या वसन्तीत्यादौ । कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्थातव्यम् । तच्च कर्तृसंज्ञाया-
 मुपयुज्यते इति । यदा । कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादि-

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तत्र सिध्यति संज्ञा पक्षे तु न दोषः ।
 संज्ञाह्वावर्त्तमाना संज्ञिवं प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषत्वेनेति । (के)

विषयत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थः ॥ भाष्ये

एवं च छत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु भान्तु संज्ञापकः
कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभादत
आह -

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्वितीति । (भा)

“मिदधोऽन्यात्” (१ । १ । ४१) इत्यादिषु सौचः
प्रयोगः । वङ्गवचनस्याने एकवचनस्त्रीकारात् तथागत्या तथास्त्री-
कार इति भावस्तदाह

तत्संज्ञोभयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मवृथाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायेऽपि कारणं कारकमित्यादेरनुप-

ऽन्यविशेषकौ भवत एकाद्वयसमवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूताक्रिया
वर्तते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् । अथवा यावद् वृथात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन आद्यमधिकारः क्रियाया विषये यद् ध्वनिव्यादि
वस्तु सम्पद्यते ॥ एवं च छत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्या हि कारकेष्विति

अपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अयादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्य-
स्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा स्युः । “कारकादुत्पत्तयोः”

निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमयादानाद्येवेति ।
तदसत् । नटस्य प्रदोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह “कारक-

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्गुणं तदपादानमित्यादिकमेण हि तदर्थः ।

“इन्द्रः सामासिकस्य च” (भगवद्गी— । ११ । अ १०) इति तु आर्ये । लोके तु निर्द्धारणस्यै एकवचनप्रयोगो न माधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं “कारकादत्त” (१ । १ । १४८) इत्यादौ क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकादत्तेति ॥ (कै)

१ अक्षराद्यमकारोऽस्मि इन्द्र सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षरः कानो धाताऽहं विचरती मुख । ११ ।

अ १० ।

पक्षभावात् तत्र तदा श्रुत्या समाधानपरभाष्यासङ्गति । तदर्थे कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

तावत् कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति ।
इतरथा हि कारकेषु इति ज्ञेयात् ।

वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाग्र्यत्वात् । “कारकादत्तगुणयो” इत्यादौ तु
कारकशब्दस्य स्मृतित्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादौनां यद्वच्यम् ।

(१ । १ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्ग्यते तेनैतदधिकारोक्तं
कर्मादिषट्कमेव गृह्यत इति ।

सशब्दनेषु चेति” कारकग्रहणं प्रदेष्टुं स्वर्ग्यते स्मृतिनाधिकारावगति-
र्भवतीति भावः ।

भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽत्र विभागजन्ययोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेषः ।

“गतिर्विनाशवधिना नापाय इति कथ्यते”

इति श्रुत्यन्ते ॥ नन्वभुवमिदृश्वर्यं तस्यादत्त आह

भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

पक्षस्था अपादानत्वप्रतिमान् अर्थः । “अपादाने पक्षमौ” (१ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा प्रतियोग्यप्रकृतधर्मापातविभागनवक्रियापाराना-
शयत्वे सति प्रकृतधर्मावर्त्यविभागान्नयो यस्तद्वृत्तिः । “भुवमपायेऽपादानम्”

भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भुवमिति किमर्थम् । आमादायश्चेति श्रकटेन (१ । ४ । २२) नैतदस्ति ।

भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भुवमप्यस्मिन्मिति । भा । अत्रुवस्य भवत्वात् संज्ञायां प्रवर्त्तिष्यत इति
प्रश्नः । श्रकटेनेति । भा । अपाये श्रकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा

भुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विशेषो विभागस्तद् हेतुलोपहितो गतिविशेषसंज्ञ विवक्षित-
स्तस्मिन् साध्ये ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । उच्यते । भुवमिदं न
भुवमिदं योऽपि विवक्षितो कुटादे पचाद्यप् । ये तु भुवमिदं इति पठन्ति तेभ्यम्

भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भुवमिति । भुवमिदं योऽपि विवक्षितो कुटादे पचाद्यप् इत्यम् ।

(अ. २ । पा. ४ । व्या. २) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

अभ्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागान्नयत्नाभावात् कथं प्राप्तिरत आह -

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्थ्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामात्काशीमागच्छन् वस्त्राधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अयमेव सूत्रे भ्रुवपदार्थः । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि । अत एव शुगुष्मापूर्वकनिवृत्तिनक्षत्रकृतामाश्रित्य शुगुष्माविस्मयेत्यादिप्रत्या-
करणसंज्ञायां बाधिका न विध्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । भा । यथा भ्रुवो विध्यतीति क्रियमाणेऽपि भ्रुवपदार्थे परत्वात् करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य न विध्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति । भा । ननु कंसपात्रौ साधनमेवागमने न भवति मुनिक्रियायां तु साधनं भ्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण-

“इगुपधनक्षय” क प्रत्ययः । भ्रुवतीति भ्रुवं स्थिरम् । एकस्वरूपमिति धावत् । भ्रुवमस्य श्रौतमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्तं प्रकृतधातूपान्तगत्यनाविष्टत्वे सति तदुपयोगोति लभ्यते । तच्चाद्यादवधिभूत-
मेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽप्यात् पततोऽप्यादौ क्रियायां विशिष्टस्याप्य-

ये तु भ्रुव गतिस्त्वैष्योः इति पठन्ति तेषाम् “इगुपधनक्षय” क प्रत्ययः । अपायो विज्ञेयो विभागस्तद् हेतुभूतश्च गतिविशेषोऽगधिसायेक्षस्तत्र विमा-

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. २)

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरपि कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देशकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

स्थानं भाष्योक्तं संगच्छते । सूत्रेऽधोदेशसंयोगाभुक्त्वथापारूपं प्राप्तमात्रं तु नापायः । अक्षमनश्चत्वापि यत्र भूमिं स्पृशति दृष्ट्वात् यत्र पततीत्यप्रयोगात् ।

“गतिं विना त्वयश्चिना नापाय इति कथ्यते”

इति हर्मुक्तेः । अथान्वययोग्यविभागं विनिति तदर्थः । तत्र मानसुक्तम् । ‘दृष्टस्य यत्र पततीत्येवं भाष्ये विदर्शितमिति । तत्र हि दृष्टः

कंसपाश्या (१ । ४ । ४५) पाणिनीदनं युक्त इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा

संगच्छेति ककारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतघातुपात्तक्रिया प्रत्ययवित्तव विवक्ष्यते । तथा परस्परस्त्राग्नेषा-
वपसरतः इत्यत्र दृष्टानुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेव निष्ठाकृतं प्रत्य-
परस्यापादानस्य सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्यकात्

“अपाये यदुदासीनं जलं वा यदि वा अघ्नम् ।

प्रुचमेवातदावेद्यातदपादानमुच्यते” ॥

अत्र दृष्टत्वात् न केवमपयत्रेव तेन युक्तं किं न हि पततीत्येति भोऽपि युक्त एव दृष्ट्वा “प्रुचं यदपायमुक्तम्” इति । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशोऽप्य-
पायमुक्तमिति इति पश्येदहोऽत्राह “अपाये नाथ” इति । साधनेन

(अ. १ । पा. ४ । श्रु. २) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

‘जपंश्च क्रमणं कुरु (हरिः)

इति पाठः ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरिः)

इति पाठे “इद्धाभ्योः श्रवणश्चिह्नि” (१ । १ । १२०) इति
ज्ञाता इत्यन्ये ॥

१ “नपञ्चक्रमणं कुरु” इति क पुस्तके ॥

यथाविशेषमिति अथायस्याविवक्षयात् यद्धौ भाष्ये उक्तेति हेनाराजा ॥
धावतोऽन्वात् पतति कुद्यात् पततोऽन्वात् पतति इत्यादौ पततोऽनुपासक्रिया-
नाश्रयत्वेन त्वा प्रत्ययस्यापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

“अपाये यदुदासीनं चर्त्तं वा यदि वाऽप्यनम् ।

भुवमेवातदावेष्टात् त इति ॥

वाधिका भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्यं पतति । कुक्षस्य पिण्डं पततीति ।

“वङ्गम्यमाख्यो धौम्यान् नपञ्चक्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते”

इति । तत्र कंसपाशो भुजेः साधनत्वात् तद्वारेणाममनस्यापि भव-
त्येव साधनम् ॥ अत्रापीति । मा । शब्देन भोजनस्यैव साधन्यं प्रतीयते

“पततो भुव यथाश्वो यस्मादन्वात् पतत्यसौ

तस्याप्यश्वस्य पतने कुद्यादि भुवमिष्यते” ॥

“भेषान्तरक्रियापेक्षमवधिर्त्वं एषक् एषक् ।

भेषयोः सक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एषक् एषक्”

विषयत्वात् सामर्थ्यालभ्यो योग इति भावः । भुवनित्येकरूपमुच्यते ।

भ्रमस्य घौर्णं भुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

(भ्रुवमपायेऽप्यादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तादर्थ्यस्य । (कै)

षड्क्रमणार्थ इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरचणाय षड्क्रमण-
मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम् ॥ अन्वेवमपि मुजिसाधन-
कंसपाद्याः कस्यमागनसाधनतमत आह

तत्रेति । (कै)

कंसपाचाधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या यशीतमुचितत्वादिति भावः ॥

पदे तु एवं सति धावतः पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्क्या-
भ्रौचस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसं-
मतिः । पतधात्वर्थस्यापाराश्रयत्वरूपस्य लुक्ताध्रुवत्वस्यापासत्वेन सतोऽभ्रौ-
चस्याविवक्षेत्यस्यासंगतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधितोमयोमि-

शुशुप्ताविरामप्रमादायानामुपसंख्यानम् । वा । शुशुप्ताविरामप्रमादायो-

इति तन्मयुक्त्यैव संज्ञया भाव्यम् । यथा मोक्षु ग्राममभिविष्टत इति
प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य स्वमंसंज्ञा भवति न तु सुष्ययेद्यथा अधि-
करणसंज्ञा । वृक्षस्येति । भा । अस्त्यजापाय इति भावः ॥ नन्वन कारकत्वा-

इति । अस्वदानेष्टादिति अयायानानेष्टादित्यर्थः ॥

“मतिर्विनात्ववधिना भापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य घटनस्यापायत्वामावादिति भावः ।
पर्वतात् पततोऽश्वात् पततोऽथ न तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽन्वस्तदवधिकं
यद्भवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तथापाये भ्रुवमुच्यते । यदपायेनानाविश्र्यते
उपमुच्यते चापाये तथार्थादवधिभूतमित्याह “यदवधिभूतम्” इति । एवं

(अ. १ । पा. ३ । व्या. १) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ३ । १३ ।)

स्त्येवावधाविति । (के)

विभागजसंयोगानुसूतयापार एवापाय इह तु संयोगानुसूत-
यापार एवार्थ इति भावः ॥

सुज्ञानत्वादिति । (के)

एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद् भुवपक्षं
चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥

१ “स्त्येव हि अवधाविति” इति उपानयनैषट्पुनर्के ।

आपारानामयत्ने सतीति वक्तव्यम् । अयमेव भुवपदार्थः । अपाये मतिविशेषे
सत्युक्तभुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । आसादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-
मानेन ग्रहा उच्चात् पर्यामित्यादौ तदमाश्रय तस्य तदुपयोगिता प्रकृते
विद्यमानस्यापि तस्य तत्वेन विवक्षितत्वात् तदुपयोगित्वं तस्य इत्युक्त-
नानुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुगुह्यं । अधर्माण्यगुह्यते । अधर्माद् बोधयते ।

भावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावात् । तथैव द्वयधावपायो भवतीति
पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् नाप्य-
कारेणापमर्षो बोद्धः । अन्ये त्वाहुः । तनीह भुवपक्षे विविष्टीपायो

देवदत्ताभयं पतनमर्थः । पक्षमौलवधौ ग्रहा । तत्रानेदेन संसर्गेण ग्रह-
त्वयो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकायां क्रियदेव
सम्बन्धात् । अथवाऽस्यापुत्वात् । क्रियान्तये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्-
पूर्विका विशेषणसंज्ञाया स्थिताः । अत्र स्याहुः

च सार्पान् दीनो रथात् पतितः घाततः पतितः इत्यादौ सद्यपि क्रिया-
स्तरावेष्टावत्ये तत्तद्भावनादिक्रियानावेष्टातन्निमित्तमपायं प्रदीदृशोऽन्या-
दस्येव भुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तञ्च

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

सतीहेति । (कै)

भ्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ २४
तु अवधित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः
पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्येव इति तदपेक्षाया-

मित्याहुः । न च व्याघ्रपक्षे परस्परस्मानृषेयावपसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम् । तत्र जेष्ठप्रदीपात्तयोरेव क्रियास्यपत्वं परस्परप्रदीपात्तयोर्वि-
भागास्यपत्तमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाह्वयत
इत्यादौ तयोः कर्मत्वमिति । अन्यथा परत्वात् कर्तृत्वमेव स्यात् ।

विराम । धर्मादिरमति । धर्मास्त्रिचर्तते । प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति ।
धर्मान्मुह्यति ॥ इह चोपसंस्थानं कर्तव्यम् । सर्वाश्रयेण पाठनिपुणका

लभ्यते अस्ति तु तस्मिन् पातमानस्य लोकेऽपावर्त्तने प्रसिद्धत्वात् कार-
काधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥ जुगुप्स्येति । भ्रुः संज्ञे-
पूर्वको विद्धेयोऽपायः स चान् नास्ति । बुद्धिबलितस्तु शौच इति भावः ।

“नाहो हिमैव सत्वन्तः सर्ववाक्शेषवस्थितः ।

सामानाधिकरन्ध्रेण यथा वापि क्षधिद् भवेद्”

इति ॥ सामानाधिकरन्ध्रेति नीलो भ्रत इत्याद्यभिप्रायम् । नीलं घट-
मानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशोऽस्तत्तां यावन्ति

“अप्राये यदुदासीनं घलं वा यदि वाऽघलम् ।

प्रथमेव तदानेप्राप्तदपादानमुच्यते”

इति ॥ पतता पतितः इत्यत्रापि परमतपातापेक्षया ग्रीयमेव । तथाहि

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. २) (भ्रुवमपायेऽप्यादानम् । १ । ४ । २४ ।)

मपि न दोषः ॥ न च “कारक” इति सूत्रे तद्भावावर्त्तनेन इद-
माशङ्क्य नापापापो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्तनमुक्तं
तत् कथमव भ्रुवपदव्यावर्त्तनोक्तिर्भ्रुवपदेनाचलार्थेन तद्भावाव-
सम्भवयेति वाच्यम् ।

भ्रुव इति ॥ (कै)

“आत्मानमात्मना हन्ती” त्यादौ अन्तः करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दो-
क्त्युपाधिभेदेन भेदः शब्दानिर्दिष्टार्थस्यैव भावात् । स्पष्टाचेयं इति
“कर्मवत् कर्मणा” (१ । १ । ८०) इति सूत्रे भाष्ये ।

हरिणा तु—

“उभावप्यभ्रुवौ मेधौ पचप्युभयकर्मके ।

विभागे प्रतिमह्ते तु क्रिये तत्र व्यञ्जिते”

अभिरूपतरा इति तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्-
जुगुप्सते अधर्माद् भीमस्तत इति । य एव मनुष्यं मेधा पूर्वकारो मयति स

कारकमेवत्वात्तान् घटो प्राप्नोति । यथा नटस्य शब्दोतीति । साङ्गागकेभ्य
इति । भा । पचमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्यवचनम् । अथ “यतश्च निर्धारयम्”
इति भट्टोत्तरस्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । भा । “साधकतमश्चरयम्”

साधोऽभिप्रायश्च । नयेति । अकारकविभक्तैतत्पलक्ष्यं हरये नम इति यथा ।
क्षयिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य शब्दोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतसे घटो न इत्यत्र भूतत्वाधेयत्वाभाजो घटे भूतत्वाधेयत्वं वा

यततो भुज एवाहो यस्मादश्वात् यतयसौ ।

तस्य त्वन्वस्य यतने कुश्यादिर्भुव उच्यते ।

इह तु यः स्वरस्मान् मेधापसर्प्येन इति

किमर्थम् (मा)

इत्यस्य

भुवमपाये (मा)

इति किमर्थमित्यागथात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः ।
अपायजनकं यद् भुवमवधत्तं तदपादानमिति सूत्रार्थः । भुवत्वं चाव-
धित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनासावधित्वोपगमातिरिक्तसूत्रापारा-
भावो ध्वन्यते । करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोपि सूत्रापारो-
ऽस्तीत्याहुः ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुसूत-
क्रियावत्त्वस्यापरत्वाभावादुभयोरपि भुवत्वमित्यर्थः ।

तदेवोक्तम्—

“मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं एयक् एयक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एयक् एयक्”

पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन ह्यव्ययमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र

इति तमग्रहणेन “स्वरितेनाधिकारः” इति अधिक कारोऽधिकार

इति अस्यार्घस्याश्रयणेन च बुद्धिबलस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्त्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभयपार्श्व-
क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽव्ययौभावापत्तेश्च । तस्य
नित्यसमासत्वात् ॥ ननु अस्मदुक्तोपि बोधोऽस्मदर्शनश्रुत्युत्पन्नानामनुभव-
साक्षिक इति चेत् सत्यम् । न हि वयं बोध एव बोदेतीति ब्रूमः । सर्वे

मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं एयक् एयक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एयक् एयक् ॥

गतिर्विनाशवधिना नापाय इति कथ्यते । ।

(अ १ । पा. ४ । शा ३) (ध्रुवमघटोऽपारजम् । १ । ४ । ३३ ।)

जुगुप्सा । (भा)

विन्दा ॥

गौण इति । (३)

अपायत्वेनाप्रमिद्व इत्यर्थः ॥

तमग्रहणेनेति । (३)

कारकाधिकारादेव माधकत्वे अन्ये माधकग्रहणेनैव प्रकृतं ज्ञेये
तमग्रहणं व्यये सदप्रमिद्वार्यकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं आपयतो-
त्यर्थः ॥ युक्तान्तरमप्याह

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृस्तैः साम्याभावादयस्तैः साम्यं गतवानित्य-
नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह

चिविधं वेति ॥ (कै)

तन्व्यत्र विस्तरः ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न श्रद्धोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्व-
मात्रमत एव ध्रुवा विध्यतोऽप्यापादानसंज्ञा बाधित्वा करणसंज्ञा इति
साम्यं संगच्छते । श्रुतिस्तरणं प्रत्ययविभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्य-
गमेषोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्वा युगपद्विवक्षाया विप्रतिषे-
धोऽप्यरे । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कंसयात्यामन्नं मुह्ये इत्यस्य तत्र स्थित-

इति धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति य एव मनुष्य संनिघ्नबुद्धि-

यस्तैरिति । भा । तैः सा काश्रुकैः पाटलिपुत्रकायां समगुणत्वद्या-
साम्यमवगतवान् स प्रकर्याश्रयेण पुन एयक् कृत्वा वाक्यं प्रमुह्ये इत्यर्थः ।
चिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियां चेति ।

“भेदामेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियमितम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो भेदः सुनिवार्यते”

इति । एवं च कस्माद् वाक्यात् कौटुम् बोध इति प्रश्ने यो यथा
श्रुत्यमस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कौटुम् बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषय

“भौचार्यानाम्” इत्यादेरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र च
कारकशेषत्वात् षष्ठो प्राप्नोति नटस्य श्रद्धोतीति यथा । प्रत्याख्यानं ॥
“साधकतमम्” इति तमब् सङ्ख्यं लिङ्गम् कारकप्रकरणे यथासम्भवेव

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

केवलं प्रतीयत इति । (कै)

“प्रविग पिण्डीम्” इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः ॥

यथेति । (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

वासादीनामवधिलोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तराश्रयस्य
न तदवधिलोपयोग्यत्वात् पतितो वृक्षात् पतित इत्यादावभावात् ।
अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वाच्चावधिलोपयोगितया विवक्षितं

मग्नं तत उद्धृत्य सुष्ठे इत्यर्थे इति तच्चाप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय
एवावधिरित्युच्यते ॥ यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः ॥ यदा विभाग
आश्रयस्य पञ्चम्यर्थ इति । तत्र । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षा-

भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽप्यायकक्षणे विषयो निर्दिष्टः । यथा
ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह
यथा वनाहकादिव्योतन इति । निःसरणाङ्गे व्योतनेऽत्र व्युत्तिर्वसंते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपयोग्यतेति
परालम्भम् । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-
सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृ-
त्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विप्रेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकत्वमस्त्विति । तदिह अधर्माङ्गुगुणत्वे इत्यादौ शुभसादिपूर्विकाया
निवृत्तौ शुभसादीनां वृत्तिरिति स्थिते य एव मनुष्य प्रेक्षापूर्वकादी भवति

(भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ३)

किं त्वयत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु चासौ नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य भुवत्वमपैतीत्यत आह

चासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु चासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियामग्नये भुवत्वमस्येव इत्यत आह

वस्तुत्याश्रयः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधावच्छापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमधश्चरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् क्षुप्तस्याभेदान्वयस्य व्यागापत्तिश्च ॥ वृक्षात् पर्यं पतति । यतेर्विभागस्य सयोगार्थं । तच्च विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषण प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः । वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षोऽयं पर्यंकर्तक पतनमिति बोधः ॥

समाप्य निवर्तते । तत्र “भुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुसुमात् पथतीत्यादौ अपादानादौ पके मचिर्वर्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् । यच्च क्रियावाचि पद न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्गाश्रयकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुत्तेभ्यिति । भा । अपचल भुवमेक-

कार्यकारणभाव कल्पयन्तोऽप्यपाक्षा । विपरीतव्युत्पादिते अभिचार-
स्योद्भावात् । सिद्धान्ते तु घट कर्मत्वमित्याद्यभावेव । यथा हि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं तत्त्वथ घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृतौ प्रति कर्मतया “कर्त्तृकर्मणो” इति यल्लौ प्रसङ्गचेति द्विकः ॥

स पश्यति दु खहेतुरधर्मो नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या त याप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य इय नास्ति क

एकरूपमिति । (कै)

ध्रुवमस्य शैलमित्यादिदर्शनाद् ध्रुवस्यैव इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजन्ययोगानुकूलो गतिविशेषो
ह्यपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः ।
न च तदाश्रयोऽयस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥

वृक्षात् पथं भूमिं पतति अत्र विभागजन्ययोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
विभागस्य फलतावच्छेदकः ॥ वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थः
इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्ययोगानुकूल-
व्यापारोऽर्थः ॥ सन्देर्नविभागोऽर्थः इति वृक्षे सन्देते इत्येव । चकतेस्त्वा-
सनाचलित इति प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् । वृक्षाद्धिमजते इत्यादौ

सां काश्यपेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्मै साम्यं गतवान्

रूपं च इति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् अस्मादिति । भा ।
वास्तपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद धातूनां अस्तिर्वर्तते अस्तद्यान्व पातस्य
निमित्तमिति पूर्वमन्वस्य अस्तत्वेन सम्बन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति ध्रुव-

“निर्दिष्टविषयं किं त्रिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रिया चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अन्धात्
पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

पुरुषः स पश्यति ज्ञानेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते जैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अनवच्छिन्नमिति । (के)

अनिरूपितमित्यर्थः ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (के)

अपाये सति प्रकृतधातुपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
एवं प्रकृतधातुपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव भ्रुवत्वमिति तात्पर्यम् ॥
हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगाभाशोऽर्थः । बलाहकादिद्योतते विद्युदित्यत्र
विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने इति ।
बलाहकापादानकं विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत् कर्तृकं
विद्योतनमिति बोधः । इदमुपात्तविययमित्युच्यते । बलाहको नाम धुम-
ण्योतिः सज्जितमहतां संघातः । ततोऽवयवभूज्योतिषोमेदविवक्षया-

भवति स एतत् प्रयुक्ते ॥ गतिपुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽभ्रुवत्तात् । वा ।
गतिपुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अन्धात् वक्तात् पतितः रथात् ।

तान्त्रस्य नास्ति ॥ न वेति । भा । अयमर्थः । भ्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च भ्रौव्य-
मपायविषयमाश्रीयते । नवनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये
भ्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाति वस्तस्याप्यन्यस्यापायानावेष्टाद् भ्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकादिद्योतत इति । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा
कुसुलात् पघतीति । आदानाङ्गे पाके चान्न पचिवर्त्तते । अपेक्षितक्रियं ॥
तत् यत्र प्रत्यक्षशिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति ।
पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

Montakhabu t-Tawarikh, (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	10
Montakhabu t-Tawarikh, (English) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12/ each	12	0	
Montakhabu l Lubab, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2	
Ma'asir-i 'Alamgiri, (Text), Fasc 1-6 @ /6/ each	3	4	
Nakhlata l Fikr (Text) Fasc 1	0	6	
Nizamu l-hiradnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8	
Riyazu s-Salat, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3	3	4	
Tabaqat : Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh i Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh i Firuzshahi, of Shams i Suraj Asf, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Was o Ramin (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1 9, Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each	6	8	
Zunuk i Jahangiri, (Eng) Fasc 1	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

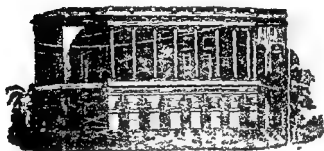
1	ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each	80	10
2	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No		
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8) 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6), 1883 (5), 1884 (8), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
4	N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1893 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by B H Shaw (Extra No. J A S R, 1878) Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No. J A S R, 1868) Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No. J A S R, 1870) Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No. J A S R 1892)	3	0
5	Anis ul Mubarrabin	4	0
6	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W A Rieu	3	8
8	In-yah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 10/ each	32	0
9	Jawami l ilim ir riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to Part I	2	0
10	Khizanatu l ilim	4	0
11	Mahabharata, Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	15	0
13	Sharaya ool Islam	4	0
14	Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	10	0
15	Ditto Grammar	8	0
16	Asmārāqabulungia Parts I and II @ 1/8/	3	0
17	A descriptive catalogue of the paintings statues &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O B Wilson	1	0
18	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by H A Stein, Ph.D, JI Extra No 2 of 1899	4	0
	Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-29 @ 1/ each	29	0
	Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra	6	0
	N.B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only		

BIBLIOTHECA INDICA.

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1052

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADĪPODYOIA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA GĀSTRĪ

VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1903

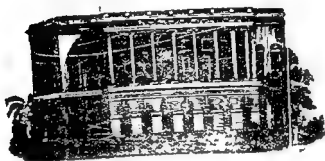
Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I, Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-6 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 & 12 each	12	0	
Muntakhabat Laili (Text) Fasc 1-18 @ /6/ each	7	2	
Maqarrat Alamgiri (Text, Fasc 1-6 @ /6/ each	3	4	
Makbala Fikr (Text) Fasc 1	8	6	
Nizam al Khiradnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8	
Riyaz al Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3	2	4	
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh i Firuz Shahi of Firuz al din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh i Firuzshahi of Shams i Shiraz Afi (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Wisa al Hamid (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah, Vol I Fasc 1-9 Vol II, Fasc 1-8 @ /8/ each	6	6	
Zunak i Jahangiri, (Eng) Fasc 1	8	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each	55	0
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1889 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ /8/ per No		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (7), 1850 (6), 1851 (6), 1852 (8), 1853 (7), 1854 (8), 1855 (7), 1856 (7), 1857 (8), 1858 (8), 1859 (7), 1860 (6), 1861 (7), 1862 (6), 1863 (5), 1864 (6), 1865 (6), 1866 (8), 1867 (7), 1868 (7), 1869 (10), 1870 (11), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (6), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
Interim Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
Sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R. E. Shaw (Extra No J A S B, 1876)	4	0
Reichardt's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society Extra No., J A S B, 1843)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J A S B 1875)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G. A. Grierson Part II, Characteristic and Vocabulary (Extra No., J A S B 1883)	4	0
as ul Musharrabin	3	0
Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W. A. Hooper	3	8
Yash al Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 10/ each	32	0
Samat al ilm i riyaz: 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
Samat al ilm	4	0
Shaharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
and Howison's Descriptions of New Indian Lepidoptera		
Vol III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	15	0
Samat al Islam	4	0
Samat al Islam Dictionary, by Usama de Kdras	10	0
to Grammar	8	0
Samat al Islam Parts I and II @ 1/8/	3	0
Scriptive catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of Asiatic Society of Bengal by O. H. Wilson	1	0
or on maps illustrating the Ancient Geography of Kaimir by A. Stein, F.R.S., JI Extra No 2 of 1899	4	0

of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-25 @ 1/ each 29 0
 Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra 6 0
 All Cheques Money Orders &c., must be made payable to the Treasurer,

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1052.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA QĀSTRI
VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION P
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W.C., AND MR. OTTO

HARPASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

No complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fasciculae being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs	1	8
Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/ each		8	
Advaita Acharya Kaustubha Fasc 1		4	2
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each			
Altarsya Brahmapara Vol I Fasc 1-6 and Vol II Fasc. 1-5 Vol III Fasc 1-6 Vol IV Fasc 1-5 @ /6/		7	2
Anu Bhasyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sandilya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Ayatsahar ka Prajnaparamita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Agvaya dyaka (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each		10	0
*Bhsmat (Text) Fasc 4-8 @ 6 each		1	14
Bhaṭṭa Dīpa Vol I Fasc 1-4		1	8
Bṛhaddevata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhadharma Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Bodh caryavata of Candreri Fasc 1		0	12
Caladusan Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each		6	0
Catapatha Brāhman Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1		3	0
Catasahasika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
*Catuvarga Chintaman Text Vols II 1-5 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
Caladusan Fasc 1		0	6
Chakravart ka (Engl sh) Fasc 1-3		2	4
*Gautama Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each		5	4
Dīpa Chintayana (Text) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		6	10
Gr Bhāṣyam (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Dan Kr Kaumud Fasc 1-3		0	12
Gadādhara Paṭha Kalasara Vol I Fasc 1-8		2	4
Kaṇva Paṭha Fasc. 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Madhava (1-5)		1	14
Katantra Vyeka Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Katha Sarit Saṁgraha (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purāṇa (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		3	6
Lalita Vistara (Engl sh) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Madana Parjāta (1-5) (Engl sh) Fasc 1-5 @ /6/ each		4	2
Malā bhāṣya pradipika (Text) Fasc 1-9 & Vol II Fasc 1-9 @ /6/ each		0	12
Manu ka Saṁgraha (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Markandeya Purāṇa (Engl sh) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
*Mamasa Daršana (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		4	14
Narada Smṛti (Text) Fasc 1-2 @ /6/		1	2
Nyāyavart ka (Text) Fasc 1-5 @ /6/		1	14
*Nyuktika (Text) Vol III Fasc 1-6 Vol IV Fasc 1-3 @ /6/ each		5	4
Nityacarapaddhati Fasc 1-7 (Text) @ /6/		2	10
Nityacarapradip Fasc 1		0	6
Nyayabandha ka (Text)		0	10
Nyāya Kusumanjari Prakaraṇa (Text) Vol I Fasc 1-6; Vol II Fasc 1-3 @ /6/ each		2	9

(अ. १ । पा. ४ । चा. १) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

भुवमेवातदावेणात्” इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याचराणामनार्थं न सामञ्जस्यं किं तर्हि धौयं
विवक्षितम् । अथात् चलात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं भुवं तदेव
विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ सतो ऽप्यधौयस्याविवक्षा इत्य-
चराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमतता
धौयस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थं उचितो
भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधि । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा
बलाहके विद्योतते इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोनयत्वात्
प्रकाशगतामर्थे उदकधूमादेस्तत्प्रकाश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा
बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतो

पतितः । सार्थ्याद् गच्छती हीन इति । किं कारणम् । अधुवत्वात् ।
न वा धौयस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैव दोषः । किं कारणम् । अधौयस्या-

देवदत्तस्यैवापायावेष्टादधुवत्वम् । अथवा अश्वस्य गतत्वाद्यदधौयं तत्
प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

सार्थ्याद् होयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्
सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च
सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप-
त्वाभावात् । ततश्च होयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनामायलक्षणः संज्ञाविययो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादा-
गच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धातुनरार्थोक्तं सार्थमाह यथा

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ १ । भा ४ । आ २)

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकरूपस्य तत्स्थान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्य इत्यर्थः ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादिः ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूहः ॥ पूर्वम् अद्यात् पतित इति बोधे पातहेत्वाका-
ङ्क्षायां पद्यात् चक्षात् इत्यस्यान्य इति भावः ॥ मन्वेवमपि
चक्षादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान् इति प्रत्ये पाटलिपुत्रादिति उक्तस्यपि तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या
वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षितं क्रियामित्युच्यते । कृच्छात् पततीति
तु निर्विण्णविषयम् । घटाद् भिन्नः । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे
ऽप्याशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्त्यशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नाभाधौक विवक्षितम् । किं तर्हि । धौकम् । इह तावदन्त्याद्

स च श्रुतिः प्राप्तः उच्यते । पद्यादिशेषयोगे वाक्येय सम्बन्धे ततश्चाद्यात्
पतित इति सम्बन्धेनास्यशब्दाधुवत्वम् । पद्यात् चक्षात्वेन सम्बन्धे सत्यप्य-
धौके अन्तरङ्गा सञ्ज्ञा न निर्वर्तते । विशेषणस्यासत्यमपि अपादानत्वे साम-

न कर्मकर्तृप्रेम्य लकार इति वाक्यम् । अहतिः कर्मण्य क्रियत्वात् कर्मण्ये-
वायं लकार इति इत्युक्तत्वात् । यत् “अपादाने चाद्योपपदो”
(५ । ४ । ४२) इति सूत्रे व्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैपटेन प्रोक्त
कर्मसञ्ज्ञायां कर्मग्रहणं सातन्त्र्योपलक्षणम् । अतो ह्यनक्रियायां सतन्त्र्येणा-

पक्षादकाद विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि विद्यारण्याद्विद्योतने विद्युति-
र्यमिते । अनाद्यकासि यत्न विद्योतत इत्येव । कुर्यात् पतति इत्याद्यादानादे-

(अ १ । पा. ४ । आ. ३) (भुवमपायेऽप्रादानम् । १ । ४ । २४ ।)

विशेषणस्येति ॥ (कै)

‘सामयिकीति । (कै)

“न केवला प्रकृतिः” इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या साचा-
भिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमादिशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव
विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति

१ सामयिकीत्यादिभ्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क युक्तके ॥

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षाया घटीयोभेद इति । अयि भिदिर्विदारण इत्यत्र
भेदज्ञानविषयत्वमपि, विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि-
विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अधर्माण्युपपत्ति इति ।
अत्रानिष्टसाधनतात्पर्यपूर्वकं ततो निवर्तत इत्यर्थे इति । भाष्यकृतमतम् ।

चत्ताद् पतित इति यत्तदन्वेष्यत्वमाश्रुगामित्वं तदुद्भवं तच्च विवक्षितम् ।

यिकौ विभक्ति । सा च विशेष्यानुबोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा
नक्तस्याप्यप्रादानत्वं सत्यपि आद्याद्ये भुवलेयात् प्रति भुवत्वात् । यथोक्तं
भाक् । आश्रुगामित्वमिति । भा । अयमर्थः । श्रुत्यन्तिमात्रमाश्रुगामित्वमिवि

प्रादानेनेष्टमानस्योद्द कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माधेय्यन्त्रं वध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यन्त्रस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः ।
अत एव कर्मसंज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकस्यापारस्या-
शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । सार्थाद् द्योयत इत्यत्र

पाके पश्चिर्वर्तते कुसुलादादाय यधतीति । तदुक्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु
यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणाभारेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरयधं प्रथज्जेग

(ध्रुवमपायेऽपारादानम् । २ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या १)

अथवेति । (कै)

भाष्यसारस्यं द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वाक्त-
द्वितीयव्याख्यारौत्येयं शङ्का बोध्या । अस्तुतस्तु प्रथममनन्वयेऽप्याशु-
गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कालमधौयं न शङ्क्यं जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये .

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापारादानत्वमाश्रित्यवाचितिकप्रत्याख्यानात् । “धर्मान्
विरमति” । भा । आसमावसाधारणकालभावानुगुणो व्यापारो विरमते-
रर्थः । योग्योक्तसाधारण्यो नामानुगुणत्वा । अथ व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा
विशेषः एव । तदुक्तं भाष्ये “य एव मनुष्यो नास्ति कस्युद्भिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् मतिर इति यत्तदये रथत्वं रमन्तोऽस्मिन् रथ इति तदभ्रुवंतश्च
विवक्षितम् । साध्याद् गच्छतो हीन इति यत् तत्साधे साधत्वं सहायोभाव-

तदपेक्षयाऽधौयं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति
नास्त्यत्राधौयम् । व्याश्रुगामित्वशब्देन एकाद्यंसमवायात् साहचर्येणाद-
व्यवमेवोच्यते । पद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्तृदि ककारः । तथा हि । अप्रथमना महातिरर्थः । अथ च श्रुदुप-
घातादिना देवदत्तस्यापमने तत् समर्थाचरकम् । यदा तु श्रुदुपघातादिना
स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्तृत्वम् । श्रुटं चेदं हरदत्तमाधवप्रत्ययोः ।
स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शक्यतेन इत्यत्र

पद्यमात्रं कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह
पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शक्यतेन । अत्र

सहायीभाव इति । (भा)

सहायी चेयां तदङ्गाव इत्यर्थः ॥ परेतु आशङ्क्यगमनाश्रयत्वमश-
शब्देन योगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते सह-
मिलनक्रियाश्रयत्वं च सार्यशब्देनाश्रयत्वादिकं च कृत्वा । एवं च अश्वात्
पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तद्विवक्षयाऽश्वत्वमात्रं विवक्षया भुवत्वं
तथाभिमतं तर्हि चलादिति विशेषणोऽपि न कतिरिति भावः ॥
अश्वनिष्ठत्वाश्रयामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव भुवताप्रयोजकं तच्च विव-

पद्यति नेदं किं चिद् धर्मो नाम नैवं करिष्यामीति च बुद्ध्या संप्राप्य ततो
निवर्तते इति तेन हि कदापि धर्मानापरलोप्यं तथा प्रयोग इति कथ्यते ।
एतेव जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमाप्ताधिकरणरक्षणविध्वंसो विरमतेत्यर्थः ।
• कतिश्च सर्वत्रैकविश्वैव । जीवनमपि कर्तृसम्बन्धेव । सामानाधिकरण्यं च

स्तद्भुवं तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदचैतच्छक्यते वस्तु ये त्वेतेऽयम्

श्रुत्यतिमात्रनिमित्तं तच्चैतद्वस्तु युज्यते । यत्र तु शब्दप्रकृतिनिमित्तं क्रिया
तत्र कार्यं नास्तीत्यनिति प्रश्नः । अनासीति । भा । सरयक्रियोपकृतिर्त
द्व्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्

शकटेति व्याप्तिवारयाव तदिति वाक्यम् । यद्वत्वात् तत्र करणसंज्ञा
यच्छे । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरणिः सरयं प्रत्यक्षवि-
भावोपगमेनैव व्यघने करणत्वा इत्युभयप्रसङ्गः । उच्यते यच्च पततोत्यादौ तु
दत्तः पणविशेषणं न तत्पात्रेण युज्यते । न च संज्ञिनिर्देशार्थं भुवद्वयम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ जिवमात्रोऽपि भुवराख्ये इह कस्मात् भवति
धनुषा विध्यतीति । अथ हि शरालामपात्रं इति व्यवधि भावेनैव धनुषः

(भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

चितं तदेव विवक्षितमित्युक्त्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-
मविवक्षितमित्युक्तमत आह. . . . .

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

चक्षादप्यादायुक्तीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्त-
मत आह

समभित्याहृतकर्तृपदबोधशरीरजातोयशरीरघटितम् । चेवादिपदे शरीर-
विशिष्टात्मबोधनात् । साक्षात् च चेवादिपदोपस्थापितपक्षत्वादिनात्यैव ।
तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नं धर्म-
कृतिर्ध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि

गतिमुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

भुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं नव्योपलक्ष-
णार्थत्वादधौत्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । असौमिकेति । भा ।
अल्पत्वात्तोत्रां तत्कार्यकरणदेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनार्थ-

अपाये क्रियायां धदन्वेतीत्यस्याच्छिन्नस्य संश्लेषमर्थकत्वात् । यदा कारके
इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे
सप्तमीत्युक्तात्वाच्च । तस्माद् भुवराज्यं चिन्त्यप्रयोजनम् । “भुगुप्ताविराम-
प्रमादर्थार्थामुपसङ्गानम्” अथर्माणुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम् उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा भविष्यति ।
नन्वेवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य नैव भविष्यति । एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (भ्रुवमपायेऽपाराधम् । १ । ४ । २४ ।)

निर्दर्शनार्थमिति । (कै)

अपे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनं पिण्डे बद्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

“परस्परस्मान् भेषावपसरत” इत्यत्र च

“भेषान्तरक्रियापेक्षमवधितं पृथक् पृथक् ।

भेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्” ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

वाक्यप्रतीतिवच्छ्रुतिर्ध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः । अपि पूर्वपर-
काशयोर्धर्मकरणे मध्ये सुवृत्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः । तत् क्षति-
ध्वंसस्य क्षतिसमाप्ताधिकरणात्वात् । पक्षस्थयी विषयता इति परास्तम् ।
धर्मात् विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेः । “धर्मात् प्रमाद्यति” ।

न बाधौ स्यादिवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् । कथं पुनः सतो नामादिवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षैत्यर्थः । समुद्रः
कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकायां यागौयवाङ्मत्यात् समुद्रत्वं विवक्षितं
समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् । विन्धो वर्धितकमिति भा । पूर्व-

संज्ञेयपूर्वको विज्ञेयो विभागः । स चेह वाक्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वात्
गृह्यते इति वार्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-
कायां निहतौ वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि
गृह्यम् । साधकतममिति तमग्रहणाक्षिप्त्वात् । अभायादियदनां स्वरित-

वृत्तस्य मन्त्रं पततीत्यत्र त्वपापस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति
संज्ञिनिर्देशार्थं तु न हि कारक इति सामान्येन शक्यः संज्ञीनिर्देशम् सिद्धं

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा ४ । ध्या १)

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याचापि सत्वाच्च । अस्मान्मते शब्दानुविधायकस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्वधित्वमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अथेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिरुद्धसाधनत्वज्ञानं वा ध्यात्वर्थः । यच्चन्यथो विषयत्वं ज्ञानान्वयि । सुगुप्तादीनां यदिवबलेन विवक्षा तदपादानम् । तत् पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तसर्वत्र ध्यात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ।

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैजका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्र कुबिङ्का । विन्ध्यो वर्धितकमिति ।

वदन्यतरस्यादोषेण व्याख्येयम् । मेमोमेवादयस्यंतोत्वचैकस्य मेमस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेवावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ।

त्वादा “हरितेनाधिकार” गौळोऽप्यर्थो गृह्यत इति अवस्थापनात् । तेन मुद्रिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्तात् सिद्धम् । पूर्वं हि मुद्राऽधर्मं सम्भाष्य ततो दोषदर्शनात् निवर्तते इत्यस्यपायः । एवमुक्तारसूत्रेणैव प्रपञ्चत्वं बोध्यमिति दिक् ।

तु निर्द्धार्यमाणस्य संक्षिप्तादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञानस्याविषयस्तदवादानम् इति तदेव भ्रुवग्रहणं धित्यप्रयोजनम् ।

(भोजार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थस्य भयं तद्धेतुस्योरः इति चाणार्थानामपि भयहेतुः
कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्ठपरिहार इति बोधः । सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्ठहेतु-
रित्यर्थः । यच्चान्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पक्षमी न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे
तु हेतुत्वरोपेक्ष सा । एवमेव व्यतिरिक्त्येव जुहोति परमाणु न पश्यती-

इह तावदुक्तकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति स पश्यति यदि सा उक्ताः पश्यन्ति ब्रुवो मे मयुरिति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “भ्रवमपावेऽपाराधनम्” (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिश्च दस्यापितोऽन्नापायोऽन्तौति
भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वक्तव्ये इत्युपासविषयमेतदपाराधनम् ।
चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि

चाणार्थानां च योजे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् । चोरेभ्यः उद्धिजते

इति । चोरयतेः पचाद्यपि चोरः । कृषिचोरेभ्य इति पाठः । तत्र
स्वार्थकप्रक्षायणं । कृषादिषु वा चुराण्यन्दः पच्यते स चाप्रत्ययादित्यस्य
“छासञ्च्यो युञ्जि”ति युञ्जि शब्दे प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये
यिण्युक्ति य व्युत्पाद्यते । यतश्चुराण्यं श्लोमस्येति ज्ञे कृते स एवार्थो
भवति । “विभेतीति” । निभो भये जुहोत्यादिः । “उद्धिजत” इति

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (भोजार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

विचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थाना-
मित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलानामयत्नात् ॥

त्यादेशपपत्तिः । आशेषितस्यैव निवेष्टादबोधाच्च ॥ भाष्यात् भयपूर्विका
प्राप्तपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तनाचानयोरेवः बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका
प्रत्यासत्त्या तद्वयपूर्विका निवृत्तिसदयादानिका निवृत्तिपरिहारप्रतिका निवर्त-

सिद्धम् ॥ इह चौरैश्चोरायते दस्युश्चोरायते इति च एव मनुष्यः प्रेक्षा-
पूर्वकारो घृष्टः भवति स पश्यति चोरीं चौराः पश्यन्ति भ्रुवमस्य वध-

नाणे चोरसम्पत्फलस्य वधवन्धनापहरणादेर्निवर्तनासेभ्यो निवर्तयतीत्यु-
च्यते ॥ “वारणार्थानामोप्सित” इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

विभेति रक्षति वा चायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये
विभेतोत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा ॥

ओविजोमयचलनयोः । तौदादिकानुदात्तेत् । “अरण्य इति” अत्र तत्स्थेभ्यो
वृक्षादिभ्यो भयं वारण्यात् ॥ ननु भ्रुवमित्यनुवर्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन
विवक्षितम्परत्वाच्चाधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वस्मैवायं प्रपञ्चः ।
कथं भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्तन्ते विभेतोति कोऽर्थः ।
भौत्या निवर्तते इत्यर्थः ॥ नायत इति कोऽर्थः । योग्यताद् वधादेशाद्येन

(भीचार्यानां भवत्येव । १ । ४ । २५ ।) (अ १ । या ४ । या ४)

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु वक्ष्या 'अनभिधानाच्चिद्वृत्तिर्बोधा ॥ क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायामेवा सञ्जा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु वक्ष्या-
मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्यान्धेति हरयः ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कजननघादिति वृत्तान्तेभ्यो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वादातत्वाविवक्षायां वक्ष्यो भवत्येवेति बोध्यम् ।

बन्धनपरितोषा इति । स मुद्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र "ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्" (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ।

शामनीकृतत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकरीयत्वात् वक्षां प्राप्ताया-
मिदं वचनम् ।

"कस्य विध्यति देवाश्च जातरोमस्य सयुग्म" इति

रामायणश्लोकस्तु कस्य सयुग्म इति योजनाया व्याख्यायाः ।

निवर्त्तयतीत्यर्थं कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो विभेतीति प्रयोगो न
ह्यत्र निवर्त्तिरस्ति । अप्रापि भोत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेव
बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीति उपायविषयमिदमपादानमिति । कृत्स्न एव
प्रयोगप्रपक्षे किमवयववर्णानुयोगेन ।

पराजेरसोटः । १ । ४ । २६ ॥

असोटग्रहणादिति । (कै)

अत्र कासोऽविवक्षितस्तेन पराजेव्यत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व-
धीसमानाधिकरणत्वादयकोत्साहाभावो धातोर्ग्रह । विषयोच्चापादानम् ।
“पराजेरसोट” इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहा-

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योग प्रकृतोऽवक्तुम् । कथम्

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ पराजि क्वचिदभिभवे वर्तते यथा

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयते प्रयोगेऽसोटो-
ऽक्षर्योऽपादान स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अरमंकञ्चा
यम् । तत्र वद्यां प्राप्तायां वधनम् । असोट किम् । अत्रून् पराजयते

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठमतस्य जीव्येतावन्
मात्रस्यानुकरणं ततः परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपो समासो
द्रष्टव्यः ॥ ननु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युक्तासुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाया
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नाय
प्रसज्यप्रतिषेधं धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्त्यं धातोर्नेति

(पराजिगसोट । १ । ४ । ७६ ।)

(अ १ । या ४ । आ. १)

न्यूनोभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थः ॥

पद्यामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भावः ॥

भाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शब्दं पराजयते इत्यत्र
तिरस्कृष्टाशुक्लौ व्यापारौ धात्वर्थः । आद्ये अनिष्टं धात्वर्थः । अध्ययनन्य-
मनिष्टमिति बोध इति तु न युक्तम् । तथा बोधानानुभवात् । असोदशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एव मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारो भवति स

शब्दं पराजयते इति । इह तु असोदशब्दान् शून्योभाववृत्तिर्दृश्यते ।
अध्ययनात् पराजयते कस्यति । अध्येतुं ग्लायतोत्यर्थः । अत्र धार्थेऽकर्म-

अभिभवतोत्यर्थः । असोद इति ह्यर्थो भूतकालोऽविबलितः । तेन अध्ययनात्
पराजयत इत्यादिति शम् । वस्तुतस्तु असोदशब्दार्थं यथे शब्दं पराजयत
इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । इह तुने पराधेरिति रूपं "विपराभा

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीममास । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थाभावाच्च । प्रेक्षापूर्वकारौ मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखदुर्धरत्वादिपर्यालोच
बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य
प्रयोगस्य दृष्टतया तत्रानिवृत्त्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययन दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति । स बुद्ध्या सप्राप्य
निवर्त्तते । तच्च भुवमपाये उपादानम् । (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात् यद्या प्राप्ताया वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यान निवृत्त्यङ्गे पराजये
पराजेर्वर्त्तमाव् ॥

जे " इतिवत् समर्चनीयम् । यत्तु परत्वात् "वेडिति" इति गुण इति
हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रमाख्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

त्यर्थं । व्यकर्मकश्चायमत्रार्थे तच्च यद्या प्राप्ताया वचनं प्रत्युदाहरणे त्वभिभव
वर्त्तते । विपरान्या जेदित्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि
प्रपञ्चो न्यूनोभावपूर्विकाया निवृत्तौ दृष्टे सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयते
कोऽर्थं न्यूनोभावेन ग्लान्या । ततो निवर्त्तत इत्यर्थं । तेन प्रत्युदाहरणे
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० ॥

अथासुरपवादकं

‘यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धातुर्यजन्यफलशालितरूपोप्सितत्वं सर्वपायसी-
त्यत आह

१ “यस्य तु खलु” इति उपनय्यभाष्यपुस्तकेऽस्ति धरं विवरणे
‘यस्य खलु’ इति पाठोऽस्ति ।

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० । अवेभ्यो मा वारयति ।

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० । किमुदाहरणम् । मावेभ्यो
मा वारयति । अवेद्यस्य मावा न मावस्तस्य मावा हेत्विना स्यु । यस्य तु

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० । किमुदाहरणमिति । भा ।
अप्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः । अवेद्यस्येति । भा । यस्यात्कोया मरवास्तस्य न
हेप्सिता इत्यर्थः । अमिप्रेतपर्यायमोप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० । वारणार्थानां प्रयोगे कियथा

वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० । हेप्सितशब्दोऽयमस्यमिप्रेत-
पर्यायकास्य शब्दे यवावामात्कोयमे मवा च परकोयत्वं एव स्याद न

(अ. १ । पा. ४ । व्या ३) (वारणायागामोप्तिः । १ । ४ । २७ ।)

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारण प्रवृत्तिविधातः स च तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयो-
जको भवणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः कचित् कचित्
तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजक संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापारः । एवं च तद्वात्यर्थप्रयोज्यफलान्नया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः । नाशाभावस्य भक्ष्य-
माणाभावापर्यवसन्नस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नापहः । माय-

व्यप्रेर्मायवक वारयति । कूपारदन्धं वारयति । भक्ष्यसंयोगादिजनक-

खलु गावो न माया कथं तस्य माया ईप्सिता स्युः । तस्यापि माया
यवेप्सिताः । व्यातयेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपारदन्धं वारयतीति

यस्यात्मीया गाव परकीयास्तु मायास्तस्य न तु ईप्सिता ॥ तस्यापीति ।
भा । ईप्सितशब्द क्रियाशब्द व्याख्येयते न तु खडिशब्द । तत्र वारण-
क्रियया परकीया अपि माया वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

व्याप्तुमिष्टं कारकमपादान स्यात् । यवेभ्यो गा वारयति वृद्धं वरखे

विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा
वसन्निति माभूवन्यवा वारयितुमोप्सिता वार्थमाणावा तु गवामोप्सिता ।

(वारणार्थानामोक्षितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

नाग्रे हि सति राजभयमधर्मस्य स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं भाषा
एवेति भाष्यात् गवामीक्षितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीक्षित-
तमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-
विषयत्वात् तासां कर्मत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य
को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदधमन्भिन्नकृतस्य कथं तदीक्षितत्वमत आह

व्यापाराभावानुशूणो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यप्रजा-
अयोऽन्वापादानम् । “वारणार्थानामोक्षितः” इति सूत्रात् । वारणार्थ-

कूपे ऽपानसंचया न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईक्षितः । कस्तर्हि ।
अन्धः । तस्यापि कूप एवेक्षितः । यस्तत्त्वयमन्यः कूपं ना प्राप्नोति । अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ मा वारयति ॥ मावा एवेति । भा । एवकारो भिन्नक्रमः ।
ईक्षिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । भा । अन्यसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । भा । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्

शुरादिः । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । ईक्षित इति किम् । यवेभ्यो मां

नवात्र विशेष । 'श्रुतः कर्तुर्दोषितः इति तर्हि न स्याद् अपेक्षायवकं
वारयति । कूपादन्यमिति । नक्षमिकूपौ वारयितुर्वार्य्यमात्रस्य वाभिप्रेतौ ।

(अ. १ । पा. ४ । या. १) (वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २० ।)

तं प्रतीति । (के)

माषाणां राजभयात् इतो नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वा-
म्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (के)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-
दिति भावः ॥

गमनादिक्रिययेति । (के)

वारणधत्वर्थघटिकयेत्यर्थः । अत्र पक्षे भवणादिजनकव्यापारा-
भावात्कूलव्यापार एव वारयतेरर्थः । एवं च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थमन्वाश्रयत्वमात्रेऽप्सितत्वम् । तेन भक्ष्यसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादौ ना-
मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

यद्येवास्यान्यत्रापश्यत ईसैवं कूपेऽपि । इह अमेर्मावकं वारयतीति
मावककेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञा च बाधिका भविष्यति अत्रावपि

तस्येप्सितत्वं मन्यते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रिययाप्तमिष्ट इत्यर्थः ।
अथवेति । भा । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्यात्तेषां त्रिवार्यमात्र-
स्यान्यस्या गमनादिक्रियया कूप व्याप्तमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेऽपादानसंज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह धरत्वादधिकारसंज्ञा भविष्यति कृतेऽप्योप्सितग्रहणे

क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वायंमाद्यस्यान्वादेशं गमनादिक्रियया कूपदेराप्यमान-
त्वात् सिध्यति । अन्यत्रापश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न

(वारणार्थात्तमोषित । १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । धा ३)

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवाचेष्टितत्वमिति भावः ॥ नन्वेव-
मपि प्रधानकर्तुरपीक्षितत्वात् कथमेतन्नाप्तिरत उक्तं

कर्तृमाचस्येति । (कै)

कर्तृग्रहणं चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थाज्ञानाभावात् कथं
तद्विषयेषा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षेष्टानाश्रयणं न तूपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

मक्षयत्वमि अयं वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अथ वृत्त-
वारणेऽपि अयं प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा मक्षन्ति ध्रुवं सस्य नाशस्तद्वाघेऽ-

तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीक्षितमिति । ईक्षि-
तेक्षितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीक्षिततमं कर्मेति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेषा तदाह “अन्यत्रापश्यत” इति । भा । अन्यस्ये
त्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं निगमिमिति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्ति
स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्गाढयति । इहाग्रेरिति । भा । कर्मसंज्ञाचेति ।

गोषु ईक्षितत्वमत्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेक्षित-
ग्रहणम् ॥

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति । वृष् आवरणे घुरादि ।
अथात्र गवामपादानसंज्ञा कस्माच्च भवति ईक्षितत्वमोऽपीक्षितो भवत्येष

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १) (वारण्यार्थानामोपहितः । १ । ४ । २७ ।)

तन्वीक्षितमाघाणां न गवादीक्षितं नापि तस्यापादानस-

मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीक्षितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽव क्रियापरः । ईक्षितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः ॥

तस्य यदीक्षितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणादिजनकस्यापारभावस्य हि नाशाभावान्वायतनादिकलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तममाधान-
स्याभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्यभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मे राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तस्यापाराभावा-
श्रुत्या निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थः । अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्यस्य रूप-

वचनात् । वा । वारण्यार्थेषु कर्मसद्व्यवसयकम् । किं कारयम् । “कर्तु-
रीक्षिततमं कर्म” (१ । ४ । ४६) इति वचनात् । कर्तुरीक्षिततमं कर्म

भा । परत्वादिति भावः ॥ कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारण्यार्थेभ्योऽन्ये धातवः ।
अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमोक्षितम् । ईक्षिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे
परत्वात् कर्मसंज्ञा । अत्रावयोति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा श्रुततमोऽपि श्रुत परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति कर्मसंज्ञाया व्य-
काशः वारण्यार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमोक्षितम् ईक्षित-

(वारणार्थानामोष्ठितः । १ । ४ । २० ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

स्वल्पदयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ अतु प्रकर्षाविवरणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (के)

अयं भावः । तरवादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षं विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्तं चावेष्ट्या तस्यां स्मृतः प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्याना-
दिशेषणीभूतव्याप्तिगतः च गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूपः । एवं च 'प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

१ "प्रकृतधात्वर्थ" इत्यारभ्य "निजमेतत्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

प्रतनमिच्छाविषयः । एवं नान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तारि

इत्येव सिद्धम् । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं मायेभ्यो गा वारयति
इति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति भुवं तस्य विनाशः तस्य विनाशे

विवक्ष्यते इत्यतस्तत्र तन्निर्देशं मन्यते ॥ कर्मण्यो यदीप्सितमिति । भा ।
तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माण्डवके प्रवर्तते । ततस्त-
स्योप्सितस्यामेरुपादानसंज्ञा इत्यर्थः ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्ग-
दीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषवशा घात्र समासः । अन्यथा

तमस्य दुग्धप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः । अस्ति ह्यत्रापि
नुद्धित्यवस्थितोऽप्याय कथं पश्यत्ययं यदि गावः स्तेने गच्छेयुर्भुवं तस्य विनाशः

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (वाच्यार्थानामौचितः । १ । ४ । २० ।)

भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलश्रयत्वमौचित्यतमत्वं तच्च नाप्राविति ॥
ननु कर्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इवेष्टितेति कर्मणा कर्तुं-
राक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापा-
राश्रयस्यैव शरणादिनि चेन्न । सधुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य
प्रत्याख्यानं तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चैवं विधातुं वाचयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषयस्य विषयत्वेन दृष्टाविषयत्वा-
भावेऽपि भक्ष्यत्वेन दृष्टा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मस्यैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र भुवमपायेऽपादानम्
(१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ।

क्लेशं च पूजायामिति विशेषः स्यात् ॥ कर्तुरिति । भा । प्रकृत्यर्थप्रयोज्योपादान-
सामर्थ्यात् कर्मसंज्ञायां प्रकृत्यो विवक्षित एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः साव-
काशयोः पश्चादौचित्यतमस्य कर्मसंज्ञा ।

सस्य विनाशेऽधर्मस्य राजभयं च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
सोदनोपं प्रमुदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति ।

(अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

“अन्तर्द्धौ” व्यवधानम् “यस्य च भावेन” (१ । ३ । १७)

इति सप्तमी ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ । भानुर्विनीयते कृष्णः ।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ । अयमपि योगः श्रव्योऽ-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ । अन्तर्द्धौ इति । भा ।
तिरोभवतीत्यर्थः ।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ । अन्तर्द्धाविति सप्तमी
येनेति कर्त्तरि कृत्या । न च कृत्यागे वक्तुमशक्यः । उभयपक्षौ कर्मण्यो-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ । अन्तर्द्धाविति नेयं निमि-
त्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्यं जुनातीत्यत्र वेतनस्य
धान्येन योगोऽस्ति तद्येहाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धा-
योगो नास्ति । अथादर्शनस्य यत्कर्म व्याख्यास्य व्याख्यानोऽदर्शनमिच्छतीति
तेनान्तर्द्धौयोगोऽस्ति तस्यैवाददर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमिच्छते । एवमपि निमि-
त्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं प्रयोजनं वा । कारणं प्रयोजनं वा । कारणं
चेज्जाहो न वद । अनापि प्राप्नोति य एव वदते तत्रैव आद्यमिति तस्मात्
प्रयोजनस्य तत्र यद्वक्तव्यम् । यथा चर्मणि दोषिन इति इति चर्मं दोषि-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।)

येन (पा)

इति शौची तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेन “उभयप्राप्तौ”
(२ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति
“आत्ममाने” (३ । १ । ८६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धि-
निमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकमकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ॥
नन्वन्तर्द्धत इत्यस्य विभजत इत्यर्थोपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

ज्ञातकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनक-

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्द्धत इति । पश्यत्ययं यदि सामुपाध्यायः

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तत् कारकमपादानं स्यात् । आनुनिर्णीयते ज्ञात्वा । लोङ्श्लेषणे देवादिकः ।

जनस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्द्धितः
खल्वसौ न वृश्यते । तस्मादिवयसप्रत्येवा सत्सप्तमो वा । येनेति कर्त्तृदि
तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्त्तृकर्मणो ज्ञतीति यथाभाष्यम् ।
उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म तत्रादर्शनस्यात्मा ।
नन्वात्मने इति न श्रूयते । ना आवि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षा-
यामात्मन इति गम्यते । अन्तर्द्धिनिमित्तमिति । अन्तर्द्धिना कारणेनेत्यर्थः ।
निमित्तकारणहेतुषु सर्वोत्तराप्रत्ययदर्शनमिति प्रथमा । अथवा वज्रप्रोद्दिह-
दर्शनस्य समानाधिकरण्यं विशेषणं सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्य-
सम्बन्धात् सम्यक्त एवेत्याह “तत् कारकम्” इति । “अन्तर्द्धत” इति ।
तिरोभवतीत्यर्थः । “निर्णीयत” इति । लोङ् प्रत्येयणे देवादिकः ।

(अन्तर्द्धो येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ १ । पा ४ । अ. १)

तिरोभवतीति । (के)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेऽप्या तिरोभवतीत्यर्थः ।
निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्दत्तेः “भुवम्” इति सूत्रेणैव सिद्ध-
मिति बोद्धम् ॥

साक्षात्पादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोर्दत्तः । तत्र सात्त्विकपादावत्येवावयव-
इति भाष्यमतम् । दर्शने मात्रकर्मकत्वप्रत्यासक्तिगम्यम् ।

पश्यति भुवं प्रेषणसुपाकम्भो वेति । स बुद्ध्या स्वप्नाय निवर्तते । तत्र
भुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २८) इत्येव सिद्धम् ।

अपान्तर्धाविति शिष्यप्रयोजनम् । न दिव्यते चौरान् इत्यत्र हि
परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्या सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

“चौरान्निदृच्छते” इति । आत्माव ते सा द्राक्षुस्त्विवमर्थम् । ननु
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अवमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येव
यस्युपाध्यायः पश्येद् भुवं मे प्रेषणसुपाकम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या स्वप्नाय
निवर्तते । येनैतस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैवं स्यात् । भुवमिच्छ-
वर्त्तयते एव तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्द्धो
भुवमपादानसंज्ञं भवति तच्चेद् भुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात् । न च
भवमिच्छति यच्चेच्छति च तत्तद्भुवमित्यवाचकं स्यात् ।

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते कलाय इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतॄणां मध्ये मुख्याः ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

“प्रवृत्तिर” च व्यापारसामान्यं “यत्नेन” इत्यस्य अति
यत्नेनेत्यर्थः ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भावः ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २१ । उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य
ब्रह्मणोति । यन्त्रिकस्य ब्रह्मणोति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।
एषोऽपि ह्युपयोगः । आख्यातोपयोगो यदावर्त्मका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य
ओष्ठ्यामो यन्त्रिकस्य ओष्ठ्याम इति । एवं तच्छुपयोग इत्युच्यते सर्वोप-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोगो व्यापारः स चावशिष्टो
नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति ।
आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन
प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ प्रकर्मणोरिति । भा । व्यापारमात्रे काले

० ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (के)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्छृणोतीति
भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (के)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव हृदिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (के)

भिचारणभूश्यादिः । इदं । च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-
मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभययेति । (के)

नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाश-
पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनाया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको यज्यस्त्रीकारानुकूलो व्यापारो भाव्यर्थः । उच्चारणा-

योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधोयो य उपयोग इति । कश्च साधोयः ।
यो यज्यार्थयोः ॥ अयवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः ।
तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स यते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोषिदकारकम् । कश्चात्र
विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगशब्दं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन यज्यार्थधारणार्थं यद-
ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवावमर्थो नियमपूर्वकं
विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावादोपदर्शनाच्च
प्रत्ययः । यद्यप्यहमवतीति । भा । यथा मर्णं दद्यादपकान्तं न पुनर्दत्ते तद्वति

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

अनुयोगे इति । (भा),

अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च 'तन्मात्रिपूर्वकाविवचायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मयुक्तांशोऽपि तत्र परिगणन-
लाभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गौतमद्वारां तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथाभिद्वि-
रिति तद्विवक्षेवेति भावः ॥

अयोऽप्यापादानम् । अयादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र । उपस्थापित्वात्तरन्तं
यस्यमधीतेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गस्यानभिधानाद्वारयोय इति भाष्यमतम् ।

वा । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति
(१ । ४ । ५९) । अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच-
नानर्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् ।
ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग
इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते ।

एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य व्यञ्जका
ध्वनय उपस्थाप्येनोत्पद्यमाना भित्ता अपि सादृश्यात्तत्वेनाध्यवसोय-
मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फो-
टरूपं वा शब्दमभिव्यज्यन्तीत्यर्थः । अथवेति । भा । यथा ज्वाला-
रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात् तत्वेनाध्यवसोयमानं सन्ततं "

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चापक्रमजनित-
विशेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्वं मिदम् । उपाध्यायादपक्रान्तं
शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः ॥ शब्दानामपक्रमणं न
युक्तमिति ग्रहते

यद्यपेति ॥ (भा) .

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुनः पुनस्तत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां
भिन्नत्वात् कथं तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता
प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षणं विमिश्रदपीत्यर्थः ॥

इहि याचि रधि प्रच्छि भिच्छि चिन्ताम्

इति ॥ अयमपि योगः शृण्वोऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत
इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तापा-
यक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वैजृप्तामानानि भवन्ति ॥

तद्यैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-
न्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-
चोक्तम् ।

“वायोऽरण्यं चानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिदर्शनभेदो हि प्रवादेध्वनवस्थितः” इति ॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ * वायोः कश्चित् परमाणूनां
शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चिन् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥

तदुक्तं हरिणा

-
- * वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
 कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥
 लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।
 स्थानेऽप्यभिहितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
 तस्य कारणसामर्थ्याद्देगप्रचयधर्मिणः ।
 सन्निपातादिभज्यन्ते सारवचोऽपि भूतैः प. ॥
 अथवाः सर्वशक्तित्वाद्देदसंसर्गवृत्तयः ।
 क्वायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥
 स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समोरिताः ।
 अन्धाद्यैव प्रचोयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥
 अद्येदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
 व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥
 स मनोभावमापद्य तेनसा पाकमागतः ।
 वायुमाविशति प्राणमद्यासौ समुदीर्यते ॥
 अन्तःकरणत्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
 तद्वर्मेण समाविष्टोऽनेनैव विवर्त्तते ॥
 विभज्य स्वात्मनो यशौन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।
 प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥
 अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मावाचोऽवबध्यते । (नोपबध्यते)
 यज्ञनादादुरिव स खनिमितात्मनोऽवबध्यते ॥

“सन्धकियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेनभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥”

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्राप्ते च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता ।

विवर्तमाना स्थानेषु सैवा भेदं प्रपद्यते ॥

शब्देभ्येवास्मिता शक्तिर्विन्ध्यस्यास्य निबन्धनो ।

यत्नेन प्रतिभातायां भेदरूपः प्रतीयते ॥

वङ्गादिभेदः शब्देन

व्याख्यातो रूप्यते यतः ।

तस्मादर्थविधाः सर्वा

शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्यास्मायविदो विदुः ।

अन्तोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता शोके सर्वा शब्दव्यापारमा ।

या पूर्वाद्दिवत्संस्कारो वाणोऽपि प्रतिपद्यते ॥

प्रायः करणविन्यास प्राग्यस्योर्द्ध समीरयम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

न खोऽस्ति श्रव्यो शोके यः शब्दानुगमावृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वाग्वरूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य ग्राह्यतो ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनो ॥

सा सर्वविद्या ज्ञानानां कलानां चोपबन्धनो ।

तद्वशादभिव्यक्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

“अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंभर्गवृत्तयः ।

कायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।

स्वशक्तौ व्यव्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभ्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥”

सैवा संसारिणां संज्ञा वहिरन्तश्च वर्तते ।

तन्मात्रामप्यतिक्त्वान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु ॥

व्यर्थेक्रियासु वाक् सर्वा

समीक्ष्यति देहिनाः ।

तदुत्क्रान्तौ विसंशोऽयं

दृश्यते काष्ठकुशवत् ॥

प्रविभागे यथा कर्ता तथा कार्ये प्रवर्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥

समाप्ता परमाप्ता वा श्रुत्या प्रकल्प्यते यथा ।

तथैव हृदतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥

व्यत्यनामतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यतेऽज्ञातचकारौ वस्त्राकारनिरूपणा ॥

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राक्तमंष्टान्तमृधमं येन सायुज्यमिष्यते ॥

तस्माद्य शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वशक्तद्वैष्ट्यामृतमश्रुते ॥

अन्तर्वर्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीतः शब्दता-
मापद्य शब्दधनसंहन्यमाणया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्तःसन्निवेशिनः
शब्दस्य विभक्तं विभ्वमुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् ॥

तथा

१ “अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

यस्मिन्ने सूक्ष्म रूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते ॥”

“ज्ञाता” वृत्तिविशिष्टमन्त करणम् ॥

१ “अथेदमान्तरं ज्ञानम्” इति पाठोऽप्यस्ति ।

२ विवर्त्तते ।

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुर्ध्वमात्रमन् उर प्रभृतीनि स्यान्ना
न्याहन्ति तेन चान्त स्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् ॥

आचार्यः खल्वप्याह

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया ।

मन कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम्” इति ॥

अपर आह । मनोऽभिहत कायाभि प्राणमुदीरयति स नाभे-
ष्टान्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन हनत्तत्त्वाभिहन्यमान ख इति क इति वा ध्वनि
सम्पद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वह्निश्च ध्वनिरवस्थित । स एव
कैचिदकाश इति पश्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्ध्वनादभिव्यक्ति तथा
सूक्ष्मो ध्वनि स्वनिमित्तैरभिव्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः श्रोत्रदेशे प्राप्त
उपगम्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्याधिष्ठानश्च चाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभि-
व्यक्तोऽर्थ प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टः प्राण उर्ध्वमभिप्रकृत
स्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधायाघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्त-
विवर्त्त एषिवीक्षणजन्ययोधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं
सन्निवेशयति ॥

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः”

“तेजसा” जाठरेण । “पाकम्” दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते”

असौ स वृत्तिमनोयुतः प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातय सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठाना । ता किलात्माभि-
व्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिक्षममाना वाचवाचकभावरूपेण भेदेन
प्रतीयन्ते ॥ एवं ह्याह

“वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं समिधितं सन्तनोति ।
वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्ध तदेतदेकं प्रविभज्योपसृजे” इति ॥

सविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थे शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहार-
मवतरति । अत एव असंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्यय-
मन्तरेण न जायते । गोषाणादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकृत्य गवादि-
विशेषविषयं व्यवहारमौहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्याख्यो भेदवानर्थः
शब्दशक्तिसंख्येय शब्दविययया बुद्ध्या प्रकाश्य इत्यर्थः ॥

यथैव ऋद्धर्मसमन्वयान्मृदिवर्तघटं व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भूत-
भोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बह्वधा करणत्वमाप्नातं सर्वत्र शब्दमात्रात्म-
न्वयात् । तन्नाम्नायमेवाह हृन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । “ऋद्धयो यशुर्मय-
साममयः वैराज पुदयो वै यशस्तस्यैता शोकं एणास्तिष्ठ आहुतयस्ता वै
जयो शोका” इति ॥ तथा “एव वै हृन्दस्यः साममयः प्रथमो वैराज-
पुदयो योऽग्रमष्टजत तस्मात् पशवोऽजायन्त यशुभ्यो वनस्यतयो वनस्ततिभ्यो
दिश” इति ऋग्वर्णोऽपि

“वागेव विश्वा सुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्”
इति ॥ पुराकल्योऽप्याह

“विभज्य बह्वधात्मानं स हृन्दस्य प्रजापति ।

हृन्दोमयीभिर्मात्राभिर्न्यङ्गधैव विवेश तम् ॥

“अनाकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्धर्मण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥”

तद्धर्मण दाहेन दाहवशादेव ॥

१ तेजस्तैव विवर्तते ।

शब्दो वाग् भूयसी येन द्रव्येषु व्यवस्थिता ।

अधिकं वर्तते तेन द्रव्यं स्वयं प्रजापतेः ॥

प्राजापत्यं महत्तेजस्तत्वाच्चैरिव संवृतम् ।

शरीरभेदे विदुषां सां योनिमुपधावति ॥

वदेतन्महर्षं भास्वज्जाम चित्रस्य राधसः ।

तद्भाषमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिशीयते” ॥

“भेदोऽस्याहविवर्तनं कथाकारपरिग्रहा ।

आसाता सर्वविद्यासु वामेव प्रवृत्तिः परा ॥

एकत्वमभिनिष्क्रान्ता वाह्नेना वाह्विबन्धना” ।

एषाग्वदवभासन्ते वाग्विभाषा गवाद्याः ॥

बद्धायां बद्धधियाणां बद्धप्रवीणां बद्धश्यामम् ।

ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासत” ॥

“प्रविभज्यात्मनात्मानं खड्गं भावान् सप्तग्विधान् ।

सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्तते” ॥

सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषांश्चिद्दर्शनम् ।

स च प्रतिपुण्यमन्तः सन्निविष्टो वाह्य इव प्रत्यवभासते वस्तुतत्त्वस्यै-
कत्वादमूर्तत्वादव्यपत्त्याश्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्वहिरिति व्यपदेशो मतम् ।
एकस्य चित्तितत्त्वस्यायं परिग्रहः इत्यादि क्षमाया वादिनां दर्शनम् । चैतन्यं
भूतयोगि (नो)ति जज्ञोदरसवत्प्रविभज्यत इत्येकेषां मतम् । अन्येषां तु

(अ. १ । पा. ७ । था. १)

“विभज्य स्वात्मनो गन्धौन् श्रुतिरूपैः पृथग् विधेः”

“श्रुतिरूपैः” ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ॥

“प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलौयते” इति ।

“प्राणाः” सृष्टित्त्वमनोरूपान्त करणयुतः । एतावतैव ज्ञानश्च

शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽमेर्विस्तृलिङ्गा सृष्ट्या वायोरभ्रसङ्घातश्चन्द्रकान्तादिभागि-
न्यलोपधारा पृथिव्या वासावारोहप्रसवाद्यप्रोधा इत्येवमादिपरमात्रा-
वादिना विद्याभाष्येभ्य प्रतिपत्तयम् । एवम्भूत सर्वोऽपि प्रपञ्च यथा श्रुत्या
प्रकल्प्यते । श्रुत्यान्त सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणियु वज्रधा
प्रकल्प्यते दर्शयते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तथा श्रुत्याद्यो
विधीयते निश्चीयते न चाद्वीर्यत इत्यर्थः । श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं सन्निवेश्य
यत सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्या प्रत्याय्यात्मनानित्यमवस्थित । न हि
वाङ्मयवस्तुगत सत्त्वं श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशप्रत्ययिक्रियायां शब्दभाव-
नानुगतायामजातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकायां तेषां शब्दानां
स्वानुगतार्थेनार्थवत्ता प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्राकार सत्य-
प्यनुमानवलोपस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाद्यादिवु श्रुतिरे-
वार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एव च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽथन्तसिद्धे
वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ।

इह हौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिक पुरुषस्य
वागात्मनः प्रतिविम्बोपग्राहो अन्त्यस्तु सर्वव्यवहारयोगि संहतक्रम सर्वधा-
मन्त सन्निवेशो प्रभवो विकाराणामाश्रयः । सर्वकर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयो
सर्वत्राप्रतिहितकार्यशक्तिः परिगृह्योतभोगक्षेत्रावधि सर्वमूर्त्तौनामपरि-
णामा प्रकृति बोधरूपतया नित्यप्रलक्षप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्या
पर्यन्यवदधिवच्च प्रसवोच्छेदशक्तियुक्त सर्वेश्वर सर्वशक्तिमहान् शब्दव्यवह-

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्तः ॥

प्रवादः । (कै)

ग्रास्ताणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृशबुद्धिरुतापायविवचा-
नभिधानान्नेति नाति प्रसङ्गः ॥

कस्मिन् खलु वाग् योगविवरे विच्छिद्याहङ्कारमयान् व्यत्यन्तं संवदन्ते ।
आह च

“चत्वारि शृङ्गा चवोऽस्य पादा” (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि
शृङ्गवयोः ।

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणेऽप्यर्थप्रापगमादाविर्भूते
धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदयः । तदध्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्यप्रतिभा-
तत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्यगवबुध्य
नियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च

“प्राणवृत्तिमतिमान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संवृत्त्यात्मानमात्मनि ॥

वाचः संस्कारमादाय वाचः स्थाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां क्षिप्रबन्धनान् ॥

ज्योतिरान्तरमासाद्य क्षिप्रपत्रिपरिपङ्कम् ।

पदेन ज्योतिर्यैकत्वं कृत्वा यस्यान् प्रपद्यत” इति ।

“वाग् वै पराण्यल्लतावदसे देवा इन्द्रममुवन् इमा गो वाचं व्याकु-
र्वन्ति । सोऽमवोद् वरं हृष्ये मद्यां चैवैष वाचवे च सद्यः शृङ्गाता इति
तस्मादैन्द्रवाचवः सद्यः शृङ्गाते । तामिन्द्रो मध्यतोऽयकस्य व्याकरोत् ।
तस्मादिदं व्याकृता वाग् उच्यते । तै-सं ६ । ४ । ७ । ३ ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

मनुपादानकारणे समवेततद्योत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम
इत्यत आह

लोकेति । (के)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपा-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । व्यवस्यि योगः शक्योऽवस्तुम् ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्धाश्रयेनैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छती-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जायमानस्य हेतुरपादानं
स्यात् । उत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनितृपत्तिः । जनितृपत्ति-
रद्वय इत्यमरः । इज्जनादिभ्यः इति जनेर्भावे इज्ज् जनिघसिभ्यामित्युणादि
सूत्रेण वा । जनिवधोऽय इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्त्तृति षष्ठोत्त-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तृति कर्मणि
यथा समासः । व्ययमेव च निर्देशो आपद्यति “कर्त्तरि चे” ति प्रतिषेधो
नित्य इति । कः पुनरसावित्यत आह “अन्यर्थेऽस्येति” । एतदुक्तं भवति ।
जनिशब्दोऽयमिहोद्घातिभ्य इति जनेर्भावे इज्जमुत्पाद्य व्युत्पादितः । “जनि-

(जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

तन्वाश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रयाः ॥ “तर्काश्रया” इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तच्चास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमन्नापादानम् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-
रपादानकारणम् । मन्नापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः ।

कथं गोमयाद् दृष्टिको जायते । गोमोमाविबोमभ्यो पूर्वा जायन्ते इति ।

त्युच्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाणवादिसम-
वेतं कारयेभ्योऽप्यगृह्यं कार्यमुत्पद्यत इति वास्ति कार्यम्यापन्नमः
सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावजस्यजन्मनाश्रयपरिणामाभ्युपगमाद्वा-

पुरुषः । कर्तारि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव आपकात् । यदा शेषमद्या
समासोऽयम् निषेधस्तु कर्मबन्धोविषय इति “कारक” इति सूत्रे कैयटः ।
तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्वात्तन्तरयोरेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति
यथा । एतेन इक् स्तिथौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽप्यनित्यान्नित्य

बध्यो ध” इति वृद्धिप्रतिषेधः । अन्यार्थवाची न तु “इक्स्तिथौ धातुनिर्देशे”
इति इक्प्रत्यायान्तः । समर्हनेत्युपधाकोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण
धातुनिर्देशः । श्रुत्यात्मकस्य धातोः कर्त्रा सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-
कारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य ।
अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे तच्चापि भवतीति । “प्रकृतिः”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०६

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (जनिकर्तुः प्रकृतिः [१ । ४ । ३० ।])

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरौत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साध्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-
वक्ष्यपूर्वाख्येण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । नि सरयं लोकप्रसिद्धाश्रयं

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तापक्रामन्ति । सन्त-
तत्वात् । अथवान्याच्चान्याच्च प्रादुर्भवन्ति ॥

क्षयक्रमः । यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न वृक्ष्यते इति प्रसि-
द्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः । सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे-

गमहनेत्युपधातोप अर्थसङ्कतिं चोद्भावयन्तो मौमांसावार्त्तिककाराः समा-
हिताः । अत्र प्रकृतियद्वयमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव " प्रकृतिश्च
प्रतिष्ठा दृष्टान्तानुपरोधाद् " (वेदान्तदर्शन—अ. १ । पा. ४ । सू. २६)
इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते "

इत्यस्य विवरणं " कारणम् " इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु
भुवयद्वयमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिमिते सिद्धे प्रकृतियद्वयं कारणमात्र-
परिमित्यर्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादान-
कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति ।
किं पुन सत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (के)

वैकल्यादिति भावः ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (के)

किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिका-
वस्थाधामसत एव गन्धस्य विकलावस्थाधामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च
सर्वपुष्पेषु विकलभावेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वासोऽविद्यमानस्य

यद्यस्मान्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकावधारत् । स च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा विनादीर्घभागो भोगो निष्काममप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अप्येत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । अथिकपक्षं ज्ञानान्तरारम्भपक्षं
वा परित्यामपक्षं वाचित्वैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो वात्सायोगादसत्तस्य

इति पक्षमौमुष्यम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात् प्रसोदो जायते इतिवृत्ति-
क्षरत्वात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो वेति
सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः “ज्ञातो वा मन्त्रवर्मात्”
(मौमासाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति शायन्यायात् । “अहमेव

जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्य जायस्य इत्येव
घटो जायते । नाप्यसत् । असत् कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि
जन्मप्रसङ्गाच्च ॥ उक्तमत्र—

“पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमुर्क्षित इवायोक्ता जायमानोऽभिधीयते ॥”

(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (निकर्तुः प्रकृति । १ । ४ । १० ।)

शुक्रगोष्णितादेर्यवने उत्पत्तौ द्यतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय इवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्या-
दावुपादानत्वारोपेक्षापादानत्वं बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् प्रज्ञानतराभावाच्च कथमद्वरो जायते इति प्रयोगः । नैष
दोषः । बुद्धिब्रह्मविषयस्य क्रियाया कारकरूपोपगमात् ॥

वज्रस्याम" इति सामानाधिकरण्यां श्रूयते तच्च चतुर्धा भवे । बाधाया-
मभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्वं आवि-
द्यताः सम्बन्धविशेष्यो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसाया स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च "आत्महत" इत्यत्र उपपादयिष्यामः । किञ्च
अस्माकमनेन दुस्तर्केण । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छ्रो जायत इति प्रयोगः स
उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्चः । लोके हि यद् यस्माज्जायते
तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोगः । अर्थतत्त्वं तु
मयाभवत्यन्यथा वा ।

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूलकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । अथमप्रका-
शोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरजामादानम् । हिमवदपादानको
गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशत
इति धात्वर्थः । प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । पञ्च-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अथमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिबन्धन-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तृः प्रभवः प्रागवत् । हिम-
वतो गङ्गा प्रभवति कश्चोरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तस्य उपपत्त्ये । भावे क्तः ।
विगतस्ता वितस्ता । अशोण्या इत्यर्थः । अत्रोपलभतेः कर्मणापादि प्रभ-
वतिवर्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भीचार्यानामित्यारम्भेऽर्धं सतस्रोभाष्ये

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवर्तं भूः । सम्पदादित्वात् क्तिप् ।
अत्रापि प्रशब्दो दृश्यः । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः

मर्थं स्ववन्तार्यक्रियाकर्म । आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्थो-
धिकरण प्रथमार्थ । प्रासादादितो नि सरता चक्षुषा तदृष्ट्या वा प्रेक्षत
इति अर्थ । प्रासादस्यपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत
इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजन वा । अत्रान्यवहितोत्तरत्व
प्रक्षम्यर्थ । स्वाथवहितोत्तरवृत्तित्व प्रथमासप्तम्योरर्थ । एव च वनाथव-
हितोत्तरयोजनाथवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोध । कार्त्तिक्या आग्र-

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादाप । यद्यपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायाद्विच्छेदेन तासामुपक्रममादित्यर्थ । अथवेति । भा । वस्तु-
तोऽत्र भेद एवापायमिति भाव ।

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो विभेति । भयान्ननिवर्त्तत इत्यर्थ ।
जायते वृक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थ । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत
इत्यर्थ । वारयति । प्रवृत्तिरतिवध्नन निवर्त्तयति । निजोयते । निजय-
नेन निवर्त्तते इत्यर्थ । अधीते । उपाध्यायान्निसरन्त शब्दङ्गजाती-
त्यर्थ । ब्रह्मण प्रवक्षो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा
वृक्षात् फलमिति । लोकाप्रसिद्धाश्रयेणापायो बोध्य । प्रभवतीत्यत्रापि
भवनपूर्वक नि सरणमर्थ । अत्रेद वक्तव्यम् । निवृत्तिनि सरणादिधात्व-
न्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथं चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

किं तर्हि सोपसर्गस्य मुव । “कर्त्तेति” । भवत्यर्थस्य कर्त्तव्यर्थ । मुवो
वा धातो । कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्द शब्देऽसम्भ-
वेऽर्थे कार्यं विद्वांस्यते । तस्य उपक्षये भावे क्त । विगतौ वृत्ता वितस्ता

हाय्यौमासे इत्यत्र स्वावयवकृतं यत्सम्यग् : स्वावयवहितोत्तरकालवृत्तिर्ल
सप्तम्यर्थः । कार्त्तिकवयवकृतिप्रवृत्तिष्य त्वकमासावयवहितोत्तरकालवृत्ति-
रायहाय्यौत्वर्थः । वनाद्विहत्य योजने गते यामः प्राप्य इति बोधः ।
योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि
ततः प्रभृति गते भासे आद्यहाय्यौत्वर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र
भारत्समते स्वार्थे साधुत्वं यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्-
कारकत्वाविज्ञानो यथाः साधुत्वमित्युमेवानभिधानं चेति तत्त्वम् ।

किं नाथनारायकामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्याच्चात्याश्च प्राडु-
र्भवन्ति ॥

धनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण मष्टीप्रयोगो दुर्वारः । नटस्य इत्योतीति-
वत् । न क्षुपाध्यायनटयोः किमानुकूलथापारांश्च विशेषो वक्तुं शक्यः ।
अत्रभिधानमष्टाक्षमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं च
क्षुपाविराम इत्यादिवाचिकमप्यावधारणमन्यम् । तथाच सूत्रवाचिक-
मतमेवेष्टं प्रवक्तव्यं यावदाद्यं साधु । तथा ध्रुवं भयङ्गुरसीढ इत्यादि-
संज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थका परत्वात् तत्तत् संज्ञा प्राप्तावपि शेषत्ववि-
ज्ञायां न मायाणामन्नीयादितादाविव यथा इत्यतया तत्रापादानसंज्ञाया
वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

इति । अश्लोकेत्यर्थः । ‘प्रथमत उयलभ्यते इति’ । उयलभ्यते । कर्म-
पापारे प्रभवतिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इति यावत् । एतेन जन्यदा-
भावात् पूर्वोक्तसिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातुनामकिसर्पे इति ।
अप्यपि प्रपञ्चः । कथं भवनपूर्वके नि सरये प्रभवतिर्वर्त्तते ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

१ । ४ । ३२ ॥

न च सत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कारकचतुर्थाः सम्प्रदानत्वप्रतिपत्तिमात्रेण । सा प्रकृतिश्च तत्तद्भाष्यार्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वे-
नेष्टाविषयो यस्तन्निष्ठा “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रात् । कर्म-
निष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थी निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मसुखपेक्षया चतुर्थीभूते-
वैकल्यं बोध्यते । अत एव प्रोक्ते सोमे मैत्रावरुणो दण्डं प्रयच्छतोत्यादौ
दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया नलोदस्था चतुर्थी भूत्या मैत्रा-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणं किम-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति ।
भा । उपाध्यायाय तां ददातीत्यत्र गौरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा कारक-
भूतेन कार्ता यमभिप्रैति सम्प्रदाति ईप्सुति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् ।
न च युगपत् कर्मत्वं करणत्वं च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा कारक-
भूतेनेति कथं युगपदेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रिया-
भेदात् दानक्रियायां करणम् । दीयमानया हि श्रवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

(कमया यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो
वधिरङ्ग इति भावः ॥

वयसंस्कारकमिति मौमासकाः ॥ यत्तु तत्तद्वात्पर्यकर्मसम्बन्धजन्यपक्षं
गोलाभक्तसुखादितद्वागित्वेन य इच्छाविषयः स सम्प्रदानमिति । तत्र ।
सूत्राक्षरैर्वाच्योक्तार्थाभावात् । तथा शब्दबोधभावाच्च । यद्यपि इच्छा-
विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेय-
भावेनाभ्यधात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः । तस्मादु-
द्देश्यत्वमुद्देश्याविषयप्रत्यक्तावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव । क्षणिक

धनम् । यमभिप्रेति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने कर्मण्य एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तच्च परत्वाद्
गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियाया हि कर्म । यमिषापयक्रियाया करणम् । दीयमानया गवा हि
श्रित्य उपाध्यायमभिप्रेति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रेतीति पद-
त्रयम् । न तु समासः । उदात्तत्वा गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य

सम्प्रदाति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हि इण् ईप्सतिना समानार्थः । अभि-
प्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते । उक्तञ्च

“अनिराकरणात् कर्तृस्थानाङ्गं कर्मणोऽप्युक्तम् ।

मेरुणानुमितिभ्यां वा सम्भते सम्प्रदानताम् ॥”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भावः ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमागधिकरणमित्यन्यत् । विप्राय गा ददाति इत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकं दानमिति बोधः । स्वहृत्पुद्गेक्ष्यता-
निरूपकत्वं सम्बन्धः । सम्प्रदानविप्रोचमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः ।
क्रियाकारकभावः सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम् । पित्रभ्यः आशं
दद्यात् इत्यादौ स्वप्ने पित्रनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियामात्रे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्रौ-

ग्रहः । कर्मण एवेति । भा । सत्यप्युभयसम्भवेऽन्तरकृत्वात् कर्मण एव
गवादिः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्

इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु
तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र हतिकाशः । अन्वयसंज्ञेयं सन्धक् प्रदीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्रं ददाति । प्रतः वृष्टं ददाति ।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेप्सितमाप्तुमिष्टं
सम्प्रदानता कथ्यते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अनुमानाद्वा । देवेभ्यः
सुमनसो ददाति । याचकाय भिक्षा ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थः । अत्र केचिदाहुः । “कुगति-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । २२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कर्मणेति ।-(पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्वं, “यमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वसत्त्वं शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां यामं नयतीत्यादौ यामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु यामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां यामं नयतीति । ननु संज्ञिनिर्दिष्टार्थे तदावश्यकमत आह

अध्याहारेखायीति ॥ (के)

स्वत्वापत्त्यनुक्तकत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृयामुद्देश्यत्वसत्त्वात् दोषः । परस्मै हेतुश्च त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पित्रदायत्वेन तद्भनं विभज्य गृह्यते शान्तिरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु जन्माद्यगुणं पृथगित्युक्तेः । प्रतिगृहीतधनदाने ज्ञातिप्रयजनकाः । अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्तलिङ्गतुरगादिस्वीकारे न दोषः । संव्यष्टिस्तु साधारण-

यते ॥ अथ यं स दद्व्यं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाशोषते न तन्तरङ्ग-
विहरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्वर्थकर्मणोत्पारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्मोक्षः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं
खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । “न भूदाय मतिं दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । राजकस्य ददातीति तु श्रेयस्वविवक्षाया बोध्यम् । नन्वेवमज्ञानयति

प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्तिकम् “उदात्तवता तिष्ठा गतेः
समानवचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोत्पादो देवा क्रतुना
पर्यभूषत् । यो या शम्बरमन्त्रविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजबन्ते । यो वै

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति

भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽप्यपादाने चाहीयस्त्वोः" (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातोश्चप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्युपासनम् । तत्रापि
स्त्ववति स्त्वानुत्पन्ना पूर्वस्त्वनाशङ्कोकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः
परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा ।
मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपकयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाशं
प्रतियहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वह्निर्हिन्निगमेष्टम् । स्तं

मानेऽभिप्रायत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स यद्यप्ये पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थोक्त्यत इति प्रश्नः । अभिप्रायत एवेति । भा । श्रुतपदार्थसम्बन्धे-

याममिति नयति कर्मभिर्भैः सम्बध्यमानस्य यामस्य सम्प्रदानत्व स्यादिति
चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य श्रेयित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य
गवादेः श्रेयत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्तुं श्रेयित्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते" इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । "यद्वृत्ता-
न्निवृत्तम्" (८ । १ । ६६) इति निवृत्तिमिति निपातप्रतिषेधात् तिष्ठन्त-
मुदात्तवत् । ततश्च यमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य छन्दोविधयत्वात् । यदि "कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" अत्रां नयति याममिति अत्रैर्नयति क्रिया

(कर्मणा यमभिप्रैति ॥ सम्प्रदानम् । १ । ४ । २५ ।) (च १ । पा. ४ । वा. १) ४ । ४ ५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानत्वभाषणात् पक्षमी सार्धेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽयं प्रयोगः ॥

आकृत्यत इति । (कै)

निराक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात् । तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वरूपाय तदीय पदेष्टविनिषोऽप्यतवदिदमिति ज्ञानं हेतुः । सम्प्रदानमनेकधोक्तम् ।

“अनिराकारात् कर्तुंस्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरयानुमतिभ्यां च कथते सम्प्रदानताम्” इति ।

आद्यं देवता । प्रेरयया याचकः । अनुमत्युपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायः । तस्मै चपेदां ददातीत्यत्र संयोगानुक्तौ व्यापारी ददात्यर्थः । चपेदा प्रकृत-

न दोषो भवति । यं स गृह्यादभिप्रेयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भण्यते ।

नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तुंसंज्ञायास्तत्कर्मको धातुरवकाशः स्यात् । तत्त्वोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्या-

क्रियापक्षस्य श्रेयस्त्वं च । न चेह ग्रामं प्रत्यगा श्रेयभूता तथा च प्रयोजक-
कक्षणे प्राप्तवन् नैत्रावश्याय दण्डप्रदानमित्यधिकारणे क्रीते सोमे नैत्रा-
वश्याय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपातिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानतां प्राप्नोति । न प्राप्नोति । किं
कारणम् कर्मणेति करणे दृढीयेत्युक्तम् । न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे
गौः कारणमेवमन्त्राग्रामसम्बन्धे । ईक्षतिना समानार्थे तु सत्तत्त्वमिति ।
तथा हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमितिनिर्दिष्टस्य श्रेयस्त्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य
गवादेः कारणस्य श्रेयस्त्वं प्रतीयते । यथा “कर्तुमिप्राये क्रियापले” इति

(अ. १ । पा. ४ । श्र. १) (कर्मणा यमेति स सम्प्रदानम् ॥ १ । ४ । १२ ।)

यं सम्प्रत्येतीति । (भा)

संनिहितसम्प्रदानस्य ले दानस्य तत्काले विप्रसन्नोपरूपदृष्टका-
लेनापि कालवत्त्वात् तत्रैव स्याद् असंनिहितसम्प्रदानस्य ले विप्राय-
ददातीति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ “उपाध्यायाय” इत्यत्र
संनिहितायेति शेषः ॥ “अग्रे” विप्रकृष्टायेति शेषः ॥

कारकत्वम् । “न श्रद्धायमतिं दद्याद्” इत्यादौ बोधगार्हः । मतिशब्देन
तज्जनकं वेदादिस्वरूपं श्रास्त्रमुच्यते । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ अधोगो-
कार्यं तदर्थः । श्रेयसविषयायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अत्रां ग्रामं
नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । पथे श्रेते इत्यादौ ग्रयणादि-
क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनार्थवत्सायनन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् ।
पिण्डोन्मितादौ गन्धमानक्रियापेक्षा कारकत्वदर्शनात् । हरिरप्याह,

अथ्याभिरुद्धं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने यमेव

योपाध्यायस्य गौर्दीयते इति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वमात्रे कार्यं
गोः कर्मसंज्ञा । नैव दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृत्वद्वयेनो-

पक्षोपस्था चतुर्थीश्रव्याऽर्थकर्मत्वमुक्तम् । अत्र वात्तिकम् । “क्रियायुद्धं
कर्तव्यम्” पथे श्रेते । भाष्यकारास्तु संदर्शनप्रार्थनार्थवत्सायैराप्यमान-
त्वात् क्रियापि छान्निमं कर्म । तथा च सुत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रिया-

कर्तुः श्रेयित्वं क्रियाफलस्य श्रेयत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च
“गौवद्धोः हरतेत्यापि” इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगण्यतेऽतोऽपि
ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती संज्ञाक्रियत इत्याह “अन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानाद्” इति । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्पदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

आभिमुख्यमात्रे इति । (मा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स चोद्देशः सर्वत्रास्तीति भावः ॥

संख्यावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥

“सन्दर्शनं प्रार्थनाया व्यवसायं त्वनन्तरा ।

अवसायस्त्वयारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता” इति ॥

‘सन्दर्शनं प्रणविषयः सङ्ख्यः तत्प्रार्थनायां प्रणोपायविषयेऽभिजावे साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य प्रणसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनम् । अभिजावे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायस्त्वारम्भे ऽमानस्या-

सम्पद्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् ।

पक्षस्तथात् । तथाच सार्थादुद्दीयते इत्यत्र कर्मणि सकारोत्पत्तिः ॥ निर्भन्त्यत इति । भा । आस्त्यत इत्यर्थः ॥ अयेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश प्रियङ्गोमिति वत् । सूत्रकारस्याह “क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि स्यान्निग” (२ । ३ । १४) इति । न चैव-
मपि अददाति कर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वयं-

संज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्पदानमित्यर्थः । एवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति इति एष्टं ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति । अदानत्वात् । किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिष्टा पुनर्यज्ञेनाय सङ्ख्यत्वात् । यथा दद्यात् ननं ददाति । देवेभ्यः सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

(अ. १ । पा. ४ । आ. ९) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्मदानम् । १ । ४ । २२ ।)

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

अयमभ्युपगमवादः ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्हं कुत्सायामिति सूतेः ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन साध्यमानत्वेन प्रवृत्तक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले
या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव
ससाधनत्वात् । सम्दर्शनं तु न क्रियासाध्य प्रसाभिजापयोग्यताविशिष्टवैत-
न्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एवं च “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रेण सम्मदान-
त्वम् ॥ पतिसम्मदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति
स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैवं दीव्या तत् । अत्रभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिग्रहणे पुनः

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्ब्रूतौत्वर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ
इति प्रज्ञः । आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

संज्ञावक्षोकारात् । नन्वेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्मदानत्वं स्यात् ।
वचनवशाच्च कर्मसम्मदानत्वयोः पर्यायः । अत्राहुः । नैवं वार्तिकं सार्वत्रि-
कम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातूपात्तवृत्तानाधाय एव

गाम् । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै खपेटिकां ददाति । “न शूद्राय मतिं दद्याद्”
इति । करतलप्रहारखपेटिका । रजके तु पुनर्यद्व्यादानाभावः । उप-
माणात्तु ददाति प्रयोग । तत्र कारकशेषताद्रष्टव्य इत्येति इति यत्
मयी । कर्मणेति किम् । यावता उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोत्रपाध्या-

(कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । २।४।३२।) (अ १।पा. ४।आ. १)

निश्चयं करोतीति । (के)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र “उपपद्यते”त्यपि ।
“उपाश्रित्य” इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एवं बहुलस्य संस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रेति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्प्रदानकश्रयमिति
बोधः । तत्तत्संज्ञासूत्रेणानुदये तत्तत्कारकश्रक्तिमतबोधनात् । यमुना यमं
यजते इत्यत्र यमश्रयः करणत्वश्रक्तिमान् । उद्देश्यं कर्मता श्रक्तिमान् ।
कर्मणा करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकम् । यमुनायको यम-
कर्मको याग इति बोधः । अत्रौ किञ्च यमु प्रक्षिप्यते । तदुदायोपाश्रित्यते
इति भाष्यम् ॥

क्रियामाद्ये न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदि कर्मणि ।
तेन यं चाभिप्रेति यं चाभिप्रेषति यं चाभिप्रायादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं

कात्यायनविहिता क्रियाव्योपत रत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दीप्यतीत्यादौ
संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वनिष्ठ तत्र सन्दर्शनादौना क्रियायाश्च
भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराश्रयमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धमप्या-
भिप्रेयमाद्यस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तत्रेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

यस्य चाभिप्रेयमाद्यत्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा
भूपाध्यायः । तत्र भरत्वाद गो. कर्मसंज्ञेति । पारिषेष्ट्याऽउपाध्यायस्यैव
सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाद्यत्वे ऽन्तर्ग-
तः

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । १२ ।)

न सिध्यतीति । (भा)

कृचिमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पश्य धावति
इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह
क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हरये रीयते भक्तिः । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत्
समानाधिकरणो व्यापारे वचिर्यः । तत् पक्षभूतप्रीतेः समवायेना-
न्ययो हरिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् “रुच्यर्यानां प्रीयमाणः” (१ । ४ ।
११ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार-
प्रीधातोर्दर्थः । अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि
हरौ यद्यो प्राप्तेति विशेषमद्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

भवति ॥ क्रियायद्वयमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आह्वय
निगर्हते । युद्धाय सन्नद्धते । पत्ये प्रेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-
नेन प्रदर्शित इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ आह्वयेति । भा । आह

त्यतिविक्षिप्त्याद्येकफलत्वच्छेदेनैकीकृतया क्रियाया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव
भविष्यति । कटं करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थे तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं
विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां सामांश गच्छतीति प्रयोगः । अभेदविवक्षायां

स्वात्मर्मेय एव गवादेः स्यात् । कर्मसंज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-
काशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽपि ।
यं स ग्रहणोऽक्रियमाणोऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसंज्ञास्याङ्गुतपदार्थसम्बन्धे सति
तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारोनुपपत्तेः । सत्यपि वा अध्याहारे यं स

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (क. १ । पा. ४) का. ३)

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-
दाहः ।

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्यं भाष्यं कर्त्तरि कर्म इत्येव व्याख्यातम् ॥ मनु सन्दर्श-
नादौनां सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यादत आह

भाष्यमानं मोक्षकं मौल्यादेवदत्तः प्रयुक्ते तदातुगुण्यमाश्रयतीति हेतुत्वे
भाते हृदम् । एवं च हेतुसंज्ञाभावे विषयोभावाद् हेतुगतथापाराप्रती-
तेर्मोक्षकः स्वमिषायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपासक्रियायां तस्य
स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः । हरिस्तन्मदानिका भक्तिकर्तृका रक्षिरिति-
बोधः । हरिणिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुगुणो भक्तिमिष्ठो व्यापार
इति यावत् । ये तु प्रीतमानार्पो रक्षिः कर्मसंज्ञापवादस्तेदं सम्प्रदा-

कथम् । क्रियां हि लोके कर्म इत्युपपरन्ति । कां क्रियां हरिष्यति । किं

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । भा । युद्धविषयं संग्रहानपूर्वकं

॥ यामं गच्छतीति तथा च “गच्छत्यर्कर्मणि” (२ । ३ । १२) इति सूत्रं
प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

“भेदस्य च विवेक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रिया प्रति ।

परम्यादस्य कर्मत्वात् तत्क्रिया यद्यप्यं कृतम् ॥

इत्येवाध्यापारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यपार्थं शिष्यायो-
पाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । कर्मसंज्ञायां हि कर्त्तृराष्ट्रं सतत्त्वोप-
पन्नार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्मत्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव ।
तथा च सार्थाद् दीयत इति कर्मणि कथाऽस्तेषां । अभियन्तृत्वं हिम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । १२ ।)

यदात्विति । (कै)

एवं च “पत्ये ज्ञेते” इत्यादेर्दङानादिपूर्वकारभकर्मपत्युद्देशकं
श्रयनं करोतीत्यर्थः ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

नत्वमित्येवमिति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्याः
प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम् । अभिज्ञघतेष्व विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यनुपूला प्रीतिष्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य दध्यर्थत्वमिति
हरिभक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीसरात् हाण्या
प्राप्तते । अत्र ह्याप्ततेर्वाचविषयास्तुतिरर्थः । बोधस्य जननावच्छेदका

कर्म करिष्यतीति । एवमपि कर्तव्यम् । ह्यभिमाह्यभिजयो ह्यभिने संप्रत्ययो

निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये ज्ञेते इति । भा । पतिमुपहृत्य ज्ञेते इत्यर्थः ।
न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियाया कर्म-

क्रियाया समुदाये तु पदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्मक्रियायोगात् स्वाथयैवोपधर्त्यते ।

भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बन्धातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स
एव । अभिप्रयह्योऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव संप्रत्येति
तत्रैव स्यात् । यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयह्यो पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियेतदेव बोधो न तु तस्याः क्रियायाः
विद्यमानमण्डिदंशनादिपूर्वकारभाकर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय
इति भावः ॥

सम्बन्धो दृष्टितात्पुनश्च गुरुवत्प्रतिपादकशब्दप्रयोगादि । स्मरादिति
हेतौ पक्षमौ । बोधाध्ययस्य “स्त्रावङ्गुडस्याग्रपां औष्मानः” (१ । ४ ।
३४) इति सम्प्रदानत्वम् । औष्मानपदेन प्रधानभूतपदार्थकर्मणो
ग्रहणम् । सन् स्मरस्याद् यदिष्यकज्ञानानुसूलव्यापारस्तस्य प्रहृत्यर्थ-
कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स च्यन्यथा आप्यमान इत्येव वदेत् ।
तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुलक्षणसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

भवति । क्रियापि कृष्णमं कर्म । न सिध्यति । “कर्तुंहीप्सिततमं कर्म”

कारणभाव एकदा एकात्मन्येव गोपपक्षत इति भावः । क्रियापीति ।
भा । प्रतीयमानाक्रियापेक्षः कारकभावः । प्रविश पिच्छीमित्यादाविषये-

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि ।

धारमेण न योगस्य प्रत्यास्थानं समं भवेद्” इति ।

अस्यार्थः । कर्म स्मरस्यैव क्रियेक्षितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपपद्यते
त्यवक्रियते । न तु सम्प्रदानसंज्ञयागम्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ दावपि

तत्तत्सोपसर्गदयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्नः क्रियानाश्रयेते । ननु
यथा “तेन दीयते” (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकारणोरविषया विद्वा ।
सद्यम् । अयमेव न्यायसिद्धान्तं उपसर्गदयोपादानेन प्रदर्शयते पदात्मभिपे-
तोप्यस्य ईप्सानीत्यर्थेनदाभिपद्यतं कार्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति

(च. १ । पा. ४ । व्या. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह .

एतच्छब्द इति ॥ (कै)

मनु पूजायां पशोः करणत्वादुद्गच्छ च कर्मत्वात् किमुपमंख्या-
नेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादि-
सम्भम् । अत एव छण्णाय गोप्यात्मानं परद्व्याद्यं कथयतीत्यर्थ इति
प्राप्तः । कर्मसंज्ञाप्रवादोऽयम् । छण्णस्यैवस्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव ।
पश्चात्तुष्टोत्कर्षेण द्वाप्यमानः छण्णो गुणवत्तया तत् समर्थापरद्वेना-
धारोपितमेरयत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । श्रुते इत्यत्र

(१ । ४ । ३६) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेभिन्नतया स्यात् ।

(कर्मणा यमभिप्रैति च सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

त्यजतीत्यर्थ इति । (के)

अत्रार्थं तदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

त्यजति (के)

इत्यस्य अग्राविति शेषः ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

हैतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्या-
हारः । समन्त्रोभिया आत्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एवं च गोपो
कर्तृका कृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला
स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्राय-
बोधानुकूला स्थितिरर्थः । श्रयेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलश्रयथकरणमर्थः ।
कृष्णसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलश्रयथकरण-

क्रियापि क्रिययेष्टिततमा भवति । कया क्रियया । संदर्शनक्रियया वा

विषयेषाम्बोद्धत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मण्य करणसंज्ञेति । भा ।
एतच्छब्दोविषयम् । “सर्वविषयश्चन्दसि विकल्पक” इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभिद विवक्ष्ये “चेष्टायामकम्बुनि” (२ । ३ । १२) इत्येतत्पुनरा-
हरणयोरपि व्यभिद विवक्ष्येव । मनसा हृदि व्रजति । व्यध्वानं गच्छतीति
विधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत्
कञ्चिदर्थं संपश्यति इदमोद्दिशमिति तद् दृष्टं प्रार्थयते कयि ममेदं
स्यादिति ततस्तदुपायभूतां क्रियां यच्छति पथ्या एतत्फलमिति । तत
प्रार्थयते कयमिदं भिष्यत्यनामिति ततस्तत्ताधनानि समवधार्य कर्तुमर्था-

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। १२।)

नन्वेवं “रुद्राय ददाति” इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति । (भा)

“तत्” तेन प्रचेपेण “रुद्राय” रुद्रमुद्दिश्य “उपह्रियते”
ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ॥ अग्नौ देग्ने स्वत्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यक-
त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः ॥

मिति बोधः । यदा । स्यादादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्ण-
मात्मानुरागं बोधयति । क्रुत्या त्वं कृष्णं बोधयति । स्थित्या शपथेन
त्वं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या क्रुत्या स्थित्या
शपथेन कृष्णसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः । भक्त्या धारयति मोक्षं हरिः ।
धृष्ट्वावस्थान इति धातोर्निष्ठावस्थानानुक्रूलो व्यापारो धारेरर्थः । तद-
र्थोऽवस्थित्याश्रयसम्बन्धो सम्प्रदानं “धारेत्तत्तमर्थः” (१। ४। १५) इति

प्रार्थयति क्रियायावाऽध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एव मनुष्यः प्रेक्षा-

प्रयोगो भवति । यन्मुना त्वं यजत इति । भा । त्वं देवतामुद्दिश्य पशुं
यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदान-

“अग्निदाकरणात् कर्तुंस्यागाङ्ग कर्मणेष्वितम् ।

प्रेरयानुमतिभा च लभते सम्प्रदानताम्” इति ।

अग्निरा कर्तुं यथा । सूर्याय अर्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यः प्रार्थयते न

वस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव । यथा प्रविश
पिण्डीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते । सूत्रकारश्च सूत्रयति “क्रियाद्योपपदस्य
च कर्मणि स्थानिनः” (२। ३। १४) इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
ददाति कर्मत्वात् । “निगर्हन्त इति” नास्तिक्वाग्निर्हन्ति इत्यर्थः । गर्हं गच्छ

(कर्मणा यमभिप्रैति ॥ सम्प्रदानम् । १। ४। ३२।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽसौ इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् वष्टीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको मत्तसम्प्रदानको मोक्षकर्मकाय स्थायुक्तुणी
स्थापार इति बोधः । शेषमद्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमर्णदानक्रियया
धाम्न्यस्य निमित्तं पतोऽसौ तद्वृत्तं ददाति । ददाति च न क्षुपते इत्य-
क्षुपमाद्यभिधत्वात् शेषमष्टीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविद्वत्त्वाया अभावे क्रिया-
निमित्तत्वमात्राद्ययत्नेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारो भवति च बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं सं पश्यति संदुष्टे प्रार्थना
प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निवृत्तिर्निवृत्तौ प्रज्ञा-

संज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च ससत्त्वनिवृत्तिः परसत्त्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षापि ।
तदुभयमप्युक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विपाय गौ ददाति । गतु
दानस्य तदर्थत्वात् तदर्थं चतुर्थी सिद्धेव तत् किं सम्प्रदानसंज्ञया । त्रैवम् ।
दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्थं कारकायां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । “बुद्धायेति” बुद्ध्याविषयं संज्ञापूर्वकं निश्चयं करो-
तीत्यर्थः । गच्छति स्मरितेत् । “पठे श्रेते” इति । पतिमुपसृज्य श्रेत
इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणस्यापि भवति कर्तृ करोतीत्यादावपि
प्राप्नोति । वचनाद्वि कर्मसम्प्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नेतत् सार्वत्रिकं
किं तर्हि धर्मोद्देशनवशेन विषयाविषयम् । “कर्मण करणसंज्ञा” इत्यादि ।

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति ॥ सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

अन्यत्रापौति । (कै)

“पत्ये ज्ञेते” इत्यादावपौत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्ववि-
चार्या षष्ठी ॥

न श्रुद्राय (कै)

इत्यस्य

“हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।

वच्यार्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ”

इति । ननु ऋणं नाम सजातीयप्रत्ययान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्त-
परकोषप्रत्यादानम् । तत्पण्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशो दृष्टविशेषो
वोभयप्यापि नैव प्राप्तिः । मोक्षस्य उक्तस्य ऋणत्वाभावेन भक्षस्योक्त-
मर्णत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात् ॥ पुण्येभ्यः
सुहृदयति । हृदयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छानुकूलमनः संयोगादि-
वाप्तिः । एवं क्रियापि क्षत्रिमं कर्म ॥ एवमपि कर्मणः कारणसंज्ञा वक्ष्या

क्रिया ग्रहणस्य “गत्यर्थकर्मणो” ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् ।
तथा स्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते ।

सम्प्रदानार्थे तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्
तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ संशारम्भादिति हेतुशरणः ॥ तदेतत् सूचितम् ।
त्यागान्तरकर्मणोऽक्षितमिति । कर्मसम्प्रदानयोः कारणकर्मत्वे वाचे । पशुना दत्तं

एतच्छब्दोक्तवियं “मर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते” इति यथा प्राप्तमपि
प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मण्येति वाञ्छितं प्रयोगाच्च बहवः ।
“अर्थस्य चरं निर्वपेत्” “देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत्” “देवेभ्यो हव्यं वहन्तः
छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूर्द्धा” । “यश्च मातृपुत्रे त्वम्” । “शं न करत्
पर्वते” इत्यादयस्तस्मिन् क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं यत्र सम्प्रदानस्य-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३ ।)

मतिम्, (भा)

तद्धनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ॥ द्वितीये ददातिः संयोगे
लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥

यापारवाधो च । अथावच्छिन्नेष्टावाधो च वा व्याप्ते “सृष्टेरीक्षित” (१ ।
४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र होषितत्वं धात्वर्थयापारजन्य-
प्रज्ञाश्रयत्वम् । न तु प्रज्ञस्य धात्वर्थत्वाद्यङः । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थप्रज्ञा-
श्रयस्य इत्युक्तम् । शेषवचनपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्यसंमदा-
निका इच्छेति बोधः । अन्ये कर्मत्वम् । पुष्याणि स्पृहयतीति । सम्प्रदान-
स्यापि तत्वेनाविवक्षायां वचोऽन ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । यमुना खड्गं यजते । यमुं खड्गाय ददातीत्यर्थः ।
अग्नौ किं यमुः प्रक्षिप्यते तदुद्गापोपक्रियते इति ॥

“न शूद्राय मतिं दद्याद्”

इति । खड्गिकोपाध्यायकस्मै चपेटा ददातीति च ॥

यजते । यमुं खड्गाय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् ।
अत एव सुबध्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्
पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

निर्यते तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना
क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धं तयाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं यत्र ॥ नेष्टते
तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोदवाद्येकप्रज्ञावच्छेदेन एकीकृतया क्रियायाऽप्य-
मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोति । ओदनं पचतीति । गत्यर्थ-
भयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां सामं गच्छतीति प्रयोग
इति “गत्यर्थकर्मणि” इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

१ । ४ । ३० ॥

तु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह
एकेनैवेति । (कै)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ॥ हरये क्रुध्यति
द्रुक्कतोर्यति अस्वयति । तत्र यथाद्यनुकूलथापारजनकचित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः
क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपपापकारजनकचित्तवृत्तिविशेषो रुहेः । धात्वर्थ-
त्वोपसंगृहीतत्वादितावकर्मकौ । विषयतयैतद्भात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो
हरेः “क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः” इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ।
हरिसम्प्रदानको मोहः क्रोध इति बोधः । अत्र शेषवशापवादत्वम् । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मारोपानुकूलथापारजनकचित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । प्रौढाचारादि-
गुणविषये दम्भादिद्वैतत्वरूपदोषारोपानुकूलचित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते
चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः । प्ररुद्धस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ॥ किमेत एकार्था
आहोस्त्रिगणार्थाः । किं चातः । यद्येकार्थाः किमर्थं एषङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ॥ किमेत इति ।
भा । ननु लोकथवहासदेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्त-
दोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरमेदविवक्षायां
तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुनार्थस्य
उपकक्षितत्वादन्वेषां वैषम्यप्रसङ्गः । नागार्था इति । भा । क्रोधो रोषः ।
मोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविवर्धनम् ।

(क्रुधद्रुहेर्थास्तुयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३७।) (ध. १। पा. ४। आ. ३)

सूत्रेऽर्थरूपमिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणामहने एतत् स्वस्य
तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥
नन्विदमयुक्तं न हि दोषादीनां सामान्यं कुपि घातावसीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपत्व-
सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽयम् । हरिसम्पदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-
क्रमेण बोधः । तद्भात्यर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्भात्यर्थप्रकाशयस्यापि
सम्पदानत्वम् । सत्यन्तेन भाव्यामीर्यति नैनामन्योऽप्राप्तीत् इत्यादिर्दुःखः ।
मित्राय दुष्टति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोधः । देवस्तु वस्तुवद्
दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रोतिजनकचित्तवृत्तिविशेषः । चोवधं देयौति यथा ।
एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्तद्वृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।
हृष्याय राध्यति ईक्षते वा अत्र पञ्चविषयमुभासुभपय्यालोचनं धातोरर्थः ।
तदर्थेऽत्रविषयसम्बन्धिनः कृष्णस्य “राधीत्योयंस्त्रविषयः” (१। ४। ३८)
इत्यनेन सम्पदानत्वम् । कृष्णसम्पदानकर्मधात् कृष्णसम्बन्धिपञ्चविषयमुभा-
सुभपय्यालोचनमिति बोधः । विप्राय गां प्रतिश्रुत्योत्पादयौति वा । अत्र
गानार्थाः कथं कुपिना श्रवणान्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि गानार्थाः कुपौ त्वेव-

कुपाविति । भा । कुपौ घातौ वाक्यत्वेन यदवस्थितं तदंतेनां साधारण-
मित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां यद्व्याप्यं यं प्रतिकोप इति विशेष्यमिच्छार्थः ।
तेनेह न भवति भाव्यामीर्यतीति । भा । यदेतद्दृश्यमानां न सहत इत्यपम-
वार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपिनः क्रुध्यतीति । भा ।
ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात् कथं धौर्वाप्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-
मनुभूता कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विजगवाद्याप्यपाराधमुपेयमाना-

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

--८३७

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (कुधदुहेर्यास्यार्थानां चं प्रतिकोपः । १। ४। ३७।)

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रौढ्यभावः ॥

प्रवर्तनानन्दोऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनाभ्यस्य “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः
पूर्वस्य कर्त्ता” (१। ४। ३०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ होत्रेऽनुष्ठानाति
प्रतिगृह्णाति च इत्यत्र शंसनविषयद्वर्षानुक्कल्यापारकक्षयं प्रोत्साहनं
धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाभ्यस्यात्र “अनुप्रतिगृह्णाच्च” (१। ४। ३१)
इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ शतेन श्रुताय वा परिक्रौतः इत्यत्र करणस्य पक्षे
सम्प्रदानत्वम् । श्रुतव्यापारश्च दानम् ॥ पक्षेभ्यो याति अत्राहर्षमिति तुमु-
नन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः ॥ एतद्
बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु पक्षेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया
चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोगकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गविति । तत्र । “क्रियादीप-
पदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२। ३। १७) इति सूत्रसत्त्वेनेवृष्टेऽर्थे
साधुत्वे मानाभावात् । यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवाद-
चतुर्थी । अजयं तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ॥

सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुहति न वा कुपित
ईर्यति न वा कुपितोऽसूयति ।

१८

भाष्येतेतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुहतीति । भा । यत्र विषये
सम्प्रदानसंश्लेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा
व्यभिचारभावाद् यं प्रतिकोप इति विशेषकमनुपादेयं स्यात् ॥ भार्यामोर्ष-
तीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् देष्टीत्यत्र सम्प्र-
दानसंज्ञा न भवति दिवेरकोधार्यत्वात् । अनभिनन्दने द्विविवर्तते यद्यौषधं
देष्टीति ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अथ कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिप्रयितकारकत्ववत्
करणमित्यर्थः । अतिप्रयय यद्वापारानन्तरमध्यवधानेन फलोत्पत्ति-
स्तत्तम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिप्रयबोधकतया तत् सार्यकमत आह

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता प्रक्षिप्तत्वम् ।
आ च प्रक्षिप्तं यद्वापाराध्यवधानेन क्रियानिरूपितविवक्ष्यते तस्मिन्ना अधि-
करणदिश्यापारध्यवधानेनापि यदा क्रियानिरूपितविवक्ष्यते तदा तेषामपि
करणत्वमित्येव ॥ तदाह इति

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तस्यैव हिमये साधकं
करणमित्येवोच्यते । साधकं करणमित्येवोच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तस्यैव हिमिति । भा । कार-
काधिकारात् साधकत्वे कथं पुन साधकभूतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः ।
सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षमगतिवत्तत्त्वं प्रतिपादयिष्यते । तत्र यद्यप-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकटोपचारं
करणमस्य म्याम् । यद्वापाराधनम् क्रियानिरूपिता तद्वत्त्वम् । उक्तं च

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ विष्णु महाभाष्ये हि
मन्त्रेण "निर्गतेरवाकौचिते" इत्यादि साधकतमं साधकतमं
साधकतमं साधकतमं क्रियाकरणात् । प्रयोगः कर्तृ । निरूपिता साध-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४१ ।)

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तचेति ॥ (कै)

संज्ञादयेति । (कै)

कारकसंज्ञैव कार्याऽन्वयसंज्ञया च स्थातु रूपः संज्ञाशेषव्यः कारके
द्वितीयेत्येव कार्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परलक्ष्य
व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्योः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्द्वयापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्यात्स्या पृथत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः”

संज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकानि सार्थकानि । तमग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वज्ञावत् संज्ञा

सामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां ॥ विकल्पः
स्यात् । नन्वसति विशेषान्तरयोगे करणकारकसंज्ञादभौपादानमनर्थकं
स्यात् । तर्हि संज्ञादयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परि-

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वयापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥

वतो वा क्रियात्वानोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकत्वमम् । ननु सामग्राधीना
क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्मादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत्
किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिशयः योगः स्यात् । उच्यते । दात्रादेः

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

। विषयमेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाव्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उत्कृष्टत्वाच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्यैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तुसत्तेत्युक्तम् ।
अत एव दानाद्यनादरेण वक्ष्य तत्त्वविवक्षायां वलेन क्षुणाति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुतः” इति । इदमेव वस्तुकरण्यमिति न नियमः निश्चिताधि-
करण्यत्वमिदं स्यात्तु तत्त्वमालत्वात् श्रौतवत्त्वाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् वाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाद्यानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अपावयुक्तत्वाद्यापादानर्था (१ । ४ । २७) साधक-

हरतीति कथ्यते । न त्वनियविषयपरिहारयोरेविवक्षे तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या ।
परत्वादगवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयमेदायेष्टो हेतुदयोन्यासः । साव-
काशत्वे सति मरत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति । काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन व्याख्यादीनामपि वैविध्यकं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

हेतुदयानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रज्वलनजनितोष्णसंप्राप्त-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेणमुपवेशप्रज्ञापारा-
नन्तरं वा क्रियानिष्पत्तिः सम्पत्तिः । अतः

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्बन्धापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८४१

(अ १ । पा. ४ । आ. २) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अत्रेति ॥ (कै)

अपादानादन्यचेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्थानियामकत्वादाह

वैकल्पिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधोनस्यापि न करणान्तरापेक्षः
किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
मानेन तमप्रा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अत्रेव यथा दीपिकया
प्रजतीति भवति । करणं द्वितीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तत्रामेदेनान्वयः तस्य च

त्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
एवं तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय-
मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्मायेति
गम्यते । एवमिहार्थं साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपा-
दानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभावाद्भयो-
र्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पथत इत्येवा विवक्षा दृश्यते यतः” ।

विवक्षते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौर्दं विवक्षते तदा तस्य करणत्वं
भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति स्थाल्या पथत इति । उक्तं च

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ १ । पा ४ । आ. १)

कन्यादानार्थमिति । (के)

दृष्टं कन्यासुखसन्तानादि ॥ अदृष्टम् परलोकः ॥

न चासाधके इति । (भा)

संज्ञाया इति शेषः ॥

स्वनिसृष्ट्यापारायवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-
वागीयो वध इति वाक्यकरणक इति वार्थे इति तत्त्वम् । अत्र बहव ।
करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलान्ने शब्दशक्तिसम्भावात् । अत
एषोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ।
अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थप्रकाशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ
लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत्र एव सोमेन यजेत इत्यादौ छान्दसौमत्वर्थ-
लक्षणेति मौमासका । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यत्र साधकतममिति विश्वास्यते ।
एवं तर्हि सिद्धे षति षत्तमग्रहणं करोति तत्राद्यपयथाचार्यं कारक-

भा । कन्यादानार्थम् ॥ न चागभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोनभत्वात्
कन्यादानस्येति भावः । तत्तमयोगौ नास्तीति । भा । कथं पुन केवलयो

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुन श्रुति प्रकर्माद्यस्तु किं
तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्यागम्यप्रकर्षो नाम्नीयत इति

“वस्तुतत्तादनिर्देश्य न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थान्था पच्यत इत्येवा तिवच्चा दृश्यते यता” ॥

इति । न धैव कर्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्न जातीयत्वात् । सकल-

(अ १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव ततः स्वार्थे यन्नि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति ।
 तरतमेत्यतिशयार्थमन्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं तयामित्यन्यं
 बोध्यम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्प्रतीतानुकार्यणातिशय-
 प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईक्षित-
 मात्रस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिश्चिद्व्यकरणावच्छेदे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति ।
 फलेश्चान्वये पुनरपि प्रत्यायकस्य भावना निरूपितं करणं च स्वकारणनिरूपितं
 साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चावरित्वादौ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा) इति

संज्ञाया तरतमयोगो न भवतीति । किमेत्यस्य आपने प्रयोजनम् । अथा-
 दागमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यच्च संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्

प्रत्यययोः प्रयोगः । नैव दोषः । प्रकृत्यानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-
 मनुकार्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र
 तमनुत्तिस्तन्नामयति प्रकृत्यप्रत्ययसहस्रमन्तरेणैव प्रकरणे सामर्थ्यान्व

आपयितुं तमम् । तेन गङ्गाया घोष इति सिद्धम् । यदा च तोरधर्मं
 आधारत्वं प्रकाशे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गा शब्द एव तोरे

साधनविनियोगकारी खल्वसौ । अत्र श्रवणो निष्कलनेन सह स्पर्धते ।
 कथं तर्ह्यन्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरति इति बह्वर्णं करदत्त यावता तेभ्यपि
 यदा सङ्गोपकारकं तदेवकरणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्षं करण-

(साधकतमं करणम् । १ । १ । ४२ ।) (अ. १ । पा. १ । ध्या. १)

तत्र तमेति ॥ (के)

बुद्धिकल्पित इति । (के)

अपादानमिति महासंज्ञयैवापाये भुवे ज्ञेये पुनस्तद्गृहणसामर्थ्यात्
प्रकर्षविवक्षायां न स्यादिति भावः ॥

सामीप्यमात्राश्रयेणेति । (के)

अतोया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिर्यावदात्मन-
भावी धर्मविशेषः । तेन तत्सम्बन्धिचारुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक
इत्यत्र प्रापशब्दो वक्तव्यः । वज्रस्वाचारादि । वज्राचारश्चाप्य याज्ञिक-
त्ववानिति बोधः । यदा । प्रापशब्दः सम्भावनार्थः । सम्भावना विषय-

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकायिकेभ्यः पाटलिपुत्रका धर्मि-
रूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तत्तत्तमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकृतौ नास्तीत्येते । सांकायिकेभ्य इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽप्रापयो न तु
सुखः । यत्र कृतृत्व इति । भा । सर्वैश्वर्यवैः सङ्ग यथावपवो व्याप्त इत्यर्थः ।
गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गाया व्याप्ताभावात् स्यादधिकरणसंज्ञा ।

वर्धते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न साक्षादिकी । सुनिवभक्तौ
न लक्ष्येति तु “येन विधि” (१ । १ । ४२) इति सूत्र एव

स्यातिशयो न लक्षाच्चायां तेन सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ अनिपक्षोपकारकात्वाद्
निष्ठं करणत्वम् । तमप्ययमर्थः किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साध-
कत्वपुनः साधक्युतिः प्रकर्षार्था भविष्यतीति घट्टः । गङ्गायां योष

[अ १ । पा. ४ । व्या ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४९ ।)

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तिताव्ययेत्यस्य संपदः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार
इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्यास्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपास्तयाचातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहुवो याज्ञिका
इति बोधः । “नाम्ना सुतीक्ष्ण” इत्यत्र नाम चाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति
बोधः । एवं “चरितेन दान्त” इत्यादौ । “सुरयो नाम राजा” इत्यादौ
नामेति प्रसिद्धौ सुरय इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः । यदा नामभूतसुरय-

सिद्धं भवति ॥ तथाधारमाचार्यं किं न्यायं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा
ध्यातो भवति ॥ तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया

अस्मान्ज्ञापकात् सामीप्यमावाशयेत् प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति ।
अथ सामग्रीसाध्याया क्रियाया कोऽतिशय करणस्येति चेत् यद्वापारा-
नन्तर क्रियाप्रसिद्धिः यस्य अ यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिव्याप्यविकी । ननु उभयं मुख्यमस्तु
परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । असति तमव्ययस्य आधारो नाम यन्माधारात्मा ध्यातो भवत्या-
धेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गाया घोष
इत्यत्र न तमव्ययस्य तु ज्ञापयति इह प्रकारेण सामर्थ्याभ्युपगमो नाश्री-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा ४ । श्र. ३)

अथेन यथा इत्यादिस्यपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणं
स्यादिति भावः ॥

संनिपत्येति । (कै)

खल्वे कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

। —————

शब्दाभिन्नो दानेति बोधः । “नास्मा चन्द्रकला” इत्यादौ नामभूतचन्द्र-
कला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादौना सम्बन्धत्वविवक्षाया पटत्वेन
जन्यत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र
कथञ्चित् करणत्वहेतुनान्यतरारोपेण व्यतीयेति भाष्यसंमतम् ॥

गाव । कूपे गर्मकूलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञार्थं तरतमयोगो न
भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्यात्स्या पचय इति । कारकान्तरारोपेक्षस्य करणस्यातिशयो न तु
स्वकक्षायामित्यन्वेन दीपिकया यथा जलतीति सर्वेषां क्षिपानिष्पत्तौ
संनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विरोध्यतायां व्युत्पन्नत्वात् । अपादानप्रकरणोक्त्यानि च वङ्गानुदा-
हरणानि तन्मयं यद्व्यग्न्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो धोषं प्रति व्याधारभावः धोषस्युप-
पद्यते तदेदं तमं यद्व्यग्न्य प्रयोजनं यदा तु वङ्गा शब्दतोरे वर्तते तदा न
प्रयोजनम् । व्याधेयेन व्याप्तिरसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननूपपूर्वा वमिरन्नात्यर्थेऽप्रमिदु इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (जै)

अग्रिय तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अग्र्यमिति वाचकस्य
वमेरित्यस्यार्थः ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ । उभयत ऊष्ण गोमा । ऊष्ण-
सम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिना इति बोधः । धिक् ऊष्णामाहम् ऊष्णामाह-
सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपस्युंवरि अधोऽध अधधि
वा लाक इति । द्विवक्तोपम्यादे समोषोभभागसमोपाधन्तुभाग

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ । वसेरग्र्यस्य प्रतिषेधः । वा ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ । वसेरग्र्यस्येति । भा । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाची अधिकरणे यथो । अग्र्यस्य वाचको यो वविकस्येत्यर्थः । अथवा
ग्रोषोऽर्थः श्रयः न श्रयोऽग्र्यः । तस्य अस्यानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ । एतत् पूर्वस्य वसेराधार कर्म
स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसदावसति वा यम सेना ।

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ । “वसेरग्र्यस्येति” । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाचन । अधिहरणे यथौ । अप्यर्थस्य यो वचकस्येत्यर्थः ।
भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यदा ग्रोषोऽर्थः श्रयः न श्रयस्येत्यर्थः ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ॥

अश्वर्थस्येति । (कै)

अग्निनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्याच्चाह

अथवेति । (कै)

अनयोराशयाख्येव युक्ता भाष्यस्वरस्यात् ॥ ननु कथं तदधि-
करणं ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशकत्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । सामीप्यं
न घट्यर्थः इति त्वन्वाच्यं पदवाच्यं सामीप्यं न घट्यर्थ इत्येवं परम् । अत एव
उक्तस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे बध्यो । लोकसमीपोर्ध्वभागवति-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

श्रीवर्त्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यन्वार्थे ग्राममुपवसतीति
प्रयोगः । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नाचेति । भा । विशिष्टा-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः व्यधिकरण्ये
बध्यो वाचवाचकभावः वद्यर्थः भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थः ।

अस्यानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्थानेऽपि हि श्रीर्ष्वर्त्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे
तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवस-
तीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । कथम् । नाचोपपूर्वस्य

महाभाष्यप्रदीपोदयोः ।

८४६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ ।)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

यामे वासाधिकरणत्वस्यैवं प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकवरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥
ननु बोधकपदाभावान् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत
आह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अभितः परितः कृष्णं गोपाः । अग्नयोः समीप-
संबन्धवच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अभित
इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समयानिकया वा याम इत्यप्राप्ये

न वक्तव्यः । शीघ्रोपपूर्वस्य वसः यामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनु-
पसर्गस्य । यामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकाला प्रत्यापयितु-
मिदं प्रयुज्यते याम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसतिक्रिया-

यामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनीमेकामिति । “कालाध्वनोः” इति

वसः यामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । यामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति ।
एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-
विशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते याम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग-

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

चिराचमिति । (भा)

आरम्भे तु अथापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावाद्नावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं
युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थं सामीप्यरूप सम्बन्ध ।
यामसमीपदेश इति बोधः । सा कण्ठा भक्तमित्यत्र आश्रयः शोके
सत्त्वसम्बन्धो शोक इत्यर्थः । युमुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ युमुक्षितसम्बन्धो
यत् किं चिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा भट्टितिसंज्ञा ।

येद्यो यामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु सत्त्वपेक्षैव काशमपेक्षत इति
काशेनेवास्यान्तरङ्ग सम्बन्धः । यामादिना तु वहिरङ्ग इत्यर्थः ।

द्वितीयाविषयति कथमेकादशो न युज्यतेति । उपवदविभक्ते कारण-
विभक्तिवन्तीति ।

तान् प्रतीयमानवसिद्धिवापेक्षो यामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु
सत्त्वपेक्षैव काशमपेक्षत इति काशेनेवास्यान्तरङ्ग सम्बन्धो यामादिना तु
वहिरङ्ग इत्युपयुक्तमपि चिराचादिकं कर्म भवति ।

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भावः ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । द्वितीयादयोऽपि द्विविधाः
कारकविभक्तय उभयदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये
करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पत्न्यां
पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेयान्यथा सिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥
हरिरप्याह

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । तमग्रहणमिति । भा । अथपि
तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापोप्सितत्व-

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । कर्त्ता यदाभुमिष्यतेतमान्तवृ
कर्मसंज्ञं स्यात् । यदापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेयाभुमिष्यमिति

कर्तुरोप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ । कर्त्तुः क्रियया इत्यादि ।
कर्त्तुर्ग्रंथानुमिष्यतममिष्यन्वयः । कर्त्तुरिति चेष्टितापेक्षया “कृत्यं च वर्त्त-
माने” (१ । १ । ६७) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । “मतिबुद्धि”
(१ । २ । ११८) इत्यादिना वर्धमाने क्तः । क्रिययेति । करणे इतीया ।

(कर्तुरोक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४८ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अत्रावेव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे उपपादितम् ॥
ननु लोकऽपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमत आह

“स्वाम्ये समवेताना तद्देवास्त्रयान्तरे ।

क्रियायामभिनिय्यतौ सामर्थ्यं साधनं विदुः”

इति । इत्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति उच्यते । तिसृषु इत्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव कर्तुरोक्षितं कर्म इतीयशुच्यमाने दृष्टाप्तेर्मात्रकं वारयतीति माणवके-
ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैव दोषः । कर्मसंज्ञायां बाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति ग्रन्थः । माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादान-
संज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् । न्ययावधीति । भा । अप्रिमाण-
कपोरोक्षितत्वसम्भवात् । कर्मपादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतत्र तु

समिधानाल्लभ्यते । तेन क्रियापक्षशक्तित्वं पर्यवस्यति । क्रिया हि एके-
भूतकेष्टाविषयः पक्षमेव लिख्यतमम् । तत्र धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वे-
नेष्टाविषयोऽत्र संज्ञी । स च त्रिविधः । उक्तश्च—

कर्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यद्विद्यतममित्युक्ते तत् क्रिया-
वेशादयो कर्ता भवति तथा करणभूतवेति गम्यते । कर्ता यदाभिमन्यते
आत्मोपया क्रियया इत्यर्थः । ईप्सितशब्दोऽयमस्त्वभिप्रेते स्तब्धः । ईप्सितो-
ऽभिप्रेत इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आश्रय्याप्तौ सन् “आश्रय्याप्तमौत्”
(० । ४ । ५५) आश्रयितमोक्षितमिति तत्र क्रियाशब्दस्यैव यद्व्यति

८५९

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(कर्तुरोक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

(ःख. १ । पा. ४ । या ६)

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नमोदनपाके कथं द्रष्टान्तरस्योत्पत्तिरत आह
ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यथोदनकर्मकः पाको यदि बुद्धेतेत्ययं ॥

तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम्
“अनभिहित” सूत्रे भाष्ये “गुण्याः साधनम्” इति । शक्तिरेवात्र
पारतग्व्याद् गुणत्वेनोक्तं । तत्र कर्तृकर्मणोः साध्यसमवेतक्रियाज-
नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किंच द्रव्यस्य

अभावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं
निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते ।
तमग्रहणे तु सति संचयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकं शास्त्रं
च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात् ।

“निर्वर्त्यंश्च विकार्यंश्च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।

तत्रेष्विततमं कर्म घतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ।

चोदासौन्येन यत् प्राप्य यच्च कर्तुरनोक्षितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यदापाप्यन्यपूर्वकम्” ॥

दर्शितमाहुर्मिष्टतममिति । “कर्मण” इति । अन्वस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे
सत्यपि सम्पत्तिं बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् माषाणां
कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् होयते इत्यत्रापि होयमानं सार्धो
नष्टातीति वक्ष्यते त्रायेण कर्तुरपि सार्धस्य सम्पत्त्यपादानरूपेण

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (घ. १ । पा. ४ । आ. १),

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते (भा)

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वर्त्तितः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्षेदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्षेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे

किं फलमत आह

कारकत्वे तस्यैकव्यपत्तेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य ।
घटेन जलमाहर । घटे जलं निघेहि इत्याद्यौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य
च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद विवक्षया तत्त्वम् विधि-
चानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्त्वाविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन शक्य-

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मस्य ह्यनर्थक्यं कर्तुरीक्षिततमं कर्मेति वचना-
दिति । इहोच्यते व्योदनं मघतीति व्योदनः पश्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । व्योदनशब्दस्य तद्युक्तविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पश्येच्च
विक्षिप्तपदजन्यविक्षेदनवचनत्वान्निर्देष्टस्य व्योदनस्य विक्षेदनान्तर करणात् ।

तथा

“यदसज्जायते यदा जन्मना यत्तुकाश्रिते ।

तन्निर्वर्णं विकार्यन्तु कर्म देधा शक्यतम् ।

प्रलयच्छेदसम्भूतं क्षितित्वाद्यादिभक्षयत् ।

क्षिपिदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

विवक्षितत्वात् कर्मणि यगात्मने पदे न यगात्तम् । अत्राहुः । कर्मकर्तृयंत्र
यगात्मने पदे । कथं जहातिरयं गमनाया वर्त्तते देवदत्तं सार्धं जहाति
अपगमयतीत्यर्थः । एतैव च सार्धस्यापगमना यदुत क्षुद्रपक्षादिना
देवदत्तस्यापगमे तत् समर्थावरणं यदा क्षुधादिना स्वमेवापगच्छति तदा

(अ. १ । पा. ४ । अ. ३) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)
विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थः ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूपविकृतिपदेन च पाकपक्षमात्रमुच्यते ॥ मनु-
भयविधयवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भावमेवेति केन प्रयोगेन भाव-
मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हारः । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या कर्तृत्वादौ
शक्तेरपि इत्याद्यमात्रतया शक्त्यन्तररोग एत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाद्ये-
नाद्ययीभावः संगच्छते । इत्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वात्
अद्ययस्य प्रयोग एवेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्तुरीत्यादिषु
कर्तृशक्त्याद्ये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यतम् । सर्वेषां कारकाणां स्वस्या-
वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषां भावना-
नैव दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दः भविष्यति । ओदनार्थान्तर्गुणा ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाद्येनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न
ओदनीय मुख्यस्यैव ओदनस्य पुनर्विकृतिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न

क्रियास्तविशेषाणां सिद्धिर्यच्च न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्राप्यमिति कथ्यते” ॥

तत्र निर्वर्त्य यथा । घटं करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

कर्मकर्तृत्व तदायं प्रयोगः । ततश्च होयत इति सार्थः । स्वयमेवापगच्छ-
तीति । पुनः कुतो होयते इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति । “तमस् ग्रहण
किम्” इति । ईक्षितत्वमस्यापि ईक्षितत्वसम्भवात् उदाहरणसिद्धिर्गम्यते ।
पयसोदनं भुङ्क्ते इति । करणसत्त्वात् तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

प्रकृति (हे)

इत्यादि ॥

कर्मभावापटनादिति । (हे)

न हि तत्र तद्वद्व्यापि निष्पाद्यन्ते इति भावः ॥ ननु कस्य-
व्यापारवादाय सर्वथापि द्रव्याद्यं न अपि तावतीकप्रयोगोपपन्निरत-
चाह

शान्तिरान्वयाः । श्रियाज्यकत्वावयवौ का सा श्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवा-
न्यदौपियात् । अयं प्रहितसम्यदावम्यापि वाटवृद्धिस्तत्रेति वाट-
न्यापूर्वकालेनैव न कस्य तावदेव दानश्रियान्विते । घटं करोति
घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् सम्यगादिनिष्पादकत्वा-
दित्याद्युक्तम् । श्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न । कारकाद्या भावनात्प

अथेह कथं भवितव्यं तद्वद्व्यापनोदकं पक्षतोत्याहोलितमुक्तानामोदकं पक्ष-
तोति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तद्वद्व्यापनोदकं पक्षतोति ।

भवतीति । विकारविधेयप्रतिपादनाय मौल्यार्थपरिग्रहः । तद्वद्व्यापनोदकं पक्षतो-
मुक्ते विकारात्तरामपि प्रतीयते । अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात्
प्रकृतिविरुद्धोः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् तावद्व्यापनोदकं पक्षतोति-

मते । साक्षादि अन्वयार्थवादिसते तु सन्नेवाभिव्यज्यते इत्यस्ति विग्रहणार्थ-
म् । सामान्यण्यर्थं तु साक्षात्प्राप्तोत्पत्त्याख्यपक्षप्रतिपादनात् । एतेन करो-
तिर्पदार्थक इति मतं प्रवृत्तम् । एतत् इति तदकर्मकर्तृपक्षे न च

नहि दातुं कलनेनेषितं तथापुनर्मित्यनेनापि न भवति । हेयोदासीन-
प्राप्त्यपेक्षान् राहकात् । सत्यप्यत्र यस्यो मुञ्जित्विद्याया प्रकृत्योपकारकत्वं
रक्षाया प्रकृत्योभावः । यत्र तच्चिं यस्य एवेच्छिततमं तत्रवाप्नोति । तदथा ।

४५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ४ । श्र. १) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४८ ।)

विक्षेदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रव्यार्थमिति भावः ॥

विक्षिप्त्या निर्वर्त्तयतीति । (कै)

विक्षिप्तिविशिष्टं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः । वैशिष्ट्यं च कश्चित्
सामानाधिकरण्येन कश्चित् करणत्वेन विक्षिप्तिशब्देनात्र विक्षेदन-
मेवैवं च तण्डुलानां धातुर्थकसाध्यत्वाविवक्षणाच्च द्वितीया इत्यर्थः ।
षष्ठी लोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विक्षिप्तेः सम्बन्धाकाङ्क्षा
ऽनिवृत्तेत्यत आह

इत्यस्य क्रियान्वशिना क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिक-
रणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदौपत्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।
कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽर्थज्ञात्वा परंपतिसंस्तृतेन बोधनेच्छायां संस्तृतस्य
द्युयः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं
पचतीति द्युयैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति ।
वचने तु षष्ठी तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् इत्यान्तरनिर्दिष्टि-
प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु षष्ठी तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुला-
नोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्युयः पचिरिति । भा ।
जानातिवद् विधयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादन-
मात्र परत्वात् । कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृतेः
प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम् । तद्यथा । काष्ठं भस्मं करोतीति ।
कश्चित् कंचिदाह सिद्धं मुन्यतामिति । स आह प्रभूतं शुक्लमस्त्राभि-
रिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्वरमात्र आह पयसा
खलुरिति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्वरमात्र आह पयसा खलु
भुञ्जीयेति । अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेक्षितवतमत्वं न लोदनस्य

(कर्तुरोद्भूततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

सा चेति ॥ (के)

ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगविद्वेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । ओद-
नस्य सम्बन्धाकाङ्क्षसत्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तयोक्ते
षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्-
सर्गतो व्युत्पत्तेश्चेति दिव् ।

रौक्षिततमत्वमिति । (के)

रौक्षितशब्दोऽभिप्रेतपरो रुद्ध इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ननु हेतु-
त्वाद् दध्यादि रौक्षिततममन्त आह

थाकरकत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्व-
यान्वयगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदौपसंस्कृतव्यवहारानुपपन्नाभाष्योक्त-
मेव साधु इत्याह “यन्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति” ।

इह कश्चित् कंचिदामन्तयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स चामन्त्यमात्र

विक्षेदनोपसर्जने निर्वर्त्तने पश्चिर्वर्त्तते । तद्युक्तान् विक्षेदयन् व्योदनं निर्वर्त्तय-
तीत्यर्थः ॥ तत्रोपसर्जनविक्षेदनक्रियापेक्षं तद्युक्तानां कर्मत्वम् । प्रधानभूत-
क्रियापेक्षं व्योदनस्य ॥ ह्यर्थक्येवेति । भा । तद्युक्तानां सम्बन्धिनं विकार-

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा । स्वयं कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्धेय-
त्वमेवेति बोध्यम् ॥ प्राप्यं तु व्यादित्यं पश्यतीति । तथा युक्तमिति द्विविधम् ।
दोषमितरं ॥ । अक्रियत्वं चेत्परम् । संज्ञाभारपक्षे चान्यत् । “दिवः

अत्राप्योदनमेवेक्षिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारकत्वं न तस्य केवले
गुणे व्यादरः । किं तर्हि तत् संस्कृते व्योदने । न ह्यसौ केवलस्य पयस-
यानेन संसृज्यतीति यदि तमन् सद्यः क्रियते । पयसोदनं गुणे इत्यत्रैव

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (कर्तुरोक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दधीति । (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देशं न तु साक्षात् फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

अन्यथा दधिपयो माचभोजनेनापि कृती स्यात् ॥ ननु गुणेष्वदरा-
भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केयलेधिति ॥ (कै)

तत्र । पक्वोद्दण इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहाराभावे ।
कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेः । उक्तदोषाच्च । न च कारक-
शब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति
पुनरुक्ता वेति वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि—

“निष्पत्तिमात्रं कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारकं ।

व्यापारमेदापेक्षया करणदित्वसम्भवः ।

आह प्रभूतं शुक्लमस्माभिरिति । आसन्नव्यमात्र आह दधि खलु भवि-
ष्यति । पयः खलु भविष्यति । आसन्नव्यमात्र आह । दध्ना भूञ्जीय पयसा

विशेषमोदनं विस्मिन्ना निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । सा च विस्मितिः सामर्थ्यात्
तच्छुलानामेवेति विज्ञायते । इह कश्चिदिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दधिपयसोरौक्षिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति “तस्याप्योदन इति” । भा ।

कर्म च” इत्यादि । तदित्यम् । सप्तविधं कर्मेति स्थितम् । इह प्राये यद्यपि
विषयताख्य क्रियाकृतविशेषोऽस्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः । तथापि
प्रतिपक्षव्यतिरिक्तपक्षपापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्ये सु

स्यात् पक्वोद्दणमित्यादौ न स्यात् । न होषिततमं युक्तम् । अतस्ति
प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते कारकं चात्र
न किञ्चिदित्योक्षितं पयसस्त्वोद्यमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैव
दोषः । अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्यः । आदौ हि कर्त्ता यकार्यं क्रियाम-

(कर्तुंलोक्षिततमं कर्म । २ । १ । १८ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

मृदुविशद (भा)

दन्तप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (के)

यदीति । (के)

एवं च यथा तत्र तथानुपपत्तिरित्युच्यते यथेति वाच्यं

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां मन्त्राणांकारणानां शास्त्रादित्येव हिमात्म-
कत्वात् कर्तुंकेन कारकत्वम् । तदा का चेन्न किं यथोक्तिरिति विचार्य
मन्त्राणांकारणत्वेन कर्तृत्वादित्यम् । तत्र शास्त्राकारणत्वोक्त्या
कर्ता तदुच्यते एव सर्वत्र प्रधानाकारणम् । कर्तुं हि यदेति न तमकारण-
कर्म । कारकाकारणान्तराकारणं करकम् । येषामनुपपत्तिरित्यादि

मन्त्र भूमीति । अत्र कर्मणोऽपि प्राप्नोति तद्विनाशेति न तमं भवति ।

एधियमनोऽपि मन्त्राणांकारणत्वात् । न तु दृष्टेति । भा । दृष्टेः
यथोक्त्या चेन्न केचिन्नाकारणत्वात् किं तर्हि तन्मन्त्रं कारकं इत्यर्थः ।
मृदुविशद इति । भा । मृदुत्वान्नो विद्यते इति कर्मधारयः । यदि मन्त्र-
मन्त्रे कारकः तन्मन्त्रं मृदुत्वमिति भवति । विद्यमानत्वादेति मन्त्रः ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)
 दद्यादिविशिष्ट ओदन ईक्षित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । तस्या-
 प्योदन एवेत्याद्युत्तरं क्रियाग्रन्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्र-
 यत्वविवक्षा न तु गुणे दद्यादौ तन्मात्रेऽतुरोधः फलाश्रयत्वविवचे-
 त्यचरार्थः । दृष्टान्तेऽभवात्तदविवक्षादार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति
 भेदः । ईक्षिततमत्वं “करणार्थ” सूचोक्तरीत्या तद्वात्पर्यफलवत्त्वेने-
 ष्वाविषयत्वरूपमेव भाव्यं समतमन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

सम्पदानम् । अवधिभावोपगमस्यापारमर्षादानम् । कक्षादिस्थवहितक्रि-
 याधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरणं हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादि-
 शेषस्य कारकत्वमनुष्ठानमिति कारणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्र-
 जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्याभिप्रेतत्वात् पुत्रं जन-

तस्याप्योदन एवेक्षिततमो न तु गुणैवस्यातुरोधः । तद्यथा । भृङ्गोपाह-
 मोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भृङ्गीय

ईक्षितस्येति । भा । ईक्षिततममेवेक्षितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् ।
 विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निर्दिष्टं क्रिययाऽनाद्येवविकारं क्रियाया
 निव्यत्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेक्षितमिति

एतच्च द्वयं यन्निरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तद्युक्तान् ओदनं
 पचतीति प्रयोगे तच्छुल्लनिष्ठविक्षिप्तेरोदनोत्पत्तेश्चाशुक्लोदेवदत्तनिष्ठयापार
 इत्यर्थः । तद्युक्तान् पचतीत्यत्र तु विस्तेदयतीत्यर्थः । ओदनं पचतीत्यत्र तु
 विक्षिप्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः । उक्तञ्च —

येन फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्यं पश्य-
 ति । हिमवन्तं प्रदणोतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । अत्रा-
 प्यतिशयो जन्यते प्राकृत्यं नाम । यो यं पश्यति प्रदणोति वा तस्यासौ
 प्रकटो भवति प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

(कर्तृदोषिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्तिः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्
उभयविवक्षायां ॥ परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने “आकडार”
सूत्रे “करणं पराणि” इत्यस्याभिच्छिन्नत्वात् कर्तृसंज्ञाविषये एवो-
दाहरणदानात् तदभिधानमन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वक-
रणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि सने
माश्रयत्वापि गर्भाकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नवीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहारः । अथैवमोदृशस्यनेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादाय-
च्छतीति प्रयोगश्च न । अत्रभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये तन्मे “स्वतन्त्रः कर्ता” इति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं
स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

मयो गुणमोदनं भूज्जीय इति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्बलस्य कारकत्वे
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् । वा । इप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्बलस्य

तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिव्यक्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिभिरत्र कर्मैप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियेव प्रतीयमानसन्दर्भनादिक्रिया-
पेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भा । भक्षयत्य गुडस्योपादानं

“समन्वयमात्रमुक्तस्य श्रुत्या धात्वर्थभावनोः ।

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते”

यदा तमन् यद्यनेन यत्र प्रत्येष्ट्या तदेव व्यावर्तते तेन यद्यन्यादावादिया-
दोशमपि प्रतियोगिनो सत्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्गं
“कृताटुकुक्ष्यौ यद्यति” इति । कर्मत्वमुपवर्धमाने इति । अथि शीघ्रं व्यापाम्

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

ईक्षिततममेवेति । (कै)

तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोक्तेष्व इत्यन्ये ॥ ननु निर्दोष-
स्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईक्षिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपकस्याश्रयमपीत्यर्थः ॥

सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमाधेय करणत्वादीनां-
विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्व-
व्यापारेखातव्यसत्वात् । अकुर्वन्तः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं तत्तद्व्यापारणव्य-
करणत्वादिमत्ता एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् ।
तद्वद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्यं इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववक्तव्यमपीति

कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेक्षितत्वात् । क्रिया तस्येक्षिता । न बोधयेक्षितत्वात् वा न वा । एव

न तु गुडाय भक्षयानुष्ठानम् । न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येक्षितं
तस्य गुडोभक्षणक्रिययेक्षितः । यस्मात्प्राप्तौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना ज्ञातौ
भवति नापि लोष्टादि भक्षण्येनेति न भक्षण्यमात्रमोक्षितं नापि गुडमात्र-

इति । तस्माद् धातुत्वेन धातूपार्ता भवना प्रति पक्षित्वेन पशुपात्ता
विक्रिप्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं
त्वधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यया न
द्वितीयार्थता तद्येष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिशोडादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायं कर्मग्रहणमाधारेणसम्बन्ध इति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः । आधारानुवृत्तौ को दोषः
तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । केत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न
स्यात्तदाह योदनं पचतीत्यादि । एतद्येक्षिततमं कर्म त्रिविधं निर्वर्त-

(कर्तुरोप्पिततमं कर्म । २ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. १)

नेप्पितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तौति । (कै)

“निष्पत्तिः” कटादेः ॥ “संस्कारः” प्रोक्षणादिना प्रोक्ष्यादेः ॥

“प्रतिपत्तिः” दाहादिना हविरादेः ॥ ननु कर्तृक्रिययानुमित्य-
माणं कर्मैतत्पक्षेण कथं क्रिया स्वात्मनेप्पिता भवेद् एवं च क्रिया
तस्येप्पिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तेष्वानवकाशत्वात् । करणत्वादेरे-
वोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदोपपत्त्यामारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतत्वात् ।
विषयार्था तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न
सा धनविधानात् इत्युक्तम् । यथा युक्तकर्तारोऽपि योद्धारो राजनि-
योगापेक्षयादस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव निषीतमा-
त्रात् तस्मिन् नरादिभ्यां दाहा । तथा कर्तृवियोगोत्तरं यत् करणारिषु

दोषः । किं कारणम् । उभयेप्पितत्वात् । उभयं हि तस्येप्पितम् । स्वात-
न्त्र्योभयम् । यस्य हि गुह्यमस्ये बुद्धिं प्रसक्ता भवति नासौ कोटं भक्षयित्वा

मित्यर्थः । ये तेन इति । भा । ते हि यां क्वचित् क्रियामनुष्ठाय काल-
मतिवाहयन्ति न तेषां प्रत्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्या-
मीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युक्तस्यान इवेहापि धातृयातयनाधारमात्रमर्थः । आधेयगो-
वा । तथाभिदेन पक्षेऽप्येति । अनन्यभ्यस्त्यर्थ इति न्यायात् । अन्यथा
तथायुक्तत्वानोप्पितत्वयोरेव बाधनायसौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एवं च

विज्ञाप्य प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं हेतुमित्रवच्च । अकथितं
प्रेतपरं संज्ञान्तरपक्षे चान्यम् “दिवः कर्म च” इत्यादि । तदेवं सप्तविधं
कर्म । उत्तमं—

	Rs	8	14
Padamawati Fasc 1-4 @ 2/		1	14
Parīṣṭa Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	10
Prakṛta-Paṅgalam Fasc 1 7 @ /6/ each		1	14
Prith v rāj Rasa (Text) Pa 1 11 Fasc 1 5 @ /6/ each		1	12
Ditto (English) Part II Fasc 1		1	8
Prakṛta Lakṣaṇam (Text) Fasc 1			
Paraśara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III		7	8
Fasc 1 5 @ /6/ each		1	12
Paraśara Int. rules of (English)		2	4
Prabandha-nāmaṇ (English) Fasc 1 3 @ /12/ each			
*Sama Vēda Samhita (Text) Vols I Fasc 5 10 II 1 6; III 1 7;		12	6
IV 1 6; V 1 8 @ /6/ each Fasc		1	8
Saṅkhyā Sūtra Vṛti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		1	2
Śraddhā Kr̥yā Kaṇṇad Fasc 1 3		0	12
Śuṅgata Samhita (Fasc) Fasc 1 @ /1/		12	0
*Tāttirēya Samhita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		7	2
Tandya Brāhmaṇa (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each			
Tattva Cūṭaman (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 10			
Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 1 Part IV Vol II		14	10
Fasc 1 12 @ /6/ each		0	6
Tattvarthadīpam Sūtram Fasc 1		0	12
Trīkandā Maṇḍana (Text) Fasc 1 2 @ /6/		1	14
Tulsi Sātra (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Upaniṣadāra prapāca katha (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		4	8
Uvaśagadassam (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/		3	4
Varaha Purāṇa (Text) Fasc 1 14 @ /6/ each		2	4
Vaṣaṇ K̥yā Kaṇṇad Fasc 1 5 @ /6/			
*Vāyu Purāṇa (Text) Vol I Fasc 2 5 Vol II Fasc 1 7 @ 5		4	8
each		0	12
Vādhano Pargata Fasc 1 2		0	12
Vāyu Smṛti (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2	10
Vādaratnakara (Text) Fasc 1 6 @ /6/		2	4
Vāṣṇasatya Purāṇa (Text) Fasc 1 6 @ /6/		2	4
Vāṣṇa Brāhmaṇa Purāṇa Fasc 1 6			
2 below Series		4	6
Vag Sam. 11 B n Fasc 1 4 @ /1/ each			
Vāg. Ph. n Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1 8		18	0
@ /1/ each			
Vāg. trīd. dpaṅ hkh̄r B n (T b & Sans) Vol I Fasc 1 6; Vol II		10	0
Fasc 1 5 @ /1/ each			
2 below Series			
Alam rasmah w th Index (Text) Fasc 1 12 @ /6/ each		4	14
Al Muqaddas (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/		2	4
Al Akbar (Text) Fasc 1 2 @ /1/ each		2	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 6 Vol III		10	12
Fasc 1 5 @ /1/ each		37	0
Akbar-namah w th Index (Text) Fasc 1 37 @ /1/ each		8	0
Ditto English Fasc 1 8 @ /1/ each		0	8
Arab Biographical by Dr A Sprenger		7	2
Bidāh-namah w th Index (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		1	2
Catalogue of Arab Books and Manuscripts			
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the			
As at a Society of Bengal. Fasc 1 3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix Fasc 1 21 @			
1/ each		21	0
Farhang Bakhsh (Text) Fasc 1 14 @ /1/ each		14	0
Farsi Bakhsh or Farsi list of Shikah Books (Text) Fasc 1 1 @ /12/			
each		3	0
Fatah ush Shams w Waq d (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Ditto of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Haft Asman H story of the Pers an Masnavi (Text) Fasc 1		0	12
H story of the Caliphs (English) Fasc 1 1 @ /1/ each		4	8
Ishā-namah Jahangir (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Isbah w th Supplement (Text) 51 Fasc @ /1/ each		35	4
Mazra'at Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9 Vol III 1 10			
Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 10			
Index to Vol II Fasc 10-11 @ /6/ each		13	
Maghziat Waq d (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
* The other Fascicul of these works are out of stock and			
be supplied			

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	6	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12 each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6 each		7	2
Ma'sair i'Alamg = (Text) Fasc 1 6 @ /6 each		3	6
Nukhbatul Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizam's Khiradnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /13 each		1	8
Riyaz e Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6 each		1	18
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3		2	4
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1 5 @ /6 each		1	16
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12 each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh i Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6 each		7	10
Tarikh i Firuzshahi of Shams i Siraj Ail (Text) Fasc 1 6 @ /6 each		7	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ /18 each		3	0
Was e Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6 each		1	16
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1 8 @ /6 each		6	6
Tazuk i Jalang r, (Eng) Fasc 1		8	19

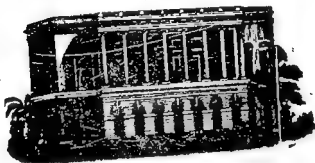
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	ASIATIC RESEARCHER Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	Rs	0
2	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /6/ per No		
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (12) 1814 (12) 1815 (12) 1816 (5) 1817 (14) 1818 (11) 1819 (7) 1820 (6) 1821 (6) 1822 (8) 1823 (8) 1824 (7) 1825 (8) 1826 (7) 1827 (8) 1828 (8) 1829 (7) 1830 (8) 1831 (7) 1832 (6) 1833 (5) 1834 (6) 1835 (6) 1836 (3) 1837 (7) 1838 (7) 1839 (10) 1840 (11) 1841 (7) 1842 (8) 1843 (11) 1844 (8) 1845 (7) 1846 (8) 1847 (8) 1848 (7) 1849 (8) 1850 (8) 1851 (7) 1852 (8) 1853 (7) 1854 (7) 1855 (7) 1856 (8) 1857 (8) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (7) & 1861 (7) 1862 (9) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
4	NE—The figures enclosed in brackets is the number of Nos in each Volume. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1833 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878) Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Blyth (Extra No J A S B 1875) Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)		
5	Anis ul Masharrah	3	0
6	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Blon	3	8
8	Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 15/ each	32	0
9	Jawamul ilm ir r yas 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10	Khazanatu ilm	4	0
11	Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13	Sharaya ol Islam	4	0
14	Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	10	0
15	Ditto Grammar	6	0
16	Kacm rāṣabdamṛta Parts I and II @ 1/8/	3	0
17	A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O R Wilson	1	0
18	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein Ph D JI Extra No 2 of 1890	4	0

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1063.

महाभाष्यप्रदीपदीप्तः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA GASTRI.
VOL. II. FASCICULUS X.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, :

NO 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAO & CO.

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C. AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * must be supplied—same

of the Faurvelh beans at of stor

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Aśvalla Brhma Siddhi (Text) Fasc 1 & @ /6/ each	Rs	1
Advaitach eta Kametabha Fasc 1		0
*Agni Pitrana (Text) Fasc 1 & 14 @ /6/ each		4
Altazaya Brahmam Vol I Fasc 1 & and Vol II Fasc 1 & Vol III Fasc 1 & Vol IV Fasc 1 & @ /6/		7
Ana Bhagyan (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each		1
Aphorisms of Hindiya (English) Fasc 1		0
Astasahasika Prayj pramaia (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		"
Atyaya Nyaya (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1
Avadhana Kalpalata (Bair and Tibetan) Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1 & @ /6/ each		10
*Blomut (Text) Fasc 4 & @ /6/ each		1
Bhaja Dika Vol I Fasc 1 &		1
Brahmavivada (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1
Brahmadharma Pitna (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		2
Bodhicaryavatara of Candideri Fasc 1-2		0
Catadusan Fasc 1		0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 & 2 @ /2/ each		8
Catapma A alman Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1-2		3
Catas araka Pra spar ma in (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1
*Cataranga C dnamo Text Vols II 1 25; III Part I Fasc 1-12 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19
Dlokavrtika (English) Fasc 1-4		8
*Drauga Sutra of Apastaba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5
Duo Carbhaya (Text) Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1-4; Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5
Ori Bhajani (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1
Dan harya Kaurud Fasc 1 &		0
Udall ra l idia Khasara Vol I Fasc 1 &		2
Eala M. Nara (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1
Eala Virala Fasc 1 &		2
Kandura Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4
Kaila Sarit Sagara (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each		10
Kurua l ura Text) Fasc 1 & @ /6/ each		2
Lal ca Nara (English) Fasc 1 & @ /12/ each		2
Mudapa Parijata (Text) Fasc 1 11 or 6 each		4
M n k hi sayn prad podyota (Text) Fasc 1-9 & Vol II Fasc 1-10 @ /6/ each		7
Mauka Sugraba (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		2
Mardiana Lurana (English) Fasc 1 & @ /12/ each		5
*M n m Barcha (Text) Fasc 7 1 & @ /6/ each		"
Nyayavrtika (Text) Fasc 1-2 @ /6/		1
Nirukta (Text) Vol III Fasc 1 & Vol IV Fasc 1-5 @ /6/ each		"
Nityacakra Vilas Fasc 1-7 (Text) @ /6/		10
Niyacakra Vilas Fasc 1 &		0
Nyayabandha (Text)		0
Nyaya kus ma (Jali Prakurana (Text) Vol I Fasc 1-6 Vol II, Fasc. 1-5 @ /6/ each		3

(अ १ । पा ४ । श्रु २) (कर्तुरीक्षिततम कर्म । १ । ४ । ४८ ।)

प्रतीयमानसंदर्शनादीति । (कै)

तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षेत्यर्थ ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईक्षितत्वे गुडोऽपि
तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ शङ्कते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेणाद्या दक्षचाखनमात्रेणपि तिष्ठेयुरत आह

स्रस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं सत् करणत्वादिकालेऽप्यवा-
धितमेवेत्यदोष । निरोगमानेन च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीतिदिक् । यदा
ज्वलनादिद्वयस्रस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे यथा प्रचन्तीत्या-
दिदर्शनात् । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्व स्रस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । भा । प्रयोजक-
चित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिणा क्रिया

फलान्नयकर्म इत्येवाक्ता किं द्विस्त्वैववशिष्यते । तत्रैरमुत्तरम् । अग्नेर्नायवका
वारपति इत्यत्र भागवकस्य अयादानसञ्ज्ञा बाधितुमोक्षिततममिति ताव-
दक्तव्यं तस्मिन्सोक्ते देव्योदासीनयोः सङ्गुद्धार्यं तथायुक्तमित्यपि सूत्रयोग्यम् ।

“निर्वर्त्यं च विचार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ।

तत्क्षेप्तिततम कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ।

द्यौदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीक्षितम् ।

सञ्चान्तैरेवमाख्यात यद्यथाप्यन्यपूर्वकम् ।

यां कां चिदिति । (कै)

स्वात्म्यभिमतमित्यर्थः । चेतनग्रहणे तात्पर्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्यानित्यत्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रति-
पादितम् । आहरणकिञ्चया च घटे निष्पाद्यत्वाभावः स्पष्ट एव ।
आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव
एवेति भावः ॥ समाधत्ते

प्रियाणिप्यादकत्वेन च करणत्वादि । अन्वयानुपादानयोरपि स्वातन्त्र्यमा-
दायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्
तदुक्तं भाष्ये । प्रयोगं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं विदर्शितमपादाना-
दीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । उक्तो स्वधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
इत्यादौ स्वस्वधामारप्रत्ययोः कर्तृत्वं सूच्यते पतिदाधानुवाचता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपगच्छणं सदेव तत्तत्

मनुष्यादीनां कश्चित् कश्चिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाद्यानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकत्वं प्रयोगव्याप्युभय-
मीक्षितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्तृपेक्षया प्रयो-

जनीक्षितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्तयोः उभयो-
रप्याधारो नास्ति । आधेयं वा । व्यापारेण यत्नेन चान्वय इति तु व्यतर्कणा
शब्दबोधवैयर्थ्यमिति स्थितम् । गोदोरुनीयता यज्ञ इत्यादि हारुतानां

इति ॥ तथा—

“यदस्तद् दायते सदा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्यं तु कर्म देवा अपाकितम् ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (कर्तुरौष्ठितमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुर्भवेष्टायामपि न प्रेषेति तदी-
यप्रयोगे तयोः कर्मत्वात्पत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभः ॥

संशोषणीति स्पर्धं चेदं सर्वं भाष्ये सूत्रादुच्यते । ये तु क्रियाम्बुधित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृत्वमवाप्तौऽपि कारकं कारकमित्यादेरनु-
पपन्नभावात् तत्र तदाग्रङ्गासमाधानपरभाष्यास्वरूपः । तदर्थं कारकाप्र-
त्ययस्य बाधुत्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

घटो मया आहूत इति । तस्य क्रियामात्रमौचित्यम् । यद्यपि तस्य क्रिया-
मात्रमौचित्यं यत्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमौचित्यमिति ।

अस्य कर्तुरौष्ठितमपि कर्मत्वाच्चते । तत्तु प्रयोजकत्वापारस्य अशब्दार्थ-
त्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽप्युक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ।

नामार्थेऽभेदान्मयानुरोधोदाधार एवार्थं प्रत्यभावनयोस्तु विशेषणविशेष्य-
भावो विपरीत इत्यवधेयम् ।

प्रत्ययच्छेदश्चमूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाहृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुभावात् तत् प्राप्यमिति कथ्यते" इति ।

(तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ १ । पा. ४ । आ. ३)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य मन्त्रः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

मनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात् मन्त्रः ।

तदा वियमयीति । (कै)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं
मक्षपतीति । नैतदस्ति । पूर्वेषामप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सित-
तमं कर्म (१ । ४ । ४८) इत्युच्यते कस्य च नाम विषमक्षयमोप्सितं स्यात् ।
विषमक्षयमपि कस्य तदोप्सितं भवति । कथम् । इह य एव मनुष्यो

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा ।
वियमिति वक्तव्ये विषमक्षयमिति किमर्थमुच्यते यदि मक्षयमोप्सितं तदा
विषमोप्सितं विषमक्षयस्य तदोप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं
भवति । मक्षयक्रियया च विषं नोप्सितं परिहारादिक्रियायेक्षया तदोप्सितं

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (तथा युक्तं धामोक्षितम् । १ । ४ । ५० ।)

कर्मानानिद्विगतमघणस्याभावादित्यर्थः ॥ ननु स्र स्र माधने
एव लोके ईक्षितत्वं प्रसिद्धं न चेदं तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिमाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईक्षितशब्दः
सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमाधनुपलक्षत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतथ्येति । (भा)

एवं पराधीनतया दैव्यमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

—अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि दैव्यं कर्मेति भावः ॥

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईक्षितं कर्म न इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः
पूर्वेण कर्मत्वस्य दृष्टो ऽत आह

दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुविशस्य विषमक्षयमेव क्लृप्नोति
मन्यते । आतथ्येक्षितं यत्तद्वक्ष्यति । यत्तद्वन्धत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति
तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । यामान्तरमयं ब्रह्मचोरान् पश्यति अहिं
कृष्यति कण्टकान् मृद्नाति । इहेक्षितस्यापि कर्मसंश्लेषात्तदानीं निमित्त-
स्यापि । यदिदानीं वैवेक्षितं नाप्यनीक्षितं तत्र कथं भवितव्यम् । यामा-

भवत्येवेति भक्षयत्युपपत्त्येन प्रदर्शयते ॥ विषमक्षयमपीति । भा । तथा शोकस्य
शुखप्राप्त्यर्थाक्रियायां प्रवृत्तिस्तथा मयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विद्यादिबि-
त्यर्थः । चोरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्यादर्शनेनाप्तुम-
निष्टतमा अपि चोरास्तथा युक्ताः पूर्वोक्तसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंश्लेषा

(तथा युक्तं चानौचित्यम् । १ । ३ । ५० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

यथेति । (कै)

एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः ।
प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणादा । ईक्षितं नेत्यस्य
च यदीक्षितप्रतिपक्षभूतं तदेव लोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश
भिन्नभावमस्यार्थ इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्ष-
भूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाच नेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं गच्छन् वृक्षमूल्यानुपसर्पति कुयमूल्यानुपसर्पतीति । अत्रापि
विद्वम् । कथम् । अनौचित्यमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध ईक्षितं नेति ।
किं तर्हि पण्येदासोऽयं यदन्यदीक्षितास्तदनीक्षितमिति । अन्यच्चैतदीक्षिता-
द्यैवेक्षितं नाप्यनीक्षितमिति ॥

सम्बध्यन्ते । ईक्षितस्यापीति । भा । ईक्षिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मोन्मत्तादिभिरनरूपदार्ढ्यप्रतिपक्षभूतं वक्ष्य
तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनौचित्यप्रत्ययेनापि देव्यं वक्ष्य यदभि-
धीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमौचित्यादन्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथं वाक्यप्रबन्धे इत्यस्माद्विषयः क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षाद् दयोऽप्यसितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादयः ।

“ प्रधानकर्मण्याख्ये लादोनाऊर्दिकर्मण्याम् ”

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभि-
र्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भव । किं साधारण्या
कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादाना-
दिभिरिति । भा । कर्तरि कर्णे वा अत्र हतोऽयः । भूतकालाद्या न

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृङ्गोत्थोत्थादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिग्रहणं कर्तव्यम् ।
दुष्टिषां विषयप्रतिभिर्द्विषिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविश्रांसिगुणेन च यत्कथ्यते तदकथितं तन्मापरितं कविना ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्य प्रधाने खड्गः, तथापि
ऽकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । प्रधानभूत इति शब्देन अस्ति च क्रियाशब्दो
ऽकथितपर्यायः । कथं वाक्यप्रबन्धे । पुरादावदन्तं पश्यते । तत्र पूर्वस्य
ग्रहणे पाठिना कासपायां दोग्धि पय इत्यत्र पाठिकासपायोरपि स्यात् ।

कर्तुरीति ॥ (के)

भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । (के)

तत्फलं तु निवृत्तैकप्रेषणदुष्टादिभ्यो णिचि दुष्टप्रमानार्थत्वेन
गत्यादिनियमात् “कर्तुरीक्षिततमम्” इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोष्य-
कर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तद्विवक्षया प्रदूजनकत्वविवक्षायां बोध्यम् ।
न च प्रयोष्यकर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात् णिजना-
पत्तिः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्तेः । प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-
भूतव्यापारविशेषणफलान्नपत्तम् । एतन्नाविषये ईदृशप्रधान्यस्यैव ग्राह्य-

दुष्टि याचि यधि प्रच्छिभिच्छिचिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

भुवि प्राप्ति गुणेन च यत्सद्यते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।

विवक्ष्यते । यथा “मरानेरसोदः” (१ । ४ । २६) इत्यान्नासहित्यमात्र-
स्याप्यभादानसंज्ञा भवति । अत्रयनात् मरानेरस्य इति । तेन हेतुकर्तुं
संज्ञाभ्या कथमिष्यमात्रस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह “कारके” इत्यनु-
वर्तनात् सत्येव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसंज्ञया भाष्यमिति सामर्थ्या-

नोवद्मोर्हरतेत्यापि गत्यर्थानां तथैव ॥

दिकर्मकेषु यद्द्वयं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

इह प्रकील्य “क्षिचेति” (६ । १ । ७३) तुल्यं कृत् । आगमप्राप्त-
स्थानित्यत्वात् “सनाद्यन्ता धातवः” (३ । १ । ३२) “इको यणचौ” तिवत् ।
उपयुज्यत इत्युपयोगो मुख्य कर्म चौरादि तस्य निमित्तं भवादि दुष्टादीनां
करणाधिकरणसंज्ञयोस्तु पद्यत्वादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुष्टि-
याधीति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य यद्द्वयं तदाह । ‘केनाकथितमप्य-
दानादिभिर्बिंशेषकधाभिरिति’ । किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करण

(अ. १ । पा. ४ । शा. ३)

(व्यकथितं च । १ । ३ । ५१ ।)

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रव्योपलवणाद्वा । अत एव घामं गमयती-
त्यादिभिर्द्विरिति भावः । परं नच मान चिन्त्यम् । किं च
गत्यादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ “न
भवती”ति कचित् पाठः । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवचायामपि
स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाश्चिन्त्यमिदम् ।
कर्मसंज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवचायामित्यादिः । परं तु स
पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ अन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्व-
मेव किं नाश्रीयते इत आह

त्वात् । तद्योक्तोदाहरणयो निर्वर्त्यमानौदनभस्मगोरेव तन्निष्ठमलविशेषय-
कथापारस्येव तत्सूत्रसमाख्येण शब्दप्राधान्यप्रतीतेः । तच्छ्रुते रूपे कर्मणि

दुहि । गां रोमिष यय । नैतदस्ति । कथितान् पूर्वापादानसंज्ञा

दिशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रत्यप्रतिवचनाभ्या वासंकीर्तित-
वचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽवाश्रित इति दर्शितम् ।
रूढिषु हि श्रुतपक्षार्थमेव कियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बन्धमागमिति यावत् । तथा नृविशाखोर्गुणेन कारकेण
कर्मणेति यावत् । कारकाणां क्रिया प्रति विशेषणत्वात् । तत्रापि कर्मण
एव प्रकृतत्वात् । यत्प्रकृते सम्बन्धते । यच्च समवाये । स्वरितेत् ।
केचित्तु परस्मैपदिभि सत्तैर्न धातुं पठन्ति । यच्च समवाये । इय

निर्देशः । रूढिशब्द एव हि श्रुतपक्षार्थमेव कियोपादीयते न तत्र करणादि-
सम्बन्धते नहि गच्छतीति गौरव्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा
भवति । इह “कारक” इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितमय संज्ञया
भाव्यमिति सामर्थ्यादिशेषकथाभिरित्युक्तम् । ‘शक्तिगणन कर्तव्यमिति’ ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्वहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापादानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायांमपि परत्वादेनैव कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रुद्धीपहणं कथमिति व्युत्पादयति

कादय इति तु गद्यानां प्रमाद एव । दुह्यादिषु भाष्ये गद्यनाभावाच्च । गौह-
क्षाव्यहानुत्तरदेशसंयोगानुसूक्तव्यापाराणुसूक्तव्यापारार्थकानामनेनैव द्विक-
र्मकता । संयोगस्य फलतावच्छेदकं सम्बन्धो यामनिलुक्तदनुसूक्तव्यापा-

(१ । ४ । २४) । दुहि । याधि । इदं तदि । धौरवं गा घाचते इति ।

य गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति
प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदा-
हरणमिति । भा । गटस्य प्रद्व्योतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः ।
अथवा व्यपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भवं सत्ता

कप व्यक्ताया वाचीति । तन्मते यथ सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्य-
त्वात्समवाये वृत्तिर्विधाया । उभयथापि सम्बन्धातेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते ।
अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकचयन न विवक्ष्यते । राध्ययोदन इत्यस्य
घञ्चत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिलुक्तविक्रितेर्भागाविशेषात् । कविना

गटस्य प्रद्व्योतीत्यादौ धातुन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रहिभिद्योत्यत्र 'हे से'
(६ । १ । ७१) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमप्रशसनस्य स न क्षता ।
'सनाद्यन्ता धातव' (१ । १ । ६२) 'इको यणचो' निवत् । 'उपयुक्त-
इत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मैधि घञ् । 'तस्य निमित्तं

रूढिपु द्वीति । (कै)

रूढ्यात्यन्तरिस्कारात् योगार्थस्य तत्र भागमेव नास्तीति भावः ॥ न च रूढियोगमपहरतीति व्याप्यौगिकार्थस्यैव कथं ग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् सत्त्वैकग्रहणानां सत्त्व्यायत-
प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । सत्त्वैकग्रहणभाष्यकारादिव्याख्या-
नेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य ग्रहणो-
त्तीत्यादेः सम्भवात् । नटासिः सरन्तं शब्दं ग्रहणोत्तीत्यर्थं तूपयोगे
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव
प्रत्याख्यानेन फलैक्यमिद्विः ॥

इत्यादिनिष्ठः प्रधानजन्यफलान्नयत्वाद् अजा प्रधानं तत्र नादय उक्त-
भाष्यात् । “ तस्मै पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” इत्यत्र

नैतदस्ति । कथित्वाच्चापि पूर्वामादानसंज्ञा ॥ न यथायदेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः
पलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन मां दोग्धि पय इत्यादि पयस्य उपयु-
ज्यमानत्वादोषिततमत्वं गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं दर्श-
यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ।

मेधाविना युक्तकारेण तदक्षीर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्व-
विधाविति । पूर्वोक्तानामुपादानादिसंज्ञानां विषयधेयास्तोत्यर्थः । न चेवं
पक्षमाययोर्द्विगुणकर्तृसंज्ञयोर्विभजेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञा-

गवादिति । अनेन मां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्य-
मानत्वादोषिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं च
दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत् फलं तु करण-भूतपाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्धव्यापारजनकतयान्वयासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिज्ञता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं कृतं विहिता तत्र करणादिसंज्ञेति । तत्र । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायां नि-वास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोग-पदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धात्वर्थव्यापारात् प्राक्

दध्यानयनेन पयस संस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयस परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेया । दध्निनिष्ठ संयोगानुसूक्तव्या-

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽप्रायेण युज्यते । याचि । दधि । धन्व-

अपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनालोपलक्षणमिति परविधावप्रौढं संज्ञा भवति । ऋदि प्राप्तिं गुणेनेति । भा । ऋविश्रास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म-धर्मादिकं तेन च यत्संचिते संबध्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारिण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञायां बाधात् । प्राचस्त्य पूर्वग्रहणमन्यमानोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्गः । सूत्रेऽप्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरयाप्राप्तेर्नाशो भूत-कालो न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोऽहं इत्यत्रासद्विषयमात्रस्याप्यपा-दानसंज्ञा भवति व्यर्थयनात्पराजेयतइति तथेहापोत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपपुल्यमानस्य यद्यप्रभृतेर्धनिमित्तं यथादि तस्येत्यर्थः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विनोप-

तत् मंवद्वत्सुक्तम् । अश्ववद्वत्सुक्तं गां व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-
प्रतिपन्नेन न्यतिस्मैर्यमर्थः । एवं च तच्च प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात्
प्राक् व्रजस्य गोमन्वन्धोऽस्येव । उपयोगमाहचर्यायां गुणपदेनाप्य-
स्येव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं बहवः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (के)

इदं च विभागजन्यवर्हिर्देशसंयोगानुकूलव्यापाराद्यंते दुहधातो-
र्बोधम् । यदा तु त्याजनायंस्तदा प्रयोजकव्यापारेणोत्थिततमत्वम-
स्येवेति बोध्यम् । इदं च “आकङ्कार” (१ । ४ । १) सूत्र-
भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वादुधातोः पयसः सप्तमी । दुहेरप्यन्तः स्थितप्रवदव्यविमानु-
कूलव्यापाराः । अनुकूलव्यापाराद्यंते गां दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोदभ-
वद्वत्सुक्तं गां व्रजम् । नैतदन्ति । कथिनाच्च पूर्वापादानसंज्ञा । (१ । ४ । ५१)

तदर्थत्वात् ग्रहणे कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । भा । कविशब्दो
नेधाविषयः । कान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणात् उपादानात्
पयस्यापप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यभ्यासमर्थः ।

उक्तरीत्या यद्यन्तुतेपि सर्वसामग्र्यस्यात् । नीरक्षोरिति श्लोके गव्यार्थ-
नामित्युक्तारसूत्रोपात्तानामुपलक्ष्यम् । अकारेण जयत्वादयो गृह्यन्त-
इति कैपटः । आधरोऽप्याह । जयते कर्षतेमंशेर्मुवेहंरुयते पचे ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । ‘तदर्थमाहेति’ । तस्य करवादेः कर्मसंज्ञानि-
वृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्त्तमानतया तु प्रयोजनत्वं
सुष्ठुमुखसरोपचारा प्रयोजनमितिवत् । ‘कपूर्वविधाविति’ । यवान्यो

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः ।
यत्नेतत् विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति
तत्र । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विज्ञेयाभावात् । न च पूर्व-
विषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं षष्ठ्यपवाद एवं च सम्बन्धेन
बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूचबोधिते कर्मसंज्ञकेऽपि

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौः कर्तुं व्यापारजन्यफलकत्वयत्वात् पयसस्तत्प्र-
योग्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयो निष्ठविभा-
वधि । प्रच्छि । माणवकं पश्यान् पृच्छति । नैतदस्ति । कथितान्
पूर्वमादानसंज्ञा ॥

गौः पयस्यजति देवदत्तो गवा पयस्यजयति । तच्च प्रयोजकव्यापारेणाप्य-
मानत्वाद् गोः कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाख्यन्तेषु धातुषु
क्रियाविशिष्टाः प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-
र्दोहनादिषु विनियोगात् ॥ गां दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तारेर्माहेतुषा मोचेस्त्वनेर्दोपेक्ष सङ्गच्छः ॥ कारिकायाश्च शब्देन सुधाकर-
मुखैः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । प्रमेखोदाहरणानि ।
गां दोग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवरणञ्चि प्रजम् ।

विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थः । पूर्वसंज्ञासम्यग्मात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्दे-
तुकर्मसंज्ञायोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथन-
निष्ठसिद्धायां चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजेइसोड'

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (अथदिनं च । १ । ४ । ५१ ।)

विहितप्रत्ययानां कर्मलक्षणैश्च कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्तुरित्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनेनापादानाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जगत्सममानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तं परविधावपीत्याद्युक्तमुक्तरीतेः ॥

गुणः साधनमिति । (के)

क्रियानिरूपितं शाब्दं गुणत्वमार्थान्तूद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

सचते इति । (के)

धातुर्पञ्चापारादनन्तरमिति शेषः । “वच सेचने” इत्यतोऽनुदात्तेतः संव्रणान्तेः कर्मव्यापारे वर्तमानादात्मनेपदम् । “वच समवाये” इत्यर्थं तु परस्मैपदौ ॥ भाष्ये

गौपसम्बन्धस्यैव चन्तावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनागुद्देश्यत्वाच्च । उत्तप्राधान्यं च गौरिति तच्च लादपः । एवमन्येषामपि दुष्टादीनां दद्यादीनां च

न प्रप्रादेवापायो भवति । एष्टोऽतो यथावच्छेदकततोऽप्यादेन पुन्यते ।

गौरीणाप्रकर्षाभावात् तमप्युपादात्वात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुष्टादिपरिग्रहत्वात् नटस्य दृष्टोतोद्यादौ न

माद्यवकं पश्यान् एष्टति । यौखं गौ भिद्यते । दृष्टमवधिगोति चान्ति । माद्यवकं धर्मं ब्रूते ज्ञाति वा । कर्णं वपति ग्रामम् ।

इत्यत्रासद्विषयमादल्याप्यादानसंज्ञा भवति कथयत्वात् परान्वेष्यवदिति । तददन्तापि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूतं क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

आचरितम् । (कै)

अवज्ञतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । “कविः क्रान्तर्शनो भवतीति” निरुक्ता-
दिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाप-
पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

१ विष्ठां रूपार्थं प्रतिमुच्यते कविः प्राज्ञाबोद्धुं हिपदे चतुष्पदे ।

विनाक्रमस्यत्तविता वदेष्योऽनुप्रपाद्यं मुपसो वि रोजति ।

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुच्यते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति
कवतेर्वा प्रचुरति । निबल— देवतकाय— उत्तरयट्क— अ १२— अ
२— अ २ । “सप्तमयंदाः कवदयजु” निबल— नैगमकाय— पूर्वयट्क—
अ ६— पा ५— अ ४ । कविः । क्रान्तोः कवतेर्वा गतिकर्मस्य इति स्वयम् ।
प्रमतेः कवतेषु “इत् नृ सर्वधातुभ्या” (उ-४ । ११४) इतीन् प्रववा-
प्रमतेर्मकारस्य वाचं देवचोषस्य वाञ्छयत्वात् । आनामग्यातीति मन्वर्धोप-
युक्तम् । कविः क्रान्तदर्शनः । अतोतामागतविग्रहल्लिख्यं युगपत्प्रधानं यस्य
स क्रान्तदर्शनः ।

“कवी नो मित्रावददा” अ-मं-१-१-४-२ ।

कविप्रज्ञो मेधाविनामगुहं भवता याप्तेव ॥

दिव्यमर्षं बोध्यम् । अर्गः अर्षं वदयन्ताम् वदचोत्तम् “दाध”

प्रक्षि । भिषि । योर्षं नो भिषते । नैतद्विनि । कविनाम दूरीपादा-

भवति । कवितापेति । भा । द्योः वद आदत्ते इत्यदीपयन्ताम् । दीर्घं

वदति भावः द्यामं वदति वा इत्यद्विनि द्यमदिपादि । अर्षं ।

‘दध’वर्षां द्यामीदिति । अर्षं नृ द्याधक्यवर्षताम् वदते । ‘नमज्ज’

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव “शकारमसि चोदितः” इति “परस्मैपदानाम्”
(३ । ४ । ८९) इति सूत्रे भाष्ये वृद्धिपर्यायस्य चुदेर्दिकर्मक-
प्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्यापारदयार्थत्वे “कर्तुः” (१ । ४ ।
४८) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-
कर्मणि तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेर्यपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । “त्याजितैः फलमुख्यातैः” इत्यादि प्रयोगात् ।

“तारेणहेस्तया मोचेस्याजेदपिष्य सङ्गः ।

कारिकायाश्च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः”

इत्युक्तेषु । गत्यादि (१ । ४ । ५९) सूत्रे एषामुपसङ्खाना-
वश्यकतया कर्त्तरि द्वतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु
भाष्यानुक्तत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानं त्याजि-
तैरित्यादि प्रयोगाश्च चित्वा एव कैपटस्वरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति ” तत्रैव जादयः । उद्देश्यत्वस्यपमार्थमाधानं तु शतस्य

संज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । मिद्धितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा-

गमिति । भा । पौरुषेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोक्षेप्ति-

शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शास्त्रा ग्रामम् । क्षीरनिधिं सुधा

मग्नति । मुष्णाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दण्डयति ।

इति । सप्त इत्यस्यार्थकथनमेतत् । यच्च समवाये स्वरितेत् । केचित्तु
परस्मैपदिभिः सप्त यातुमेनं पठन्ति यच्च समवाये इष लव व्यक्तायां

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

“कर्तुरीप्सिततमम्” (१ । ४ । ४२) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्थापीति । (कै)

तज्ज्ञापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽप्यप्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलत्वापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गौरवधित्वात् तद्विवक्षापानिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्पणोपनिष्ठत्वापाराजन्यगोनिष्ठत्वापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलत्वापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्मैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न प्रताडयतिरिति न “दक्षि” सूत्रस्येन युज्यते । भित्ति ॥ चिन्त् । दक्षमवधिभोति फलानि । नैतदस्ति । कथितान् पूर्वापादानसंज्ञा ।

अप्राप्तेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यपि नेषितत्वस्य मत्वेनानोक्षितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्तयामिदम् । गां दोग्धि पयः परत्वात् “कर्तुरीक्षित-
तमम्” इति कर्मत्वमिति “आकङ्क्षार” सूत्रस्य भाष्यविरोधात्
तत्र सूत्रे धातुपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेक्षिततमत्वस्य यद्वाच्यं । तस्मात्
पयो मिद्विभागजमंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमि-
ति तत्त्वम् । एवमप्येति ॥ एवं रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण
मिद्वान्तिन उदाहरणदानं तदजानतः पूर्वपक्षिणः स्पष्टनमित्येव
सारम् । किं च तण्डुलान् ओदनं पचतीत्यत्र शुच्यत्वेन दधोरपि
कर्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तद्वीत्या गवीव
तण्डुलेष्वपीषा प्रकर्षाभावात् ॥ ननु विभागजमंयोगानुकूलव्यापा-
रानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाभिप्राये

भाष्यविरोधः । “अद्वयमन्वनिधिममज्ये” इत्याद्यप्येवमेव । मातमान्ते
इत्यादावास्यादेरासनादिकरस्यके व्यापने इतिर्थाभिर्मांसादिनिष्ठं पचनम् ।

अविद्याविगुण्येन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।

स्यति भूतमस्मादिदं वक्षु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः । नममद्वय-
जोति । भा । गौर्यमं प्रविशति गवा नमं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति । भा ।

प्रियाणु । स्यादेतत् । दुष्टादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु
सत्त्वाख्याया अद्वययोदमषोऽं षोऽं इति तदाऽसूत्रभाष्ये दृष्टिपदा-

नानुपपन्नम् । यथा राधयोदवद्वयस्य पचतइति । ‘उक्तमिति’ । आचरित-
मित्यस्य विवरणम् । ‘सूत्रकारेणेति’ । कविशब्दो मेधाविमानवचनोऽपि

गोः पय इति । (कै).

एवं चेदृशार्थकदुहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वा-
कार्थं तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमप्येऽपि बोध्यम् । अतः
एव सिद्धाचकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा मोक्षं कर्म-
संज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यत्र यद्विधौ-
चित्यादिति तात्पर्यम् । तद्विवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति ॥
ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा ब्रजमिति । (कै)

वक्ष्यात्कारेण प्रवेग्नस्यैवावद्व्यर्थतया नाथं समानार्थो दधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यदा व्यापनपूर्वके व्यासने इति । मासं
व्याप्नुवन् व्याप्ते इत्यर्थः । उभयपि "कर्तुं" इति सूत्रेण कर्मत्वम् ।

अत्रि प्राप्ति शब्देन च यत्प्रचते सम्बध्यते तत्प्रोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गा ब्रजे व्यापयतीति सम्प्रत्ययात् ब्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् ।
माश्वकमिति । भा । अचिस्थाययिषति पश्यान् माश्वकेन इत्यर्थः ।

यस्य घुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्यान्तु रज्ये
स्तेरमुघो जग्राद भारीचमुचर्वचनं महार्थम् । कान्तिदासोपि, शिखो-
न्धयोपि क्षितिपालमुचैः । प्रौढा तमेवार्थमभावतेवेति भारविश्च ।

प्रकरणात् स्रजकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । 'गां दोग्धि पय इति' । ननु
भाषायमर्थो गौः पयस्यनति । दोग्धा गवा मयस्याजयतीति तत्र प्रयोजकं

(अ. १ । पा. ३ । व्या. १)

(अक्षयितं य १ । १ । ११ ।)

भाष्यः ॥ गौतमेति तिष्ठति गाम् मजे निगमप्रतिषेधेन म्यापयतो-
त्यथाभिप्रायेणैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वान्विवाभिप्रायेण तदज्ञा-
नतया रागमं पूर्ववत् । बुद्धिकृतोऽप्यप्रायो नास्तीत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (के)

एवं प्रश्नस्य विद्येवाजमकत्वेन शब्धिं प्रति मातृवकस्यापादानम्
न प्रमत्तमिति भावः ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (के)

भिस्तेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । किं
चोभयार्थकथाचिपक्षणेनैव मिद्धे भिस्तिपक्षणम् अर्थपक्षणाभावे
लिङ्गमेवोचितम् । एवं वृत्तमवचिनोतीत्यपि वृत्तात् कमान्वाटत्वे
इत्यर्थं एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायां उदाहरणमिति तु न जानाति

आसनान्यात्मन्य यामाशरीयेषु तस्याः पक्षतम् । अथवा रीत्या मासमीदर्श
पक्षतोत्यपि भवत्येव आसनादमात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी “तमायां
पुत्रं भूते धर्मम् । पुत्रमनुयाति धर्ममिति । नैतदिति । कथितान् पुरा-
कथितेति । भा । मायवक्ताम् मार्गेण देवं निवृत्तत इति सम्प्रत्ययात् । न
प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमवकीर्तनापार्यं धात्वर्थं इत्यर्थं भिस्तिपक्षि

उदाहरिता गिरमित्युदाहरी दैवायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च
भिस्तेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरुषं सामर्थ्यत
इति यथा । तत्किं वाचे एवमववृत्तेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुन-

यापारेद्याप्यमात्रत्वात् सिद्धा गो. कथ्येवंदा । न च वाचं प्रयोऽव्यापारेद्या-
प्यमात्रस्य यदि भवति अथर्वारिक्तेरेकमुत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. २ । पा. ४ । अ. ३)

पूर्वपक्षी विषयतामस्यन्नावच्छिन्नं ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो
भूजादेरर्थः । समदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति ।
कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्माच्चौख्येवेति । (भा)

यदि तेव्यपायप्रतीतिस्तदा चौख्ये । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-
पादानत्वादिकमेव । याचतेस्य स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषोऽर्थः । तच्च स्वत्वे यौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-
रूपकत्वेनान्वयः । वृक्षेस्य जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
व्यापारे च माणवकस्य जनकतामात्रेणान्वयः इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-
मिदम् । यदि तु तेव्यपायप्रतीतिस्तदा तेव्यपि पूर्वविधिविषय-
सत्त्वा तान्यपि मोदाहरणानि परिगणितारिक्ते च तवाप्येतत्
प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमवज्ञतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समाया विजायते" (समा समा विजायते । ४ । २ । १२) इति शब्दा ।

ननु यद्यपि पराधीनतया विधं मुक्ते इत्यादौ मुनिक्रिया प्रकाशपत्वेन

पादानसंज्ञा (१ । ४ । १२) ॥ तस्मात् चौख्येवोदाहरणानि । यौरवं गां

वद व्याख्येयम् । अथ वाचिभिस्त्योरेकार्यत्वात् किमर्थमुभयोदपादानम् ।

उच्यते । अनुमयार्थस्यापि याचेर्यद्वयार्थम् । तेनाविनोतं विनयं याचते

याचोश्च याचति । विनयं याचते । विनयायानुमयनोत्तरार्थात् । अथ

तद्धिं याचेरेव शङ्क्यम् । तस्यानेकार्थत्वाद्विचारेपि सिद्धमिति चेत् ।

तच्च देवदत्तं प्रमुञ्क्ते याचयति देवदत्तेनेत्येवेति । श्रुत्येव स नियमोऽर्थः

प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति । यथा श्रुत्येव धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रपञ्चः

उदाहरणत्रयवादिनमिति । (कै)

सूत्राद्यङ्गतिवादिनमित्यर्थः ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी तद्विवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

तत् त्रितययोगे सर्वदापाद्यप्रतीतेरितिभावः । न हि पाषाणादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वाद् आचितापीत्यादिना धौद्धापाद्याभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्येति । (कै)

सिद्धान्तिनः समतेति भावः ॥

उद्देशत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ “आतच्छ विषमोक्षितं यत्तद् भक्षयतीति” भाष्योक्तेः । तथापि “क्षोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् स्वयं सुप्रती” त्यादौ

आचते । मायवक्तं मय्यानं पृच्छति । यैस्त्वं मा भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण व्याचयति फलान्तीत्यर्थः ॥ कथितेति । भा । वृक्षात् फलान्नादत्ते इत्यर्थवशापात् । पुत्रमिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुगयार्थस्यैव वाचैरिह सदृशात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुवयार्थस्यापि न मतार्थता । स्यटार्थ

प्रतीयते समयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि श्रवादेर्दोषनयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्युद्देशानामपि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादया भिरसा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ १ । पा. ४ । व्या. १)

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवक्षायामपीति भावः । अन्ववरुणद्वि गां व्रज-
मित्यत्राधिकरणसञ्ज्ञाबाधस्येदमुपलक्षणं यदि तु व्रजोऽपि प्रधानं
तदा तत्र नैव कर्मत्वं स्यादित्यभ्योपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यस्याच सम्बन्धो नास्तीति भावः ॥

प्रश्न इति । (कै)

- सर्वोदाहरणवादिन इति भावः ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्वं न स्यात् तेभ्यस्तुद्देश्यत्वात्तोरविषयेऽग्निपुत्रसम्बन्धाद् वृद्धमाना
अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठारक्षणं एवेति हेत्याः । त्वयो श्रीदा-
सौम्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न “तथायुक्तं चागोक्षितम्” इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो (१ । ४ । ५८) भवन्त्याहो-
स्त्रिद्विकथिते । कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि
वा कर्तव्याः ।

कथितेति । भा । धर्मैः वचनानुशासनकर्मणा मुचस्याभिप्रेयमाश्रयात् ।
अथेति । भा । सर्वोदाहरणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा-
भेदाद् गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ती

भिस्तो एषगुणग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेयंह इति यन्माधवादिभिर्वर्त-
तन्मतभेदेन । तथा च “कर्मवत्कर्मणेति” सूत्रे “द्विषणोर्वङ्गलं सकर्म-
कयोरि”तिवार्तिकस्याख्यायसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । ननु

नोयन्ते तस्मादगोम्हीत्येकस्या एव क्रियायाः व्यवसायं गोमयसोर्भेदेन कर्मत्वं
न भवति । किञ्च तु कति प्रकर्तृशस्य प्रत्ययशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये

कथित इति । (भी)

“कर्तुरीक्षिततमम्” इत्यादिनां कृतकर्ममञ्जे इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्तादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं मूलमेवा-
पूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः ॥ भवोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाह-
रणत्वेन संमते गुणकर्मणि को कर्त्तव्य इति सूत्रासङ्गतिवादिनां
पृच्छति

अनीक्षितत्वमनुद्देश्यम् । तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्वात्यर्थप्रकाशयत्वेन
कर्मत्वं तद्वात्यर्थकर्तुर्देवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगे अन्यदेवो-
नेनापि कर्म वा । तथाप्युक्तत्वं प्रकृतधात्यर्थप्रयोज्यप्रकाशयत्वं । यत्तु

कथिते कादयस्तेतुसुः मंडौ कुर्वीतदा गुणे ।

तुदाहरणत्रये कर्मसंज्ञेवेत्येवा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने
तत्पादांशसम्मानसंज्ञे बाधित्वा दुष्टादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तित-
मकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लाट्ठय उत्पद्यमानाः प्रोधान्याप्रोधा-

कर्तुरीक्षिततममिति सूत्रे द्वयः पञ्चिरित्यादिभेद्यन्तस्तु मतान्तरेण ।
अन्यथा तद्युक्तान्तेन पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुर्ध्ना
सोमेन । अत एव व्यकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पञ्चिना

इति कर्मभेदोपपत्तिः । ‘गमयति यामं देवदत्तमिति’ । यदा तु दुष्टैः
क्षरणमर्थः क्षरति गोः क्षीरं क्षीरं क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति ॥ (भा)

सूचामङ्गतिवादी किं गवादि तवापादनत्वादिना न विवक्षित-
मुत विवक्षितमिति विकल्पाद्ये आह

षष्ठीमिति । (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमतं यदि तूदाहरणप्रथमस्य वादि-
नोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य पाच्यते इति षष्ठीकरणमसङ्गतमनेन
कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या चेतुमाह

अकारकं हीति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देयः । कचिद् “अकथितत्वाद्” इत्येवपाठः ।

परसमवेतक्रियानन्यधात्वर्थप्रलाभयत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणान्
चैत्रचैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया सप्रहात्यर्थापेक्षया परत्वं

कथिते लादयच्चेत्सु षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्त्तव्या । दुह्यते गो
पयः, पाच्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम्

न्याभ्या भिन्नकल्पमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्था किं प्रधान-
कर्मस्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथित इति । भा । प्रधाने

कास्यपाच्या दोग्धि पय इति पाणिनास्यपाच्योरतिप्रसङ्ग करणाधि-
करणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-
गणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु षचेदिकर्मकता भ्रुवतो

गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षा-
यामुदाहरणोपपत्तिः । एवं चावधित्वविवक्षायामपादानसद्भावां भवत्येव

अपादानादिषड् रूपत्वाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूच-
स्याभङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ तदेवाह

अपादानादिषेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एवं चेद सूचमसङ्गतमेवेति भावः ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च
पूर्वविधिबिषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवक्षायांमितीत्य-
भिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

शोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंस्थान्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्व-
र्थकियान्वधि । अभिपत्योः पूर्वदेशे त्वनेवत्तरदेशे स्यान्देश पूर्वोत्तरयोः

अकारकं अकथितत्वात्

अकारकं होतव्यं भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

इच्छिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य-
त्वात् । अथवा अथवा कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारक-
त्वाभावादभिधानासम्भवमवैति शङ्क्यति “ यद्यीं कुर्यात्तदा गुणे ” इति ।

शरदस्य न पूर्वापरविरोधः । मतमेदपरत्वात् । अथ एव पक्षिधा-
तुनिरूपणे तच्छ्रुतानोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव भाष्ये
उदाहृतव्यमिति द्विक् । तथा ग्राहेदिकर्मकत्वं न ह्येव न मेतिरे ।

गोर्दुच्छते पय इति । यदा तु पयस्यैव विशेषणं गौः तदा श्रुती गो पयो
दोभ्योति । ‘ पौरवं गौं याचतइति ’ । पुरोरपत्वं पौरवः । ननु विहिता-

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न शेषत्वमिति भावः ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥

ततो बुद्धिस्तस्येति । (कै)

एव च सूत्राच्चतुरितरेकस्य मते इति भावः ॥

तस्मात् चीण्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तच्च क्रियायाः प्रत्ययस्य च धातुर्नैव जाभाद्व्याधेयत्वमेदं द्वितीयार्थः । तच्च पक्षे व्याख्यान्य । अन्वयस्य सामानाधिकरण्यात् व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यापि शक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारकचित्तना कथा ।

अथकारकनाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या ।

कारकचेद्भिन्नीयाद् या या मन्वेत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अपादानादिभ्यो विशेषेषु कारकत्वसामान्यं स्थापितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ॥ अथ कारकमिति । भा । यदा विशेषात्म्यत्वादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यं यामिति ।

अत एव “तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः । प्रसात्पार्थिवकन्यायां प्राणिमयाह्वयतिनेति” काण्डाश्वश्लोके पूर्वार्धे यहेदुर्गार्थतया गतिबुद्धौ तिस्र्वेद्यायौ कर्तुर्गौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति

आपादानसञ्ज्ञा योरवावक्षी यामादत्ते । न याचनादेव तत आदत्ते याचितोऽसौ यदि ददाति तत आदत्ते ॥ ननु मा नामादिता ऽऽदिष्यते तावत् तदपि

भाष्ये मदुक्तीत्या व्याख्येयम् । एवं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-
वदेवेदं षष्ठ्युच्चारणं पूर्वपक्षिणो न वेतद् वलाद् सिद्धान्ते याचि-
योगे षष्ठ्यभिमत्येति अभित्यक्तम् । न याचनादेव इत्यादिः पूर्वं
सिद्धान्त्युक्तित्वात् । अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदा-
हरणवाद्याह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि क्तादिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य अन्यस्य
षष्ठादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य संसारविलक्षणस्य भवितिरित्यर्थः ॥

चतुर्थीषष्ठ्याविति । (कै)

प्रतिपोगितयान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छतोत्यादौ ग्रामाधेयपञ्चानुक्त-
ग्राममेदसमानाधिकरणत्वाभावरवानिति बोधः । एतेन प्रतिपोगिता

कारकं चेद्दिनानौषाद् वा या प्राप्नोति सा या कर्मया । दुह्यते
गौः इयः । याच्यते पौरवात् कर्मण इति ॥

भा । उद्देश एव घोषाप्रतिपत्तेरिति सा भवेदिति प्रतिनिर्द्देशेन विवक्षिता ।
दुह्यते गौरिति । भा । अथवान् गौः । याच्यते पौरवादिति । भा । नू-
दाहरणव्यवहारो पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादितुल्यम् ।
अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादवाप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिविपरिणामेन व्याचष्टुः । अत एव च “अत्रियहत्तं जनको
षमुक्तयेनादिदहैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्ह-
सप्रभांघोऽपुनन्दनछादि” विमद्विप्रयोगो जयमङ्गलायामित्यं व्याख्यातः ।

न । यतः स्वभावं परिचिच्छित्सुरनादित्समावोऽपि याच्यते । ‘ग्रामवक्ष्यद्वि
प्रवमिति’ । ननु च ग्रामं प्रवेशयतीत्ययमप्यर्थः । ततश्च सिद्धं प्रत्यक्ष

चतुर्थ्यङ्गिर्ग्राभाद्यभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । अजमवरुणद्वि
इत्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तव विधिरित्यमङ्गतमत आह

अस्वपदेनेति ॥ (के)

युष्मच्छब्दोऽप्यहंकारानास्यदेतनतेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (के)

तदुधनयम् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्यमे दितावच्छिन्नं प्रतियोगिताकचैत्रमेदस्य चैत्रे स्तवेन
चैत्रक्षेत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽ-
न्यमे देवदत्तो मयं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरितिरिक्तमिति । तत्र । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि कादिविधिः तपदे ।

पौरवात् कम्बल-आदित्स्त्व इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यापापस्यात्र
सम्भवः । कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि कादिभिरभिहिते तपेर्षं
मतिर्षंदुक्तं गुणे गळो भवति चतुर्थी पक्षयोः चेति । तव विधिरित्य-
मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । तत्रान्दास्त्वन्यवाचोः । यद्येतत्तः पक्षमिति

अभिग्रहत् । अनेन अनुया भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधि-
तवानिति । युक्तचैतत् । श्रीरघुपतिं प्रति निषोगकथनार्थोचितेन स्वरूपो-
पस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन “अथाधितारं न हि देवदेवमग्नि-
हन्ता-ग्राहयितुं शक्नोति” व्याख्यातम् यत्तेनैवार्थत्वात् । यदा ।

कर्मत्वम् । अथ अनेन गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितावाधिकारणसंज्ञा
यदा तर्ह्यनरोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं भाषि-
कारणत्वं तदेदमुदाहरणं अनेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । “मायवर्कं प्रस्थाप-

अनेनेति । (के)

परस्मैचमहितैतत् सूत्रविषये दुष्टादौ गुणकर्मणीत्याचार्योक्ता
अप्रधाने दुष्टादौनाम् इत्याचार्यान्तरोक्ता च सर्वेषामेवैतदुदाहरण-
त्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवक्षायां
चेत्यर्थ इति भावः । अत्र गुणकर्मत्व प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्व
प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्व तद्देश्य एकव्यापारार्थक-
दुष्टादिस्त्वेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् अस्ति तु धर्मादे प्रधान-
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तद्देश्यतासु-
द्देश्यत्वरूपे व्यापारइयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये
वदन्ति तेषां दुष्टादौनां द्युपेतायामपि गवादावीदृशप्राधान्यवत्त्वेन
पयसि च प्राधान्यमत्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाव्यस्य
सर्वदाहरणतत्तात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कर्तृवत्तया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तदुपयोगापत्तेरसम्भवेन मेदे
अतिरिक्तमन्यव्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा
कथिते नादिभिरभिहिते त्वविधिरेव भवति । किमिदं त्वविधिरिति ।

पक्षप्रायानुक्तम् । पुनर्दर्शस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्त्येवमुक्तम् ।
इदानीं न्याय पक्ष दर्शयति गुणकर्मणीति नादयो "सकृत्कृत्यकृत्यार्थः" ।

रविप्रक्योस्तुमुक्तसमभिव्याहृतयोर्दिकमंकताया भाष्ये स्थितत्वात्किञ्चने
तरिति साधयः । साहेदिकमन्ताभ्युपगमपक्षे तु "जायाप्रतिप्राप्तितमस्य

एष्वतीति' । पक्ष बोधकायां तुरादि । "अद्विष्टा"दिना समसाश्रयम् ।
अनु च कथितायादावस्यता च वि तत्कादुपदेशमावसे न प्रत्यमानावावसे

निमित्तभावमात्रविवक्षेति । (कै)

क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षित्यर्थः ॥ परिगणनं फलं दर्शयति

अपादानादिविशेषेति ॥ (कै)

गुणकर्मणि सादिविधिरित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति

यतश्चेति ॥ (कै)

अन्वेष्टं पूर्वणैव सिद्धं स्यादत आह

सत्यपि चेति । (कै)

वस्तुत ईषिततमत्वमन्वेष्टपि न चतिः “आकङ्क्षार” सूत्रस्य
भाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम् । किं च विभागजस्यो-
गात्तुल्यव्यापारात्तुल्यव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः

व्युत्पत्तिसत्त्वतो बोधस्य दुर्बारात्वात् । किञ्च द्वितीयार्थोपेत्यान्वित-
प्रकल्पकारकबोध प्रवि द्वितीयान्तार्थवृत्तिमेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो-

तव विधित्वविधिः । त्वमिति । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वं-
मतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते । अथ तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि सादिविधि

गौर्दुह्यते मय । गौर्दोग्धया मय । गौर्दुग्धा मय । गौः सुदोहा मया ।
अनेन दुग्धादयं सर्वत्रोदाहरणमिति दर्शितम् । तत्र सप्रत्ययपादो यदा
न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्ष्यैव तु ओक्तदानेन कर्मणः । अपादा
सादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा गटस्य इत्युच्यते ।

मास्वामि” इति न विद्येत् । तत्र हि “अस्ते कर्तुं च कर्मणः” इति प्रयोगे
भेदमुच्ये कर्मणि न स्यात् । तथा च आचर्या गन्धमात्ये प्रतिपादिता
येति विद्यते नञ्प्रतीतिरेव न स्यात् । चिकित्ता श्रेयस्य भाष्ये स्मृतत्वात् ।

एष्टोऽसौ यश्चुपदिशति तत आदत्ते । मा नामादितो च्योदित्युक्ते संभवं

(अ. १ । पा. ४ । व्या ३)

(व्यकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

प्राप्तये तत्र विभागस्य सम्बन्धिदद्याकाङ्क्षत्वेन ययधोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्यं प्रमिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद-
यार्थत्वे मुख्यगोपाक्षव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमा-
दाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तच्च प्रधानकर्मणाख्येये इत्यादिना
वक्ष्यति । यदालेकव्यापारार्थत्वं दुष्टादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृ-
शप्राधान्यस्य गन्धभावात् तत्र लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्यु-
क्तम् । गन्धते याम देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधान-
कर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । यत्तान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यकं कार्य-
कारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे शक्ते
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थिति कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सद्य परेण योगेन । “ गतिबुद्धि-
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकायामणि कर्ता स खौ ” (१ । ४ । ५२) ॥

यतश्च ययोऽर्थी प्रथमं गतिं प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुष्टादियु गुणकर्मणि
लादयो भवन्ति । सद्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामौषिततमत्वाभावोऽन्या
र्थत्वात् तत्र क्रिया प्रवृत्ते । ययसत्त्वविवक्षाया गौरवेणिततमत्वम् । यधो-

सद्यपि वा तस्मिन् प्रवृद्धावो दुर्लभ । सिद्धान्ते तु प्रतियोगिते
गन्धमास्ये ययेति वियष्ट । जायानिष्ठप्रेरणविषयोभूत गन्धमास्यक-
र्मकं यत्प्रतियोग्यं तत्त्वर्चोमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽप्येव विशेषण-
विशेष्यवैपरित्येनैवैकार्योभावकल्पनात् । मासशतादिवत् । व्यपेक्षापक्षे

तदपि न । अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय एक्यति । भित्तिर्वाचिव
द्याख्येयः । किमर्थं पुनर्याचिभिस्त्योसभयोस्यादान गच्छनयोरर्थं भेदोऽस्ति ।
अर्थ्याश्रया चेय सञ्ज्ञा न दुष्टादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि गृह्यते देवदत्त

अन्तरङ्गत्वादिति । (के)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययोः समत्वात् “गतिबुद्धौ”ति सूत्रस्य
नियमत्वपरात् “हेतुमति च” इति सूत्रस्यभाष्यादन्तरङ्गन्यायात्
प्रधानन्यायस्य वलवत्त्वाच्चास्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्यकारणभावात्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं
गच्छत इति तु उभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्
मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घटं ज्ञानातीत्यादौ

भ्रुवर्षेष्ठितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ।

ज्ञानमादानमुक्ताराणि गां दोग्धोति । पयो विवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्त-
रङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि चादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा
भवति योगात् । मुख्यं कर्मप्रेम्बुर्मुक्ताद् गत्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य
दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्तस्मात्प्रादय-
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमौ भवति । गोर्दुह्यते पय
इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठौ गो पयो

तु अषष्ठौविभक्त्यर्थे षड्मौहौ सर्वत्र ध्युक्तत्वात्तरकल्पनास्त्येव । प्राप्तोदक-
मित्यस्य हि उदककटकप्राप्तिकर्मोभूतमर्थः । उठरयः । रथकर्मकवह-
नकर्ता । उपहृतपशुः । पशुकर्मकोपह्वारसम्प्रदायम् । उद्धृतौदन । औद-
नकर्मकोद्धरणमादानम् । वीरपुरुषकः । वीरपुरुषकटकस्थित्यधिकरणमि-
ति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षा-
यान्तु ज्ञानप्रतिष्ठाहिनेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । उठरतेत्येति षकारेण

प्रप्तं प्रार्थयतइति । उच्यते । अनुनयार्थस्य याचतेर्महत्कार्यम् । तेनाविनीतं
विनयं याचते कृद्धं प्रसारं याचतइत्यत्रापि भवति । सश्रुपात्तस्य जीम-

उक्तं चेति ।

हरिणेति श्रेयः ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (के)

इत्यस्य यत इति श्रेयः ॥ एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (के)

शुद्धस्य दुहेः पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मताभवात् । न च तत्र विधत्ते लक्षणा । कर्मण्येव
द्वितीयेत्यादिनिषमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव दृग्बिभक्तौ न

भ्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतद-
न्यस्यतेराचार्यस्य वचनं स्मर्येतान् । अपर आह

दोग्धोति । माणवकाय धर्मं व्रते इत्यपि भवति यदा धर्मस्य कर्मणा माय-
वक्तव्याभिप्रेयमाशङ्क्यं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर
इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्वा । बोध्यते माणवकधर्मः
याचते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदक इति । ब्रह्मोक्त्यापा-
देयाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु मुख्यभावः ॥ भ्रुवेति ।
भा । अगुणे प्रधानकर्मणि भ्रुवयुक्त्यवकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गार्थेषु

समुच्चितानां जयत्नादीनामकथितसूत्रविषयत्वेऽपि तथैव चेति समुच्चिता-
नामर्थौ कर्तव्यौ कर्मताभ्युपगमात् । गार्थेः तादृशत्वात् । अत एव
तार्पादयः पृथगेव वदन्तीता । शुद्धस्येव । शुद्धकर्मत्वस्याविच्छायां
प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे शिषो दुर्लभत्वात् । न चेवं दोषिप्रकृत्यवैयर्थ्य-
मकर्मकत्वादेवागौ कर्तव्यौ कर्मत्वनिश्चेरिति वाच्यम् । अन्तासिचि
तत्त्वार्थकत्वात् । शिष्याः तत्वं दोषयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थः । नन्वेवं

यस्मानुपपत्ते भिन्नैरपि गृह्यते । 'उच्चमवचिरोति कथानीति' । पद्य-
प्यविश्वम् । उच्चान् । अथमादत्तद्वत्पादानसंचाया अभ्यं विषयस्तथापि यदा

(व्यकथितं च । १ । ४ । ४१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ ३)

पूर्वमेवेति । (कै)

पयः सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थः । गोर्दुहिना गवांश्चितदुहिना तु
यतः प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् सादयः इत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

“गतिबुद्धी”ति सूत्रे “इकोः” इति सूत्रे चेत्यर्थः ॥

लक्षणा इति त्वद् बहुव्यवहारः । दुर्गुणमधिकित्युक्त्यादौ व्ययान्निष्ठ तदु-
क्तलक्षणास्य । संज्ञाया एव तद्विनियामकत्वे तु किं भेदनिवेष्टेनानया रीत्या
व्यापारव्यधिकरणध्यात्वर्थं यलावयत्वं कर्मत्वमित्यादिसंज्ञावैयर्थ्यात् ।

प्रधानकर्मसंज्ञाव्येये लादौगाहुर्द्विकर्मणाम् ।

लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा ग्रन्थसूक्तयोः कर्मका उच्यन्ते । तेन
मासमास्यते देवदत्तमास्यते कोशं देवदत्त इति प्रयोगे देवदत्ते प्रयोग-
कयापारम्य तत्रैव पूर्वं संनिधातालादयो भवन्ति तथा गम्यते रामं देवदत्त
इत्यत्रापि । अल्पमतेरिति । भा । मेधाविन व्याचार्यस्य इत्यर्थः । एत-
न्नेति । भा । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवार्थं न नमसि-
यविच्छेदनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अत्रा नीयते इति । भा ।

अथमेव विधिरिति । (कै)

अथमेव प्रकार इत्यर्थः ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मत्वयः । स्वात्मन्येव स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तृरौत्तर्यः । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यद्यपि मौमासकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः “ग्रीहीगवहन्ति” इत्यस्यावहननेन ग्रीहीन् भावयेदित्यर्थः । यद्यपि ग्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यवृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । “सक्तान्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूना कर्मणि जादयो भवन्तीति

अजायाः धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्वं क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव जादयः । गृह्णते कर्तुंश्च कर्मण इति । भा । कर्तुं सतो गृह्णते धातौ कर्मणो वाचका जादयो भवन्ति । “गतिबुद्धि” (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादियु धातुषु जादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वप्रतीके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्वजगोपसर्जनं त्वजगं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेः । अङ्गीका-
रणमपि याचेः । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं बधेः । आल्यापनं पृच्छेः ।
भीषणं घ्नन्ः । प्रतिवादनं ब्रूणः । तदिशेषस्तु प्राप्तेरित्यादि । एवञ्च
धातूपात्तव्यापारविधयाश्रयत्वं गवादेः स्पष्टमेवेति । अत एवाकृष्टारसूत्रे
उपादानमुत्तरास्त्रि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्मकसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अपसङ्गः । ये तु तत्र ददातिकर्मणेति
नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विविचित्रं नाभिप्रेयमाश्रयत्वमित्यु-
दाहरणोपपत्तिः ॥

न तु कर्मर्येति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थित्यर्थः ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्तिः सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं चेष्टितयुक्तिपदमपि व्याख्येयम् ॥

नूहोति” इत्यत्र तु सक्तूनां भूतभाष्यपयोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन तत्र “यत्प्रयो बहुलम्” इति वचनात् द्वितीयार्थे द्वितीया “सक्तुभिर्भावयेद्” इत्यर्थे इत्याहुः । तेषामयं भावः । वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति । इति याचि बधि वक्तव्यम् । अभा नयति ग्रामम् । अजा गीयते ग्रामम् । अजा गीता ग्राममिति ॥

इतिप्रत्यवधानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन जादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव जादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावभियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादानपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः ॥ माणवकसंस्कारपरत्वात् तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतपक्षकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे ऽवधित्वमनाश्रयत्वयोर्मुगपदिविचाराणां चेदम् । अवधिभूता या मौस्तत्रिष्ठो यः क्षरणातुफूलव्यापारस्तद्विधियौ गोमणिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अचोष्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषायामग्रीयादितिवत् बलीं चाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पक्षमेव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु बलीं भवत्येवेति न कश्चिदोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः ।

गोवहोर्हरतेत्यापि अन्वर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं दृष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तत्रैव पूर्वमिति । (के)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्ता बुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
व्यपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य
परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिक्षि चि ब्रूयासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वात्वा विवक्षा-
भावे कारकं कर्म । “अकथितं च” इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा
तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र अन्तर्त्ता योगे कर्तुरिति
विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थथापारोक्तं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुष्टादीनाम् ।

अप्रधाने दुष्टादीनां कर्मणि बादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुष्टाते
गौः पयः ।

प्रयोन्यथापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्येण तु न्यायेन प्रयोन्यथापारस्य
प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकस्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि
प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः । दुष्टादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मत्वं ।
न प्राप्नोति वृक्षते चेति मत्वा स्पष्टति । के पुनरिति । भा । द्रव्य-
नामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् । तथैव वेति ।

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयाय इति स्मृतम् । कदेहि वि-
यते । कर्मणि विधीयमाना लक्ष्यलक्षणाः किं द्विकर्मत्वं नृत्वे
कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अथ भाष्यम् । “प्रधानकर्मसंज्ञकत्वे कर्मणि-
द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुष्टादीनां लक्ष्ये कर्तुं कर्म इति ।
अभिधाने इति शेषः । अथ द्विकर्मणामित्यनेन दोषोऽस्ति चेत् तस्य
मुचितः क्षमिण्यव्यादयश्च त्रय उच्यते । कदेहि द्विकर्म उच्यते-

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, दो, कर्मणि लक्ष्ये, द्वि,
वहति भारं मामं, हरति, भारं हर्ति, कर्मणि लक्ष्ये, कर्मणि लक्ष्ये, कर्मणि लक्ष्ये

अजाया इति । (कै)

भुवचेष्टितयुक्तिविति पूर्वोक्तेऽपि चेष्टितयुक्तिनेन नयत्यादीना-
मपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं चाजायाः कर्तव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वाच्च व्यापारद्वयार्थकतया “कर्तुरौप्सिततममि”त्य-
नेन येषु द्वयोः कर्मत्वं ते ऽपि द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च
नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

इतद्विहितं कर्म गौणं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गा
दोग्धि पयः । इवद्वयविभागानुसूतव्यापारो दुहेरर्थे अपादानत्वगोः तद-
विवक्षायां नानेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादीनां दायः । वर्णि धातते
वसुधाम् । स्वामि स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुसूतो दीयतामित्यभिधा-

एयन्ते कर्तुं च कर्मणः ॥

सादपो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यच्चदत्तेन ॥ के
पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण जयत्यादयः समूचीयन्ते इत्याहुः ॥ शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं भूष्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । भा ।
अन्यस्यान्वयमात्रस्य क्रियाविशेषस्य कर्मण्य सम्भवादित्यर्थः । अथवा कर्म-
शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । “विभाषा गुण” (२ । १ । २६)
इति पञ्चमी । यथा प्रविष्ट पिण्डोमिति भक्षणापेक्षो पिण्याः कर्मत्वं
त्वात् । तथा दुष्टादीनामित्यनेन कारिकोपाशाः । प्रशब्दसमुचितेऽप्ये-
तुमस्यन्ता दण्डादयश्चोच्यन्ते । व्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिस्त्रोपाशाश्च-
ब्दसमुचितास्तार्पादयश्च । तत्र अग्नौ कर्मं तस्याभिधाने जादय इत्यर्थः ।
तथापि बुद्धिप्रत्ययसामान्यंशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्येति मतान्तरम् । तथा
यन्ते । शतं जयति देवदत्तम् । शतं भूष्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देव-
दत्तम् । कर्मति ग्रामं शास्ताम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि

गृह्यन्ते कर्तुंश्चेति । (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि
लादिविधिः सपरे इत्युक्तिर्दुहादौनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति
भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तेर्बुद्ध्यादिविषयमपि
ध्वनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति । (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवमानार्थादिष्व-
पीत्यादिः ॥

मादिरूपो व्यापारो हिदापविषा व्यञ्जको याचेरर्थः । अत्र नञौ पूर्वविषयस्य
कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम् । याचनानामादपायाभावेन बलेर्वसुधा

नीवद्गोहंरतेत्यापि गत्यर्थानां तथैव च ।

दिकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तद्याज्जा ग्रामं गयतीत्यत्र ग्रहणायेक्ष्यमन्त्रायाः कर्मत्वम् । गयतिस्तु प्राप्ति-
मात्रं वाची तेनाज्ञां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । पर-
स्याधन इति । भा । गीयते इति गयतेः परेण लकारेण गयति कर्मैवा-
भिधानीयम् । लक्ष्यस्य त्वज्ञा कर्म न गयतेरिति कथं सा खेनाभिधीयते

च भाष्यम् । “अथतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।
भुवचेष्टितयुक्तिषु चाथगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति” । अत्र प्रधान-
कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठ्योत्प्रेक्ष्यमत्तदूषणपरः प्रथमः
पादः । तस्याः षष्ठ्याः विधिरित्यर्थं तस्य अन्यस्य मतिर्न तु समेत्य-
र्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपासासहिते दुहादौ गुणकर्मणि लादयः ।
लादय उत्पद्यमानाः किमोपसिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्त्रिद-
नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मण्येति । तत्रोक्तम् ।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति
भावः ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शब्देनैत्यर्थः । एतच्च दैविद्यं गत्यर्थेष्वन्तर्गत्यतिरिक्तविवक्ष्यमिति
नातिप्रसङ्गः । इदमप्यवधेयम् । अकर्मक्यतिरिक्तद्वैतप्रकृतिकण्यन्त-
याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु खोदेशक-
दानेष्टा याचनमिति । तत्र । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसम्प-
न्नं याचति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गच्छामीशम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यम् ॥ कालेति । भा । मासादय एव काल-
वाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहमपाकादय इति स्वल्पमि भावस्य
कालत्वे स्यगुणादानं कृतम् । निर्णयपरिमाणा हि क्रिया अनिर्णय-
परिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-
वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वानासौ गन्तव्योऽभ्यगन्तव्यः । अत एव
गुणं कर्मेति । पुत्रवप्रवृत्तेः प्रयःप्रभेदार्थत्वाद् दुष्टादायप्रधानं गवादुच्यते ।
गन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य
त्वप्रधानमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । भ्रुवमुह्यो ऽकर्मकाशेष्टितयुक्तयो
गत्यर्थाः । शब्दगुणे प्रयोगे व्ये । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु
गुणकर्मणे स्यात् गन्ते कर्तुंशेत्वस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येयादादीनाऽऽर्द्धिकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुष्टादीनां गन्ते कर्तुंश्व कर्मणः ।

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणैकर्मणि दुष्सादेः प्रधाने नीचह्रस्वहाम् ।

बुद्धिभचार्ययोः शब्दकर्मणां च निजेष्कया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ध्वन्तानां सादयो मताः ।

इक्रोर्निजेष्कया किं वा प्रयोज्ये वज्रदग्निभिः ॥

लक्ष्ये दृष्टा निर्णयोऽपि कर्तव्यो भाष्यपारगैः ॥

इति ॥ नन्वकर्मकार्णा ध्वर्यकर्मसर्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्

भुवयुक्तिव्यगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

याचनमानेन विनयसम्बन्धाभावाद्वाच्यं सम्पादावत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।

विनये न च तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः । अत्रमवदस्यति माम् । निर्गममिति-

अन्यकर्मैति चेद् भूयाच्चादीनामविधिर्यं भवेत् । अना नोपते

मासः । आसो मासः । एवं प्रप्यते क्रोध इत्यादिप्रकृतम् । यदा लङ्ग्री-
कृतसकर्मकभावात्कारार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेष्वेव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि । मासमास इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन आप्नोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुहगदयर्धत्वादिना
दुहगदीन् न्यादीन् द्वैराशेन पठित्वा आदयो मुख्ये दुहगदयो गौय-
इत्युक्तम् । तत्र ग्रहैः पाठो निर्मुक्त इव । नद्याह द्युतं प्रकथित्यदा-
चरणघायुक्तम् । इतरेष्वान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । आदयो
दुहगदयस्तेष्वभयनाप्यादिप्रत्ययः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन ध्याप्ये-

सुहरः । कृन्, कृन्ते शाखा ग्रामम् । कृत्वा, कृत्वा, सुकर्मा । अप्रधाने
दुहादीनामिति । अत्र दक्षिणप्रत्यययोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहिधापीति श्लोक-
पठिता इव, एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यार्षेये आदीनाञ्चः । एतदपि
न्यायकिञ्चम् । यतः एतेषां भूवे नवि प्रवर्तते उतः शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

नयति साधने सामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणैकर्मणि दुष्टादेः प्रधाने नीहृष्टव्यहाम् ।

बुद्धिभचार्ययोः शब्दकर्मणां च निवेक्षया ॥

प्रयोज्यकर्मण्येषां अज्ञानां सादयो मताः ।

इकोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वज्रदर्शिभिः ॥

लक्ष्ये दृष्टा निर्ययोऽपि कर्तव्यो भाष्यपारगैः” ।

इति ॥ नन्वकर्मकार्या अर्थकर्मसत्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्

भुवयुक्तिव्यगुण इत्यसंगतमतौ भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावाद्वाच्यं सम्पादानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।

विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः । अगमवश्याद्विनाम् । निर्गमप्रति-

धन्यकमेति चेद् भ्रूयाद्धादौनामविधिरयं भवेत् । अना नोपते

मासः । सासो मासः । एवं गण्यते कौश इत्यादिप्रत्ययम् । यदा तज्ज्ञौ-

कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूवेत्येव कर्मत्वं

विज्ञम् । तथा हि । मासमास इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन थाप्रोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुष्टमाप्यर्थत्वादिना

दुष्टमादौन् न्यादीन् वैराग्येन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुष्टमादयो गौण-

इत्युक्तम् । तत्र यज्ञेः पाठो निर्मुक्त एव । अमाह्यं सुतदं शक्रभित्तुदा-

वरणश्चापुक्तम् । इतरेषाम्, द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो

दुष्टमादयस्तेष्वभयनाप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

सुहृदः । हाह, हाथले शाखा यामम् । कट्या, कटा, सुकर्षा । अप्रधाने

दुष्टमादौनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न ॥ दुष्टिमाधीति क्लृप्त-

पठिता एव, यत्तेषां दुष्टमादौनामप्रधाने कर्मणास्तेष्वेवादीनाञ्जः । एतदपि

न्यायसिद्धम् । यतः पयोर्धीं पूर्वं गतिं प्रवर्तते इतः शुद्धस्य दुष्टेर्गवाभिसम्बन्धो

निर्ज्ञातपरिमाणेति । (कै)

इदं “कालाः परिमाणिना” (१।१।५) इति सूत्रस्यभाष्य-

विरुद्धम् ॥

साद्विधानार्थमिति । (कै)

अनन्यन्तसंयोगे द्वितीयाथमिति बोध्यम् ॥ द्वितीयाविधान-
मपि मासं गुडधाना इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् ॥ इदम-
पूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह

यदा त्विति । (कै)

पूर्वैषैव “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४५) इत्यनेन ॥

यार्थज्ञानानुबुद्धिं केन यथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः ।
माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनाश्रयः । ज्ञाननिवृत्त्येन पथं कर्मत्वम्
माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः । कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन
कर्मत्वम् । निश्चिर्याचिना व्याख्यातः । वृत्तमवधिरोति फलानि । विभाग-

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

आदिर्देश इह गृह्यत इति भाष्य उदाहरणाद्विज्ञापते । इदानीमक्षयितस्य
पूर्वाचार्येणैतत् संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । भा ।
कर्मधर्मणा विपर्ययन्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं हेतुमितरचेति पूर्व

नियद्धार्यः । अत एव इहैव समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्ते सम्भवात् । तथा मन्त्रेरपि प्रधाने स्यात् । इत्युक्ते ॥ गौणे ।
तथा च भारविः । “येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्या देवासुरैरमृतमम्बु-

धर्मम् । वक्तव्यं, उक्तं, सुवच । शास, अनुश्रियते माणवको धर्मम्, अनुशा-
सितव्यं, अनुश्रिय, अनुशास । दण्डि, गंगाः शतं दण्ड्यन्ते, दण्ड्याः,
दण्डिताः सुदण्डाः । जि, शतं जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जित, सुजयः ।

वक्ष्यतीति । (कै)

कासाध्वनोः (१।२।५) इति सूत्रे इति शेषः । यथा कट-
मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तच्च प्राकृतग्रन्थेन विवक्षितमिति
भावः ॥ अथ प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ।
अनघा रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकासाध्वनोरित्येतद्विषयस्य
न तर्हीदानीमिदं वाच्यमिति प्रत्यक्षं यथाक्षिप्यथा ज्येष्ठसंयोगस्तदर्थ-
मित्युत्तरस्य च "कासाध्वनोः" (१।२।५) इतिसूत्रभाष्यस्य सा-
ध्वन्यापत्तेः । इत्येते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनघा
पूर्वकमाशमं चेत्यर्थः । कृष्णात् सप्तान्धादन्ते इत्यर्थात् । अविधत्वाविधत्वाया-
मनेन कर्मत्वम् । मासवक धर्मे वृत्ते शक्तिरिति वा । ब्रूमी विषयतया आगतु-
कृष्णग्रन्थप्रयोगस्यो व्यापारोऽर्थः । प्रवृत्तिपर्यावसायी शक्तिः । अर्थः स च

कारणभावाभावमन्तथा अकर्मकाणां आरूपां कर्मसंज्ञाभवन्तीति

त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपर्ययम् । कर्मिकतादित्याह कर्त्तुं कर्त्तव्येति
भवति । अपरिसमाप्तिमिति । भा । इष्ट्याप्रकर्षाभावादित्यर्थः ॥ नवेति । भा ।
कालावकाशकथयानामविधानात्प्रधानकर्मव्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात् ।
निधिर्ममत्वं इति । अमृतं वृत्तौ दिश्यतया सुखम् । अमृनिधिस्तु गोणः ।
नरपि अन्ये तु यथावचीत्युक्ता ओषोहावमकार्दतभावस्यैवामनन्तेनमुदा-
हृतम् । तदपि न । खल्वन्ते कर्तुं कर्मस्य इति सिद्धान्तात् । यद्वा
हविषाणे इतिपुरादावाकनेपदो बोधदेवेन पठितः । तस्येदमुदाहरणम् ।
सुप्ति, मुच्यते देवदत्त शतं, मोक्षितयोः, मोक्षित, समोषः । खल्वन्ते कर्तुं
कर्मस्य इति । अभिधानइति शेषः । अथान्तावस्थायां कर्तुं कर्त्तव्यतावस्थायां
कर्मस्य सतीऽभिधाने कादीनामुचित्यर्थः । यत्तदुक्तं भवति । ये प्रकर्षादयो

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ९)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

रीत्या ऽकर्मकधातुयोगे कंटोदीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-
दित्याहुः । वस्तुतो ऽन्यैव कल्पनार्थेषां सकर्मकत्वं न नवत्यमिदं
वचनं विधायकं हिग्रन्दयोगात् । ध्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो
ऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्त-
युक्तेरिति भुवयुक्तिस्त्वयुष्मिन् इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति ।
अन्यथा वचनस्य “यदा त्वि” त्यादिनोक्तया “काष्ठाध्वनौ”रिति
सूत्रभाष्यसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-
पत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नामारम्भपरतयैवैतदुपन्यव्याख्याया
व्यायस्वात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृधातारा-
नन्तरं तन्धातान्तरवत्त्वयो माद्यवक्ष्येन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेण
माद्यवक्तव्याभिप्रेयमाकृतात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायांमनेन कर्मत्वमिति

वक्तव्यम् । काल । मासमासे । मासं सपिति ॥ भाव । गोदोहमासे ।

दुहादीनां त्वप्रधातुकर्मणि लादिविधानात् तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च
परस्तादुपपिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो कदाचं दर्शयति यस्मिन्त्विति ।
भा । यस्मिन् गोदादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म काल ।

बुद्धिर्ष्वे पक्षदयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रीहर्षः प्रवृत्ते । “सक्रौडाहंस-
मोहयश्चिकशिमुभ्रमप्रार्थितोन्निरुचन्नेति” तच्चिन्त्यम् । शिशुना चन्द्रं
प्रार्थितेत्यप्रधाने कृपयत्ये वक्रग्रीवायोगात् । वक्ष्यति हि ।

ऽप्य तावस्यायामपि सकर्मका ख्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता-
स्तेषु ख्यन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थ ।
गमयति यामं देवदत्तम् । गम्यते यामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः,
सुगमः । बुध्यर्थः, बोध्यते माद्यवक्तो धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्याविशेषः । (कै)

यामादीनां समृद्धाविशेषः ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थः ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थकलाभयत्वाभावादिति भावः ॥ श्लोकस्यविपरीतशब्दं
व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अन्वययोगे सर्वथा पूर्वविधिविषयापात्तिर्योग्ये विषयेनानेन
कर्मत्वमनभिधानात् । तेन साकल्यकाय धर्मोपदेशकाले श्रूयमाणे अपरि-
श्रुतं धर्मं श्रूते इति न प्रयोगः । अन्वयविधानं च ततः श्रुत्युक्तस्य बोधा-

गोदोहं स्रपिति ॥ अध्वगन्तव्यं । क्रोशमाप्ते । क्रोशं स्रपिति । दैष्ट्या-
कर्मणां कर्मसंबन्धो भवतीति वक्तव्यम् । क्रुहन् स्रपिति । पश्चात्तान् स्रपिति ।

धात्वर्थयोगीति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पद-
प्रवृत्तिरिति तेन योगो पदवाः सा वली पञ्च भवति गोदुह्यते पदः पौरवस्य
कर्मणो वाच्यते इति प्रधाने तु न भवति वली दुह्यते पदस्यो गौरिति ।

अप्रथमाविभाक्त्यर्थं चायमिति । न च पञ्चे त्तः । अप्रधाने दुहादीना-
मित्युक्तम् । अत एव काकपक्षधरमेव याचित इति काकदिदाद्य ।

उपपत्तौ गुणगुण्याभ्यां कर्मण्यं प्राप्यते एवम् । अविशेषाद् द्वितीयावधेता
प्रत्ययसामर्थ्यं, भोज्यते मायवक व्योदनम्, भोजयितव्यो, भोजितः, उपभोगः ।

प्रत्ययकर्म, याच्यते मायवको वेदम् । याचयितव्यः, याचिताः, उपयाचः ।
अचक्षते, आचक्षते मायवको भागम्, आचक्षितव्यः, आचक्षितः, भागः ।

मुद्रिष्यत्यभानायैव्यवकर्मैकैव मुद्रयकर्मैव आचक्ष इति मतान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्लकर्मणोर्दितीयेतिकार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद-
परिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्ते । भाष्येऽन्यस्य
वोक्तेश्च ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मण्येति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्तं च एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति ।

भावहूपमिति "तदस्य तस्मिन् स्यादिति" (५।१।१६) इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । तत्र हि "इयौ विवक्षा प्रायोक्तौ लौकिकौ च" इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्ल कवयो विदुः ।

इदानीं सञ्ज्ञान्तरमनारम्भमान आह कल्ल नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव
तस्मात् एवम् कल्लेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुष्टादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-
धामस्य मोदिति । यत्रत्येकेन शब्देन भिन्नकक्षद्वयाभिधा । न शक्यते
तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् । प्रधाने निवृत्ता यत्नौ गुणे क्षुब्धवशा
भवेत् । इत्याह लौकिकौपुत्र इति भाष्येऽपि गुणद्वयम् ॥ नेतान्तरस्य

भाष्यवर्कं धर्मे भोज्यते भाष्यवर्कमोदन, पाठ्यते भाष्यवर्क वेद इत्यादि ।
तदयमर्थं निर्णयः । नोवहिद्विधाभिधौ प्रधानकर्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य

१ विवक्षा च इयौ । अस्यैव प्रायोक्तौ विवक्षास्ति लौकिकौ । प्रायोक्तौ
विवक्षा । प्रयोक्ता हि ब्रह्मा स्त्रिगुणया स्रष्टृणाया निष्ठया मृदून् स्त्रिगुणान्
श्रद्धांशुशब्दान् प्रयुङ्गे । लौकिकौ विवक्षा यत्र प्रायस्य सप्रत्यय । प्राय
इति लोको व्यभिचरति । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्रकारो नगरस्य
स्यादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्यय स्यात् ॥ यद्येव नार्थ
स्यात् प्रत्ययेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्रकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-
द्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्यय स्यात् ।

तेन योग इति । (के)

तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थस्यापारप्रयो-
जनफलविशिष्टपथ आदिनिरूपितमन्वन्धार्यिका यत्र षष्ठीत्यर्थः ।
एवं च दुहादियोगे पथसो गत्यन्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते
किं तु गोः पथस्यन्वये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थं इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । 'श्रिष्टाश्च शब्द-
तत्त्वविद साक्षात् कृतपरावरा इति "एषोदरादीनि" (१ । ३ । १०८)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।
तत् कर्मकस्त्विति च कल्पनोक्तं धातोर्हि इति न रक्तत्वतोऽस्ति ।

संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । भा । अकथितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वत्र इयं
तद्विषयेऽनेनेव कर्मसंज्ञाया सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति
वाप्यगुण इति श्लोके भुवयश्चतस्र्यर्थमिति चेन्न । कालभावाभ्यगता-
व्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशव्याकर्मकाणामिति भाव्यादन्तयोऽव्या
अथ गन्तव्य । अस्मादेव निपातनादन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया
प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं,
तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्त्वमेवोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये ।
सर्वथा सादय प्रयोज्यकर्मणीति स्मृतम् । अकर्मकाया च धातूनां काल-

१ के पुनः श्रिष्टा । वैयाकरणा कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि
श्रिष्टिर्वैदाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका श्रिष्टिः श्रिष्टिपूर्वकं
च शास्त्रं तदितरेतरावयवं भवति । इतरेतरावयवाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं
तर्हि निवासत आचारतश्च । स आचार आर्यावर्त एव । कः पुनरार्यावर्तं
प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकृत्वाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् ।
एतस्मिन् आर्यनिवासे ये नास्तव्यः कुम्भीधान्या अश्लेषा अश्वत्थमाश-
कारव्याः किं चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारवास्तव भवन्तः श्रिष्टा ।

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादौत्यर्थः ॥

रसत्त्वत इति । (भा)

सार्वविभक्तिकस्तथिः । रस्य सत्त्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ननु परिगण-
नस्य सत्त्वात्सर्वं न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एवं आकथितेन "अकथितं च" इति सूत्रेणैव सर्वा सर्ववि-
धया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति शोकार्थः । अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्घोते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्व-
वृत्तिमत्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञा विधायकशस्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्व-

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेष्वितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

प्रश्नार्थः ॥ अस्त्विति । भा । यवेभ्यो गां वारयवोति सर्वा कथितत्वात् कर्म-
संज्ञा न स्यात् वारयवार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति "कर्तुरीप्सित-
तमम्" इत्यारब्धम् । तस्मिन् आरब्धे अनरीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नो-

क्तौके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोगनादेरेव यद्दण्डम् । तेनां-
ध्वानं क्षपित्वेति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता
कालेन गौर्दुहते तावन्तं कालमास्ते इत्यर्थः । क्षोभमास्ते । कुम्हन् क्षपिति ।
अन्यमात्रं काशोपाधिरिति यस्ते गोदोहादेर्यद्यपि कालत्वात्सिद्धं तेषांपि

भावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्मसंज्ञका इव्यन्ते । उक्तं च, "कालभावाध्वगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा द्विकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्य-
मिति" । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योऽध्वा अध्वगन्तव्य, कहांरादिभ्यश्च

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

सूचयपविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूचयति । आद्यसूच-
दये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रस-
मानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यच्चिति । (भा)

यत्पुरस्ताद् “वारणार्थानामि”ति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेन
यवादिना युक्तां गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूचमावश्यकमित्यर्थस्तद्-
व्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव “अकथितं च” इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र
कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूचदयवैयर्थ्यमाशङ्क्यं सति “वारणार्थानाम्” (१ ।

यत् कथितं पुरस्तादोप्पितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

इप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्कथितेन ।

तीति तथा युक्तमित्यारब्धम् । ननु तथा युक्तम्यानेन भविष्यति । नैत-
दस्ति । दुष्पादिपरिगणनं गटस्य इदमोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं
वक्तव्यम् । इप्सितयुक्तं चेति । भा इप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वा-
च्यमाद्यं तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मो-

क्तोक्ते मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च
ग्रामसमुदायविशेषा कुटपक्षाणादयो गृह्यन्ते इति कैषटः । तेनाधि-
श्रीष्टस्यासामित्यादेर्वैयर्थ्यं नेति श्रेयम् । कालाध्वनोरित्यन्तसंयोगइति
तु गुणद्वययोरर्थे आरम्भणोपम् । कोशं कुटिला । मासष्टगुडधाना ।

ग्रहणम् । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य कोशादेर्यद्व्याप्यं गन्तव्य-
ग्रहणम् । तेनाध्वानं स्वमित्येति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा
द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावदक्तव्यं । कालाध्वनोरपि नादिविधा-

(अकृष्टं च । १ । ३ । ३१ ।)

(अ. १ । पा. ३ । पा. १ ।)

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणेष्टितमेव कर्मसमीष्टितमस्यैव-
पादान्तं चादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (हे)

एतेनैतद्वाच्यत्वेन "अकृष्टं च" इति श्रुते ईप्सितमस्यैव-
नार्थक्यत्वाच्चैवमेव कर्मसंज्ञां वदन्तः पराणाः ॥ ननु अकृष्ट-
वाक्यं न पश्यति भविष्यतीत्यत आह ।

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभययेत्ययुक्तमत

आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु सादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यच्च हीति ॥ (कै)

गोणिकापुचः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

.

कर्मता शक्तिमत्त्वम् । घातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदप्यव्ययकत्व-
मिति दिक् ।

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्षयोगुणप्रधानयो कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तच्च प्रधानकर्मण्य एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु एवगुणप्रधानाभ्यां
द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्वरवाद् गुण-
कर्मणि विवक्ष्यते ।

धर्मादिप्रिथ्यते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्वयकर्मणेति ॥
“अतस्तैः कर्मभिर्धानुर्युक्तो द्वयैरकर्मकः । कस्य कर्मणि भावे च निमि-
त्तत्वाय कल्पतइति च ।” एतेन “सस्तेमाद्यमवाभिधानि यमुना गङ्गौष-
सङ्गे घये”ति सौहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ।

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणैप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवा-
पादानत्वं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह । -

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन “अकथितं च” इति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्ममंज्ञां वदन्तः पराप्ताः ॥ मनु सहायक-
वृत्तार्थवत् पठ्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ४९) इति सूत्रात् सहाय्यसाधकतमस्य कर्मत्वकरणात्तोभय-
शक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं श्रुतेन वा वीर्यति । एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं

प्रकृतं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा यद्यपि आदिग्रहणेन गृह्यते इति
प्रधानकर्मस्यैव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभययोरिति । भा । शब्दकर्मस्य
पठोद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र

प्रत्ययम् । अधिशोडित्यादिस्वापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मस्य भूते
च लकारे देवदत्तेनाख्यते मासो मासं वेति स्वपक्षमधीष्टम् ।

स्यादेतत् । भावेणकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकाल्पार्थं भावे च
इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं इत्यकर्मं शुद्ध्यते न

तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मस्योक्त्यन तु शक्तिपक्षः अयथादन्तरङ्गासन्निधौ
बहिरङ्गे कालादिकर्मस्यपि प्रतिरविहृदा । नातिशक्तिपक्षमोर्लक्षणागुरो-

धेन व्यवस्येति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । “शक्तिप्रमाणमन्त्यादेर्मण्य-
वेदमधीयते मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ “कर्मकर्मस्यो-

क्तो”ति पठोद्वितीयादिकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मस्य भवति आहोतिद्वये
भवति आहोतिद्वययोः, उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावहान्यकार वचनानु-

गुणकर्मस्य विज्ञप्तेन पठो प्रधानकर्मस्यैव नित्या, नेता इत्यत्र सारम्

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु पक्षीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्युक्तमत
आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु सादिवत् पक्ष्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यच्च हीति ॥ (कै)

गोणिकापुचः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्त्वम् । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्व-
मिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तच्च प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । पक्षी तु पक्ष्यगुणप्रधानाभ्या
दित्थीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्या प्राप्ता श्रितस्तरायाद् गुण-
कर्मणि विकल्प्यते ॥

धर्मादिभिष्यते । किञ्चाहुः कालयोगोऽप्यग्योगो द्रव्यकर्मणेति ॥
“अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । तस्य कर्मणि भावे च निमि-
तत्वाय कल्पतइति च ॥” इतेन “सत्तेमाद्यमधाभिधानि यमुना गङ्गाव-
सक्ते यये”ति श्रौतार्थप्रयोगो व्याख्यातः ॥

क्षुभ्रमिति वा । इहाकथितं कर्मत्वेतावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषय-
स्याप्यकथितत्वात् । सत्यम् । नटस्य शृङ्गीतीत्यत्र माभूदिति दुष्पादिपरि-
गणनमदृश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रोतृनं पचति । वृत्तमूलान्युपसर्पती-
त्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ॥

६२४ सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । आ. १)
 काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
 काणामणि कर्त्ता स यौ ।

२ । ४ । ५२ ॥

ननु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह
 कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात्वं कथमत आह
 द्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
 शब्दकर्मोति कथमिदं विज्ञापते शब्दो येषां क्रियेत्याहोक्तिशब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 कथमिति । भा । कर्मशब्देन कृत्रित्वं क्रिया गृह्यते । यथा “कर्त्तरि
 कर्मण्यतिहार” इति । कृत्रित्वं साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चायौ यः कर्त्ता स यौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 ‘ममयति माणवकं याममिति’ । कथमत्र यामस्य कर्मत्वं धातुता कर्त्तृत्वे-
 ष्विततमं कर्मव्युत्पद्यते । न च संप्रति माणवकः कर्त्ता इत्येव कर्मसंज्ञकत्वात् ।
 तत्र यथा माधेय्यं बभ्रातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेष्टितवमानामपि माधेय्यं

(गतिबुद्धिप्रयवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(च. १ । पा. ४ । आ. १)

कायामयि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

न ज्ञानमात्रेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थान्तश्च गृह्यन्ते न तु तद्विशेष-
वचना इति भावः ॥

शब्दविषयामेवेति । (कै)

श्रोत्रेन्द्रियज्ञानरूपामित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न
बुद्ध्यर्थत्वासिद्धिरिति भावः ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यर्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥

ज्ञयत्यादौना प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ज्ञयत्यादयः । ज्ञयति क्रन्दति शब्दा-
यते । ज्ञयति देवदत्तः । ज्ञाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति

पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ज्ञयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा ।
शब्दं करोतीति “शब्दवैदे”ति क्वाङ् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात्
कर्मान्तरापोगात्कर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । श्रद्धयोत्यादौनामिति ।

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यमात्रेणैव कर्मताकृतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति” ॥

याम् गच्छेति । यतो यस्यामवस्थायां यामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य
कर्मत्वं यस्यां च यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां यामस्य
कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद् माणव्यवस्थामित्यत्र तु नैवं संभवति । ‘यामयतीति’ ।
या प्रापये इत्यत्र प्राप्या प्रतिषेध्यत इति यातिर्गन्त्यर्थः । ‘नौवद्योरिति’ ।
नन्वेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थो न गतिः ‘न गतिर्हिंसार्थेभ्य’ (१ । १ । १५)
इत्यत्र च भाष्यं न वद्विर्गन्त्यर्थ इति सत्यम् । गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीज तु यदा जानात्यादिना शब्दविषये श्रावणज्ञाने
वृत्तिस्तदाप्यणौ कर्तृणौ कर्मत्वमिष्टं न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-
ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशेऽनुपमस्थानं क्रियते । अत
एव यदा रूपादिविषयकषाचुषज्ञाने वृत्तिरुदा न भवति । यथा
विजानातिरूपतर्कं कार्पापणं विज्ञापयतिरूपतर्कणेति भाष्याग्रय
इति ॥

पुनः जल्पतीति । (कै)

लाङ्गनपूर्वके जल्पने जल्पेष्टेतिरिति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वा-
न्निदिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायति देवदत्त । शब्दाययति देवदत्तेन । श्रुत्योत्यादीनामुप-
संख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । श्रुत्योत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुन

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमाना श्रुत्योत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्मणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषा बुद्ध्यर्थत्वम् । श्रुत्यो
त्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचना । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्त्तृ स्वधर्मैश्च तृतीययेत्यर्थः । गमयति साधवकं ग्रामं ग्रामकर्मकं यद्वृत्तं
तदनुकूलव्यापाराद्यय इत्यर्थः । नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यद्यप्येतयो

मत्वा प्रतिषेध उक्तः । 'वहेरनियन्तृकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपक्षेपः
वाहयति वज्रोवर्दान्वावमित्यत्राद्यौ वज्रोवर्दा कर्त्तारं ख्यन्ते तु नियन्ता
सारथि कर्त्ता तच्च प्रतिषेधप्रतिषेधादिभिरेव भवति । बुद्ध्यर्थग्रहणेन
ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहुः ।

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामान्यशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा ४ । अ. १)

काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

सर्वत्र दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः ॥ ननु पश्चार्थज्ञानालोचन-
इतिदर्शनाद् दृशेज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकार्यं तु वचनमा-
वश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यर्थकानां तत्र
ग्रहणमिति ॥

इदयोत्यादयः । इदयोति विज्ञानात्युपलभते । इदयोति देवदत्त । आशयति
देवदत्तम् । विज्ञानाति देवदत्त । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्त ।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकत्वापारविवक्षायां प्रकरणादि-
वशाच्चदा शब्दविषयानेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति
न तु क्रियाग्रहण इत्युपसख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयो

प्रापणमर्थः न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टे-
त्येतावन्मात्रेण प्राप्ति मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नाशयति वाहयति वा भारं देव-
दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः । नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोष्य कर्मेति

इत्तावपि तथैवोदाहृतम् । 'आदिखाद्योरिति' । वा । अपर आह सर्वमेव
प्रत्यवसानकार्यमर्धेन भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलना-
द्येभ्यश्चे' (वा) ति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते 'स्तोत्रिकरथे च धौत्य-
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इदमेवां जग्यमिति । 'भक्षेरिति' । वा । गत्यार्थादिषु
प्रायेण हेतुमस्ति च एवं सभवाद् हेतुमस्ति चो विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तत्रैव निरूपितमत एव “न वेति” (१ । १ । ४४) सूत्रे
इकोरित्यस्योभयत्र विभाषात्सुक्ताऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो
हारयति भारं देवदत्तमिति प्रापणार्थं उदाहृतः । विपूर्वे हर-
तिर्गन्धर्व इति च कैयटः । एवं च वहेः प्रतिषेधो नापूर्वः ।

तथापीति । (कै)

एवं च नियन्तृकर्मकवहेरुपसंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ।
नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थं इति गत्यर्थकत्वमस्येवं प्रापयतेस्तु
शब्द प्रापणमेव वद्विदर्थं इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपसम्भवति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् ।
अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मतेति । शब्दकर्मण्य इति चेज्जल्पतिप्रभृतौनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतौनामिति । भा । जल्पत्यादय
शब्दजक्रियायां वर्तन्ते इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे ।
पुनः जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृष्टे सर्वमेति । भा । यदि

वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । वहन्ति वाहा वाहयति वाहान् रथिनः सुतः ।
या प्रापय इत्यत्र तु गतिरेव प्रापयशब्दार्थः । याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतिः ।
तेन कालं प्रापयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

प्रत्यासत्तेस्तस्यैव ग्राह्य इति घुरादिभिर्भन्तोऽप्यख्यन्ते एवेति भद्रे प्राप्तिः ।
‘भक्षयति बलीवदान् सस्यमिति’ । ‘क्षेत्रस्याना यवानां वक्ष्यमाणानां हिंसा
भवति तस्यामवस्थायां कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा
प्रकृत्या । इह कर्मशब्देन क्वचिद्विध्या गृह्यते यथा ‘कर्त्तरि कर्मयति-

(गतिदुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोक्तम्-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

काणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

इदमेकमिध्यते इति (भा)

एवं च सर्वमेवेत्यसङ्गतं परस्मैपदकभत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थः ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणसङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भक्षयतो-
र्नित्यप्लुतत्वेनाणौ कर्त्तृभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्डिच एव संभवेन तस्यैव पद इति भावः । भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध

संख्यानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेन्नन्यतिप्रभृतौनास्तुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
के पुनर्नल्पतिप्रभृतयः । नल्पति विनपति आभासते । नल्पति देव-

क्रियाप्रत्ययस्यसाधनपदस्यमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र वृत्तेर्न प्राप्नोतीति
भावः । यस्मिन्निष्पत्तकं इति । भा । चक्षुः प्रणिधानद्वारक उपलब्धे यदा
वृत्तिर्वर्तते तदैवदक्षयम् । अन्यत्र तु बुद्धयर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

सामान्यवाचिन एव प्रत्यक्षे न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः । अत एव
श्रुद्गोपसङ्ख्यानं करिष्यते । बोधयति भाष्यवक्तुं धर्मम् । प्रत्यवसानं

हार' (१ । ४ । १४) इति । क्वचित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मण' इति । इह
शब्दक्रियाणामिति चेत् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । ज्ञयति पुत्रं देवदत्तः
ज्ञापयति पुत्रं देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्रं देवदत्तः । क्रन्दयति पुत्रं देवदत्तेन ।
शब्दायते देवदत्तः । शब्दययते देवदत्तेन । व्यकर्मकत्वादयान् प्रसङ्गः । शब्द-

इति शेषः । पिपद्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु
यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह
स्त्रेचस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षणं बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसामत्त्वान् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै) .

इदमुभयसाधारणं तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः । द्वितीये
तु परानित्यव्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थः ।
अत्राद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकचायां भक्ष-
यन्तीतिवद्भवचनपाठे तत्त्वामिन इति शेषः ॥

दत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलापयति देवदत्तः । विनापयति देवदत्तम् ।
व्याभाषते देवदत्तः । व्याभाषयति देवदत्तम् । वृष्टेः सर्वत्र । वा । वृष्टेः चव-

कर्मसह्यमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियासह्ये कर्मसह्यणार्थक्यप्रसङ्गात् ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे
जवपतिप्रभृतौनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षयन्म् । भोजयति व्याश्रयति माणवकमोदनम् । आदिखाद्योः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ आदयति खादयत्यग्रं वटुना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

जल्पयकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । “इद्व्योतेस्योपसङ्ख्यानम्”
अशब्दक्रियत्वात् इद्व्योति श्लोकं देवदत्तः । आवयति श्लोकं देवदत्तम् । न च
बुद्ध्यत्वादत्र सिद्धिः । चेतत्वादयो हि ज्ञाननात्रवचना बुद्ध्यर्थाः । अस्तु तर्हि
साधनकर्मणो सह्यम् । “शब्दकर्मण इति चेत् जल्पतिप्रभृतौनामुप-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । आ. १)
काश्यामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

तुल्यत्वादेति । (कै)

वाशब्दस्यार्थः ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

एकर्मकेत्यत्र कर्मभावस्य यदणमिति भावः । अकर्मकेत्यत्र
निषेधकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव यदणमिति तात्पर्यम् ॥

शृङ्गान्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्ययेति ॥ (कै)

लोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यतिरूपतर्कः कार्यापणं दर्शयतिरूपतर्कं
कार्यापणम् । आदिखादिनीवद्दीना प्रतिषेधः । वा । आदिखादिनीवद्दीना

शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव यदणं सिध्यति । आदिखादीति ।
भा । आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । नीवद्दीर्गत्वर्थत्वात् । यद्यपि
न गतिर्हिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्वर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि बहिरनियन्तू-

हेतुमस्मिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यणवित्ययं समिधानात्तद्विषयः । तेन
पुरादिजिजन्तोऽपि भक्षयतौ प्राप्तिस्तत्प्रतिषेध उपसङ्गताः । भक्षयत्वमं
वटुंगा । अहिंसार्थेति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्ताः ससृग्म् । भक्षयति

संख्यानम्" (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । अल्पयति पुत्रं देवदत्तम् ।
विजयति पुत्रं देवदत्तः । विनापयति पुत्रं देवदत्तम् । आभाषयते पुत्रं देवदत्तः ।
आभाषयति पुत्रं देवदत्तम् । दृष्टो सर्वत्र । यद्यपि क्रियायदणमन्यापि
साधनयदणमन्याप्युभययदणं सर्वथा दृष्टेरूपसंख्यानम् । पश्यतिरूपतर्कं
कार्यापणम् । दर्शयतिरूपतर्कं कार्यापणम् । यदा चायं दृष्टिः चक्षुः-

(अ १ । पा ४ । ध्या ३) • (शतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायामणि कर्तर स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्माविवक्षायामिति । (कै)

तदविवक्षा हि हेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव
तद्विवक्षये तत्र कर्मत्वेनान्वयविवक्षाया सबन्धितेनान्वयस्य विवक्षणा-
इति कार्याणि सादय । अघातश्चिबीज तु स कर्मणीत्यादिशास्त्रे ।
एव वक्तुमशक्य एतपूर्वी कटमित्यत्र कस्याविवक्षितकर्मतया भावे
साधनस्य कर्तृकर्मणोरिति भाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचित कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनार्था-
भासेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्य । अस्ति देवदत्त । आदयति देवदत्तेन । अपर आह ।
सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेनं भवतीति वक्तव्य परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते ।

कलंकस्येतिभिधानाथ वहेदपक्षेप । परस्मैपदमिति । भा । निगरणघल-
नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति नियन्ता सारथि । भक्षेरिति । भा ।
अधिकर्तेति हेतुमण्यो निवेधाचुरादिष्यन्तोऽप्यप्यन्त एवेति प्राप्ति ।

बलौवदान् सस्यम् । क्षेत्रस्थाना यवानां भक्ष्यमाणाणां हिसामृष्ट्या तस्या
सवस्यायान्तेषां चेतनत्वाभ्युपगमात् । शब्द कर्मकारक येषान्ते शब्द-
कर्माणि न त्विदं “कर्तरि कर्मण्यतिहार” (१ । १ । १४) इत्यत्रेव

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदेतद्वक्तव्य ज्ञानमाधवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव
सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्त भाष्य नान्यतर पक्षो निरव्यापि ।
इतिकारणं ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्माणि च तानविवादसिद्धानुदा-
हरति । ‘अधोतइत्यादि’ । ‘अध्यापयतीति’ । ‘क्रीडन्तीनां यावि’त्यात्वम्

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । धा. ३)
काणामणि कर्मा स यो । १ । ४ । ५२ ।)

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूनां नानार्थत्वाच्चेदापत्तेः । तस्मादयमर्थः ।
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते
कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽप्येवं चेपां धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रति-
पादकानामित्यर्थः ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थं सर्वेषां तदर्थ-
सम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अग्नौ ऽविवक्षित-
कर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामाचेषा-
काङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा
शान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादि-

क्तोऽधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य । इदमेवा जग्धम् । खादि ।
खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । गी । गयति देवदत्तः । जगयति देव-

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेत्रस्थाना प्ररोहाद्यवस्थाया यवाना
भक्षणाहिंसा भवति । तदवस्थाया कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकौय-
यवभक्षणे वा प्ररो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्द क्रियापरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दा-
त्मकशब्दस्य एयगुपादानात् व्यध्याययति पाठयति भाणवकं वेदम् ।

“यतिङ्गौ” (० । १ । ३६) त्यादिना युक् । निर्ययस्तु साधनकर्मणो यदयं
कर्मयह्यादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थकर्मकाणामित्येव सिद्धे ।
जग्धादीनां लूपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्यसूत्राह । जगयति देवदत्त इति ।
वधनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । तत्र बुद्धार्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायामणि कर्त्ता स औ । १ । ४ । ५२)

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मक-
विषये “कर्तुरीप्सिततममि”त्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थ-
ग्रहणमिति । क चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति श्रेयः । एवं च कालाद्यतिरिक्त-
कर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशास्य सर्वथा द्रव्यकर्माभाव-
वन्तः श्रत्यादयो ऽविवक्षितकर्मण्येत्युभयेऽपि प्रयोगासुसारित्वाच्च

दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्य । वा । वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् । बहति
भारं देवदत्तः । बाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्त्तृकस्येति किमर्थम् ।

कालकर्मणामिति । भा । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्व सङ्गनिर्दिष्टत्वा-
द्भावाच्चदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणान्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धं
त्विति । भा । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

अत्यतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ अत्ययति विलापयति आभाषयति पुंश्च
देवदत्तः । दृष्टेस्वोपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । यद्यपि दृष्टे-

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनोभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्देव उप-
सर्जनोभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा जमयतीत्यादीनामगत्यर्थ-
त्वादेवाप्रसङ्गादख्यग्रहणमवश्यकं स्यादिति । अस्तु चेतनविषये एवमचेतन-
विषये कथम् । यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति न ह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति ।

(मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अथ १ । पा ४ । प्या १)
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

विवक्षायाः । यवादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न
चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं
व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियम-
स्याप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यसिद्धापत्तेः । प्रतियोगि-
समर्थककर्मपदेन तु न कालादीनां ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न
दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

कचिद् (भा)

इत्यस्य कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः ।
कैयटोक्तव्याख्यायां हि कालभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशान्
केनचिदित्येव वदेत् । एव च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

वहन्ति वलीवर्षा यवान् । वाहयति वलीवर्षान्यवान् । भक्षेरहितार्थस्य । वा ।
भक्षेरहितार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डोन् देवदत्त । भक्षयति पिण्डोन्

लादय सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रय व्याख्यातु कर्मत्वम् । तेन मास व्यास्यते
देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रिया-
मात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपक्षे सुदुर्गत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न
सिध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम् । आश्रयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्द-

‘अकर्मकायामिति’ । कालभावाध्वगन्तव्यदेशयतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो-
ऽन ग्राह्यं अन्यथा मासमासो देवदत्त । मासमासयति देवदत्तम् । गोदोहमा
सयति । श्लोमासयति । कुरुणासयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्म-
कत्वात् । एव “न कर्मणि चे” (१ । ४ । ६६) त्यादावपि यन्नाकर्मकग्रहणं तत्र

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(शतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

काणामणि कर्त्ता स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

व्यवहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायां कर्मरहिता
गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थः ॥ तद्भाष्ये

सम्भवेति । (कै)

कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थं
पूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः ।
अयं भावः । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको
धातुरसम्भवौति सामर्थ्याद्भूयकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥
ननु तदविवक्षायां तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिंसार्थस्तेति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवांश्चर्षीवर्दाः । भक्षयति
चर्षीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

शेते देवदत्तो न मुङ्क्ते इति । अत्राहुः । अकृन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो-
ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पञ्चादीनामपि
कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिवन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वान्तिद्वयम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु षट्शतेतेरपसंख्येयं
स्यात् । अयतिरन्त्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात् । ज्ञाययति क्रन्दयति वा देव-

सर्वत्र प्रत्यव्यन्तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति ।
उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मकामकर्मकवक्ष्यनादिति । कालग्रहणमुपलक्ष्यं
वत्करणात्साध्यमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन सासकर्मणि लो भवति
स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

(गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ९)

वस्तुस्थित्येति । (के)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविवक्षासत्वे-
ऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दर्शयते ।

अथवेति । (म०)

भाष्येणोपपत्तिस्तुतैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-
भाव उच्यते पूर्वस्माद्देव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (के)

पूर्वं क्रियाया इति । (के)

तदुद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति
देवदत्तम् । मासं श्रेते देवदत्तः । मासं प्रापयति देवदत्तम् । सिद्धं तु काल-

■ धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्याः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षाया-
मर्थस्याकर्मकत्वपदेशः स्यात् । धातुव्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्ध-
दर्शनेन साख्यात्त एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविधयः नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । वृषेस्तूभयपाप्युपसंख्येयं स्यात् । शब्दायतेत्योभयथा प्रतिषेध्यम् ।
अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः । शब्दसद्व्ययस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-
योगाच्च शब्दापयति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिर्ग्रं

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते
तद् यथा श्रेते देवदत्तो न सुदृक्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्मणोऽकर्मकाः
किं तर्हि येऽन्यन्ताविद्यमानकर्मणो धातवोऽकर्मकाः नार्थाः । यस्य धातोः
सख्यादधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा सख्यादधिकमकर्मकत्वं

‘शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपान् शक्तादे सकाशात् किया सकालयोग प्रवर्त्तते
इत्यर्थ । तत्र शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोग पक्षवज्रमादे प्रमाण-
वशाद् यथा दीर्घशकुन्त्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोग सञ्ज्ञावशाद्
यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादे कर्मसञ्ज्ञा-
विधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवास्यते माम
इति कर्मणि ॥ सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यपादकाभावादिति तत्त्वम् । “न

१ “शक्तिप्रमाणेति” इत्यारम्भ “इति दिक्” इत्यन्त नास्ति क युक्तके ।

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मक
बहुवन्तीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिमेदाद्विज्ञा एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति
स्याद् व्यपदेशः । यथा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं वदार्थेष्व
पान्यपदार्थेष्वदोष । कचिदिति । भा । अथ एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्मणोऽपि । तेन मासमासप-
त्ति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम् । देवदत्तेन प्राचयतोत्यादौ च न भवति ।
गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्य पचिददातिप्रभृ

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तदतिरिक्तेन कर्मण्या ऽकर्मकत्वं विज्ञा
यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्वभाषारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य
प्रयोजकस्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यभावात्वाद अन्तरङ्गत्वेन
पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसञ्ज्ञा नाधिता कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ३ । व्या. ३)

कायामपि कर्त्ता स खौ । २ । ४ । ५२ ।)

चैतत्कर्ममिति" भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्शते न तन्त-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपञ्चोक्तमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह
अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्य-
र्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेशामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्
भ्राम्येत्तद्व्यभिचारित्वार्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् एवं चाकर्मकपदेन
व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं भाषादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्म-
कत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः । न तेनेत्याद्यवलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणा-
मेवाप्यग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । "कासाध्वनोः" इति सूत्रे "लः

न च केचित्कालभावाभ्यभिरकर्मका ल एव विद्यास्यामः कश्चिदेव अकर्मका
इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्या विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या
ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ-
वेति । भा । अकर्मकमुक्त्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निविध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिभ्यः कर्त्तरि लो न । अन्यथा यज्ञान् दत्तवानित्यर्थं यज्ञो दत्त इति
स्यात् । "लः कर्मण्योति" सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्वमर्था वा
यद्व्यम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो

सिद्धे सद्यारम्भो नियमार्थः । प्रयोजकस्यापारेखाप्यमानस्य यदि भवति
गत्यार्थादीगमेव गान्येधामिति । तेन याचयत्योदनं देवदत्तो यश्च दत्तो गेत्यत्र
पूर्वे पक्षस्यापि एव कर्तृसंज्ञा या अवस्थानात् कर्त्तरि द्वितीया भवति ।
उक्तं च

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामानाधिकरण्यकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मणीति” सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्वेन
तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्ततत्पूर्वोक्त्यादि-
भाष्यामङ्गत्यापत्तेः । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति
पक्षे क्षुभातेर्निवृत्तप्रेषणादिषु लावयति केदारं देवदत्त इति
“खेरणाविति” (१ । ३ । ६०) सूत्रस्यैक्यप्रयोगे केदारस्य
कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति
तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म कश्चिदपि न भवति ।

तथाहि । पूर्वं क्रियाया इत्याकर्मणा सह संबन्धो भवति यच्चात् कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्न्यधर्मात्
प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो न्यकर्मणा” इति । सूत्रं चेदं
नियमार्थमिति “व्याकटार” सूत्र उक्तं तत्र अनावधार्यम् ।

“खेरणावि” (१ । ३ । ६०) तत्र तु नेह यच्च इति भावे ककार इति
ब्रुवतो ह्रस्वस्य मतभेदपरत्वात् पूर्वापरविरोध इति दिक् ।

शुद्धक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मत्वां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मणाभिधीयते ॥

इति । कर्त्तुं स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

“अथापितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक”

इति । स्वतन्त्राः कवयः । यदा सुतां प्रति किञ्चिदुदाहरणविषये

ग्राहयितुं बोधयितुं न शक्नोति चेत्तदा व्याख्येयम् । तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ।

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्युक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेषः ॥ भाष्ये

कथं चाचात्मनेपदमिति । (भर)

एतद्वार्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणौ णौ
कर्तृत्वाभावाद्गुण्यतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः ।

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ । हृकोर्वावचनेऽभिवादिकृशोरात्मने-
पदउपसंख्यानम् । वा । हृकोर्वावचने अभिवादिकृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ । उभयत्र विभाषेयमिति "गवेति

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ । हा घ का चेति विग्रहः । ऊब
कृचेति वा । अनयोरणौ कर्ता यौ वा कर्म स्यात् । गवेतिविभाषासूत्रे उ-
भयत्रविभाषास्त्विदं वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ । गत्यर्थोदयो निवृत्ता । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । यदा हरतिर्यतौ वर्तते । हरति भारं देवदत्त इति ।
अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति । करोतिस्त्रायमकर्मिकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थः । अपौ कर्त्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो
विवक्षित इति भावः ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभि-
वादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यजोक्तम् । अभिवादिदृशेरिति । भा । अभि-

करोदनं मातृवक्त्रेण नेत्यत्र कृत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते ह्यात्रा विका-
रयति ह्यात्रान् ह्यत्रैवेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभि-
वादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । वृशेस्तु
बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानादा प्राप्ते । अभिवादयति गुरुं देवदत्तम् अभि-
वादयते गुरुं देवदत्ते देवदत्तेन वा । यिच्छेत्त्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णाः ह्यात्रा विकुर्वतइति । तदा पूर्वेषु प्राप्ते । यदा हरतिः
क्षेयादौ वर्त्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा
ऽप्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव
विकल्पो युक्तः । गत्यर्थोदित्येवेति योऽयं नियमः स ह्रक्कोरन्यतरस्यामिति ।
ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थोदन्यत्र पक्षे कर्मत्वं पक्षान्तरे
च कर्त्तृत्वं भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एवं
तर्हि वातिङ्कारेणोभयत्रविभाषास्त्रियं पठित्वा तत्त्वामर्थादनन्तरस्य

(दृष्टोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ।) (अ १ । पा. ४ । ध्या. ३)

अपरस्येति । (भा)

आद्यस्याभिवादयतेरित्यर्थः । उक्त आशयः ॥

भक्त्यान् राजा । कथं चात्मात्मनेपदम् । यत्कस्य “खेरयाविति” (१ । ३ । ६७) ।
अपरस्य खिच्येति (१ । ३ । ७४) ।

वादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वात्प्रित्यं प्राप्ता पक्षे
निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भक्त्यान् भक्त्यैर्वा । कर्मसंज्ञा-
भावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात्खेरयावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु खिच्येतीति
प्राप्तः । वस्तुतस्तु खिच्येत्येव युक्तम् । खेरयावित्यस्य तु नायं विषयः ।
खिज्वाच्यप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण धृक्पूर्विकल्पः प्रवर्त्तते । ‘अभिवादि-
दृष्टोरिति’ । अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृष्टेः सर्वजेति
वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतइति’ । ‘खिच्ये’ त्यात्मनेपदं परस्मैपदे त्वभिवादयति
गुरुं देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयत इति’ । कर्मसंज्ञाभावपक्षे
कर्मान्तरस्याभावात् खेरयावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु खिच्येति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वतन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्तवस्तन्त्र किमयं बज्जघ्नीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-
विहितत्वादित्यभ्युपगम्य । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसंज्ञेति । (कै)

तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ आह्वयदेनेति । तन्तुवाय इत्यस्य
भावस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ द्वितीयाया कर्तृकरणे अर्थ "कर्तृ-
करणयोस्तृतीया" (२ । १ । १०) इति द्वितीयेति सूत्रात् । कर्तृत्व च
कर्तृत्वशब्दोचित कर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृत्वप्रत्ययसमभिध्याहारे
आपारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भावर्यनिष्ठविशेष्यतानिर्दिष्टप्रकारतानाम्यय-

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्य स्वतन्त्र स स्वतन्त्र । किञ्चात ।
तन्तुवाये प्राप्नोति । नैव दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्यैव विताने वर्तते । तद्य

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भाः । तन्तुवायस्य स्वतन्त्र
शब्दवाच्यत्वादिशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवायइति । भाः । यद्यपि तन्तुवायो

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽयं कर्ता

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्तुवायवचनोप्यस्ति स
तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः । विततास्तन्तवस्त्वतन्त्रमित्युच्यते । अस्ति ॥ सा-

वितन्त्यत इति । (कै)

य च मन्त्रिवेगविशेषविशिष्टस्तन्तुसमूहः सूतन्त्र उच्यत इति
यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थं हृद इति भावः ॥ प्राधान्ये
वर्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह

तचेति । (कै)

क्रियामिदूरी यः सूतन्त्र इत्यर्थं प्राधान्यस्यैवावधारणत्वम् ॥

तद्वात्पर्याश्रये वर्तते । “सूतन्त्रः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-
स्वरसात् । उक्ततद्वात्पर्याश्रयत्वमेव सूतन्त्रत्वम् । आलोच्ये यत्र कथ्यमाने
स्यालो सूतन्त्रेति “कारक” (१ । ४ । २६) इति सूत्रे भाष्ये उक्ते ।
कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेद्यः ।
एतेन सामर्थ्योपाध्यायं क्रियायां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे सूतन्त्र
इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु व्यभावात् ।
रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुक्तदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तावद्प्राधान्य-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति जातिव्याप्तिः । कर्तृप्राधान्यसमभिव्याधारे इत्यनेन
पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ यत्नस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-
या । आस्तौयं तन्त्रं प्रोत तन्त्रमिति । नैव निति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये

व्यति मुहूर्ता इत्यादिनायस्य कर्तृत्वमज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्
परत्वात् । यदि सञ्ज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । प्राज्ञागोऽधीत इत्यादौ च
स्यात् । धातूमात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । “धातुनोक्तक्रिये

धारणश्रये पुरुषे वर्तते । साधारणं भवेत्तन्त्रं संधं तन्त्रं साधार-
णमस्य सूतन्त्रः । अस्ति च प्रधानवचनः स व्याप्ता तन्त्रं प्रधानमस्य

अ. १। पा. ४। ध्या. १)

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तन्निष्ठं तत्त्वेनानुषंग
इत्यर्थः । यङ्लक्ष्यमंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव यदणमित्यपि
बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्यात्तौ यचतौत्यादि

न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । ननु सति सम्भवे तद्वात्यर्थकृतिरप्यारोभयाद्यवत्वसमानाधि-
कारणैव कर्त्तृताशक्तिरसौ सुवतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्रसत्वेऽपि
तत्क्रियाया अपिप्यत्तौ न तच्च कर्त्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्रसत्वेन मान-
मित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वात्विषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या ।
अतोऽन्तोभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । गान्तरीयक-
कृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्करा भोक्तृरि च न तत्कर्त्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रोऽसौ ग्राह्य इत्युच्ये स्वप्रधान इति गम्यते ।

ग्राह्यादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितानइति । भा । वितन्वत इति वितानम् ।
स्वतन्त्रोऽसौ ग्राह्य इति । स्वशब्द आत्मवाचो । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं

मित्यं कारके कर्त्तृतेष्यत इति” कर्मकर्तृतेष्यकौदम् । यत्राप्यारयोर्वैयधि-

स्वतन्त्र इति । तत्राद्ययोर्मह्ये तयोरपादानादिविषये कर्त्तृसंज्ञा स्यात्प-
रसादिशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादामच्छवीयादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (के)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (के)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपित वेत्यन्यात् ।
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानोभूतधातुपर्यव्यापाराभयो हि सः ।
तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तकं प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनात्समभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपितं
मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च
तत्र सञ्ज्ञेयते इति आह

कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारविरहितोव्यापारम् । आन्तरचेष्टा विशेष एव वा
कृतिरिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव सामात् । कर्तृत्वशक्तिमत्वेन
कर्त्ता द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभिधान्य । स च धातुर्थे व्याधेयतयात्वेति
तेन चैवेव सञ्ज्ञेय इत्यत्र चैवाभिन्न कर्त्तृत्वसिद्धाप इति बोध इति प्राह ।
द्वितीयप्रकरणोक्तदिष्टा कर्त्तृत्वैवैव साप इति चैव कर्त्तृत्वं साप इति

तच्च प्राधान्ये वर्तते तन्मन्त्रबन्धस्योद् यद्वाचम् । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृत्वशक्तिः

यस्य ॥ स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो-
पयोगात्तन्तुवाचस्यापि तन्तुवाचरूपतया तच्चानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

करण्यामात्रस्य यथावोक्तगिंकस्य परं त्यागः । विश्वकविप्रशस्तिपद्ये विशिष्ट-

देवदत्तो मन्त्रवोति इममाद्ययोर्यद्दोष दृष्ट्वा द्वितीयमर्थमाधिव्याह ।
'स्वतन्त्र इति' । 'प्रधानभूत उच्यते इति' । स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्ध-

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

प्रयोज्य इति । (ने)

अ एवाय हेतुमन्त्रार्थेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (ने)

उक्तमिति शेषः ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (ने)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूचोपात्तः परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यत्तु तत् तत् क्रियातुङ्गकृत्याशयः कर्त्ता । कृत्तः इत्यर्थ-
कालेन क्षप्रकृतिकृत्वा तथैव जाभात् । तत्राशयस्य प्रकृत्याभावात् इति-
कृतीषार्थ इति । तत्र । कृतेरपि धातुकर्मताया उक्तत्वात् । इदेन मन्त्रे
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभाक्तौ लक्षणा भौतिकस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तत्राशयलक्षणेन कृत्तः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्य धातु-
र्यथेतनमात्र वर्त्तते । तत्राचेतनस्य कर्त्तृत्वं चेतनत्वारोपेयं तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव वेति "सामवायनान्ताच्च" (० । १ । २१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
यदे तु तत्तदधातुर्धर्मकारकचकप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं "कारक"
(१ । ० । २१) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थानो परतन्त्राववाये
हेतुमन्त्रुपसंस्थानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृसंज्ञायाम् हेतुमन्त्रुप

स्वतन्त्रमन्त्रस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाधारणमपि क्रियायां यथा कस्य
चित् स्वातन्त्र्यं तथा "कारक"सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो-
पक्षिपक्षे चेदं तुल्यम् । निरुक्तप्रेषणं कर्म सक्रियावयवे स्मितमिति पक्षे तु
तत्त्वादिति भावः । किं च कारकाधिकारात् क्रियाविवर्धं स्वातन्त्र्यं
प्रकृते न च तन्नुवायस्तन्नुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्र-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः । स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वरूपस्वातन्त्र्यमस्यास्त्वैव परप्रेषत्वेऽपि ॥ अनु प्रेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वन्ति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम् ॥

स्वतन्त्रा किंपुनः प्रधानं कर्ता कथं शक्यते कर्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कारकेषु सम्मिश्रितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति । एवं स्वच्छाधान प्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोष्यस्य । तत् सन्निधानेऽपि स्वार्थत्वे प्रकृतेश्चदभावेऽप्रवृत्तेषु । एतच्च “स्वतन्त्रः कर्ता” इति सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपितं च संज्ञा निमित्तम् । आद्यं व्याख्यादौ । अन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिसंभावात् । व्याख्यौ स्वतन्त्रेति भाष्ये चारोपित स्वतन्त्रवतीत्यर्थः । तत्त्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन शब्दसम्भवात् । प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रपदस्य तच्चापरिभाषकोऽख्यानं कर्तव्यम् । याजयज्योदन् देवदत्तो यज्यदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वोक्तौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । भा । प्रयोष्यइत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु मूलपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन

धातुत्वमिति तद्वाचिन एव स्पष्टं युक्तम् । यदि प्रधानभूत उच्यते एवं सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्प्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्येतेति । (के)

तदापि तस्योपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य
हेतुत्वे णिजापत्तिः । एवं चोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥
भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

यात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्र-
त्वात् । कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि खेच्छाधीनप्रवृत्तिकतत्परं
स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे माये इति दिक् । हरिरप्याह—

“प्रागन्यतः शक्तिकाभाङ्ग्यम्भावापादवादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवर्तना निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधे प्रविवेके च दर्शनात् ।

आराध्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुमशक्ते ॥”

सिध्यति । असतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा कर्तुंशक्तिः कारयतीति

स्वातन्त्र्यं नचा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात्
कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदकं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतीया न प्राप्नोति ।
तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रो-

कारकाणां क्रियान्वयनियमोऽपि हेधा व्याख्यातः । देवदत्त दधनि । कृ-

सन्ति काष्ठे स्यात्स्यामोदक पचतीति अथैव स्यात् न तच्छेदं
इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुहभावो नास्ति इति दर्शयति । ‘अदृष्टं’
इति । तेन यस्य गुहभावो नास्ति स कर्ता कारकादप्यदृष्टं नास्ति

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्या-
नातिप्रसङ्गवारणाय वार्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तत्सामर्थ्या-
द्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एवं च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य
वार्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिस्थापारात् भूवंमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन कर-
णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदायत्तस्थापारवत्त्वेनातिप्रवृ-
त्तानां तेषां निवर्त्तनेन च दुरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः ।
वस्तुस्थित्येषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याख्यन्ते स कर्ता । घटो
भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम् । यदा घटपदेनोपादानकारणं भूदेव

स्यात् न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

जकस्त्रिधानेऽपि प्रयोक्तव्यं करणादिस्थाधनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रिया-
विज्ञौ सूत्रावादिष्येत् । अकुर्वन्त्वपीति । भा । यदि प्रयोक्तव्यं न

पचति । अगन्धजभस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो जकारार्थः । देवदत्तेन पचते ।

चातुलभाषो ऽप्येव । कः पुनरत्र फारकाणां गुणगुणिभाषः । यदा
एकापायेऽपि क्रिया न निवर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्यतः शक्तिनाभाग्रगभावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानो निवर्त्तनात् ।

८५९

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।
(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । श्र. १)

तेन चेदमिति । (कै)

उक्तदोषवारणाद्येत्याशयः । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

प्रेरणोत्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमस्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव निह्ये
उपसंख्यानं व्यर्थमिति भावः ॥ भाष्ये
ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

कार्यात्मना भवतीत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यथा ब्रह्मण्य
एवाविद्यावशादुपचरितनामात्मभावभावस्वरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाशयवहारो-
ऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेय मैत्र इत्यादौ
प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वापाराधोक्त्येऽपि साधनान्तरविषये उक्तं स्वातन्त्र्यात्
कर्तुं तन्मयाहृतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातु-
वाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणेन स्वतन्त्रापर-

अकुर्वन्त्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वन्त्यपि
स्यान्नेवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वन्त्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयस्तदिच्छिद्यो विस्फुल्लनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं
पाठ्यतारूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

अदृष्टत्वान्नतिनिघेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते ।

अयम् (भा)

अपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति
कुर्वन् सतन्तो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्तृत्वम् । किं च करणादीना कर्मधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोज-
काधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ते । न हि करणादीना तादृशी
पटति । तदुक्तम्—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव सभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये” इति ॥

निमित्तं न्ययादि । तन्निमित्ताभि स्वार्थसाधनपरिवर्तैव सेति सान्या-
शयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिग्विद्याहः । केचित्तु धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वं ताद्यात् परम्परया वा । तत्रार्थं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

तस्य कारयतीत्येतत्प्रात् । नाकुर्वन्तीति चेद्भवन्तः । वा । न चेदमकुर्वन्ति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति कथमिच्छेत । शक्यं तावदिति । भा ।
अपसंख्यानवाद्याणि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्युच्यतेति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिफलभन्तं
कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसन्निधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

तस्य पारतग्व्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातग्व्ये हेतुरित्यकुर्वन्न-
स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्वातग्व्य-
ग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्तेष्वायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एवं च यद्ययं स्वतन्त्रः स्वात्सर्वथा कुर्यादेव कदा चिन्न करो-
त्यपि तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एवं च स्तेष्वाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

हंतैः कर्तव्येति । तत्र हि स्वाययप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापारा-
द्यपत्तम् । अन्वया प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदात्म्याणां वज्रत्वाद् बहु-
वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु शिञापत्तिः । अन्त-
र्भावितव्यर्था इति प्रवादस्याप्यमेवार्थ इति व्यापुस्तत्र । अन्तर्भावितव्यर्थ-
त्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः । इत्यते चान्तर्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकायामपि
द्विकर्मकया । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वादव्यर्थान्तर्भावेनापि धातोर्हन्तिः ।
परन्तु यत्र शिञोभावेऽपि तदर्थोद्घोतकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पञ्चभि-

तस्मिन्कारयतोऽप्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं

प्रयोजस्य स्वातग्व्येण खयापारं प्रत्यप्रवर्तनाद् किलोपसंख्यानमारभ्यते ।
तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्र न त्वकुर्वन्निव्येवं चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्तौ । प्रधानकर्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः करणादीनां
तु दृष्टः । शीघ्रपचारे नोवादैरिज्यते । प्रविवेको ऽभावः । करणाद्यभावे-
प्यास्ते शेषे इत्यादौ केवलः कर्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्य-

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कत्वं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वं
तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि । तच्चारोपितं स्यात्स्यादा-
वन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्वापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे
भाष्ये । संभवमक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्यात्ती पचतीति
यदोच्यते तदा तच्च व्यापारे पचिर्वर्तते स्यात्तीस्ये च यत्ने कथ्य-
माने स्यात्ती स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तुं-

इत्येति । क्वचित् एकान्ते तुष्णीमासीनत्वादिकं तद् द्योतकम् । यदि तु
द्वितीयकर्मरहितोऽपि तच्च प्रयोग इत्यन्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
माश्रित्यसमाधेयः । कर्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्यात्स्यादिव्यापा-
रस्य धात्वर्थत्वे स्यात्ती पचतीत्याद्यपि । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे भाष्ये
स्यात्तीस्ये यत्ने कथ्यमाने स्यात्ती स्वतन्त्रेति । यत्नो व्यापारः । एवमेकस्यैवो-
पाधिमेवेति कर्तृत्वकर्मत्वकरयत्नानि भवन्ति “यथा व्यात्मानमात्मनादृजसि”
इति । तदुक्तं हरिणा—

कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधोपो ज्ञापकम् । प्रेषिते च
प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोग्यः करोति गान्धयेति तस्य
स्वातन्त्र्यमन्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोऽनुयज्योतस्य
इति प्रवर्तते सर्व इमे सभूत्यर्थं यतन्त इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुंरधि-

भो । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थः प्रवृत्तिश्चावुपकरोति न
तु कस्यादिवदनुप्रविशति तथापीत्यर्थः । अतश्चाप्येव सेतनेष्वेव सम्भवति
वापेतनेषु इयो यातोत्यादौ । नैव दोषः । उक्तलक्षणे कर्तरि इयं पृष्टे
माधान्यमनुभवत्य तच्चागुह्यभावो ऽप्येतनेषु सेतनेष्वपि सम्भवति च

(अ १ । पा. ४ । व्या ३)

(स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम् । नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-
मध्यवस्यति क्रियायां वा कर्ता ऽयमित्यस्य कर्तृरुपादानात् क्रिया-
मित्येतत्कर्मनिष्पितं तस्याधिकरणत्वं स्यास्यां तण्डुलमित्यादिवत् ।
अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यग्राप्यापत्तिः । कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-
स्यैवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निष्पितकर्तृत्वं तस्य
सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

“एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपनायते” इति ।

योऽपि “खेरखी” (१ । ३ । ६०) इति सूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्त-
रात्मा इत्यादि भेद उक्तः । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्था-
भिरित्युक्तम् । बृद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ।

क्रियार्थं क्रिया चाक्रिया यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यन्ति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि
च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ।

करणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छायां
सत्या क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छाया-
मसत्त्वामित्यर्थः ।

घायमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यम्यैव तु विवक्ष्यते तम्यैवेत्याह
‘स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति’ । विवक्ष्यन् इत्यभ्योदाहरणं स्यान्नो पद्यतीति ।
अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभू-
तधातूमात्तथापारः कर्तृत्वार्थः । कस्य च व्यापारो चातुना ऽगुणभावेनोपा-
दीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

शेषवद्वया समासः प्रवर्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति शेषः ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षितः ॥ ननु न वा सामान्येत्यादे-“हेतुमति चे”त्यत्र वक्ष्य-
माणतया ऽपरसूक्तमित्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञा-
प्रसिद्धिः । वा । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति ।
स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । प्रैष इति । भा । न तु पूर्वसूच
एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते ।
“प्रैषापूर्वम् प्रयोज्यस्य स्वत्वापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वत्वापारा-
प्रवर्तनात् । प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः
स्यात् ततश्चात्र न शिञ् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येयानिदृश्वर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ । ‘तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति’ ।
कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारतन्त्र्यं कर्त्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्वात् स्वतन्त्रः पराम्तरयते
कथन्तरां च कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः कथन्तमां च पाद्ययत्योदनं देवदत्तो
यक्षदत्तेनेति प्रयोज्ये हतोया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः सतः
प्रयुक्तिरपि किमर्था । मायं विरंसोदिति प्रयुक्ते इति चेद भवत्वेवं
प्रकृतप्रवर्तने यत्र तु वजात्वादेव प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।)

वक्ष्यमाणस्यापीति । (के)

अयं हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थः ॥ कं घातयतीत्यादौ
हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् । कथं सामान्य-
कृतत्वमत आह

खतन्त्रत्वात्सिद्धम् । खतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । खतन्त्रमसौ प्रयोजयति । खतन्त्र-
त्वात्सिद्धमिति चेत्खतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च खतन्त्रौ न
प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न खतन्त्रः प्रयोज्यः खतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येष्ये क्लिप्त्यापार्यमाणस्य शुर्वदिः खत्वापारे खातग्व्यमस्तीति । तत्त्व-
युक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु
निहायविषय एव नियोगः । खतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्यो वा
सम्भावितमर्थो वा क्रियायां खातग्व्येय समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः ।
खतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकत्वविधौ परतन्त्रेय खातग्व्यस्य
स्याच्चात्कर्मसंज्ञः । संज्ञासमाधेयार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति
इति । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति शिच् । कर्मत्वात्कर्मरि ककारः ।

वृत्तप्रवर्तनेऽपि धावत्सार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः
पाचयतीति न अपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकाशमेव तु अपदिश्यते
तदागीमपि च कृत्याखटा प्रयुक्तिर्विधव इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः
प्रयोज्यस्यापकनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोढादिवाचस्तु प्रैष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादर्शोऽङ्गीक्रियते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो शिचः ।

इति । तदेवं शिञ्जाद्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रवृत्त्यर्थं कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविशदम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं

(तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।) (अ. १ । पा. ४ । ध्या. ३)

हेतुत इति । (के)

मुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रयो-
जकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वन्त्यपि
आरयतीत्येतत्स्यादिति । अथपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यवि-
शिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ।

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या विषयो कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं आभेदेनोक्तं वेति
निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । “हेतुमति चे”त्यत्र
वार्तिककाटेनैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । भा । अथपुनश्च यः स्वयं करोति
तेन तुल्यप्रयोज्योऽप्येत्यर्थः ।

तत्त्वोपादानम्, अथवा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव
कृतत्वस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । ‘तस्य प्रयोजकत्वा-
त्प्रयोजक इति’ । ननु ‘हजकाभ्यां कर्तरि’ ‘कर्तरि च’ इति प्रत्ययेधात्
कथमत्र समास इत्यत्र आह । ‘निपातनात्समास इति’ । अत्र विधा-
यमस्ति समासप्रकृत्य एव विचारविषयः । ‘संज्ञानमावेदार्थस्यकार
इति’ । अस्ति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् ।
‘कर्तृत्वं प्रपञ्चयति’ । कर्तृत्वस्यापि वा प्रपञ्चः कृतत्वादेव नैव विधा-
येत्येवं (सम्यक्) । हेतुत्वादिकादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ।

Padmawati Fasc 1-4 @ 2/	-	Rs	8	0
Parvata Purva (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	"		1	14
Prakrita P : galam Fasc 1 7 @ /6/ each	"		2	10
Prakrita P : galam Fasc 1 7 @ /6/ each	"		1	14
Prithi virej R : (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each	"		0	12
Ditto (English) Part II Fasc 1	"		1	8
Prakrita Lakshana (Text) Fasc 1				
Parasara Smriti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each			7	8
Parasara Institutes of (English)			0	12
Prabodhi acintanani (English) Fasc 1 3 @ /12/ each			2	4
*Sama Veda Samita (Text) Vols I, Fasc 5 10 II, 1 6 III 1 7			12	8
IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc			1	8
Senkalya Sutra Vritti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each			2	4
Ditto (English) Fasc 1 3 @ /12/ each			1	8
Shaddha Kritya Kaumudi Fasc 1-4			0	12
Shruti Samhita (English) Fasc 1 @ /10/			12	0
*Tahterava Samhita (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each			7	2
Tanaya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each			0	12
Tanaya Vartika (English) Fasc 1				
Tattva Chintana : (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2-10				
Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1-8 Part IV Vol II Fasc 1-12 @ /6/ each			14	4
Tattvarthadharma Sutra Fasc 1			0	6
Trishandha Samhita (Text) Fasc 1 3 @ /6/			1	2
Tula Ratna (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each			1	14
Upamaitilava prapancha katha (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each			2	4
Uvasegadasa (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/			4	8
Varaha Purana Text Fasc 1-14 @ /6/ each			5	4
*Varaha Purana Text Fasc 1 6 @ /6/			2	4
*Yava Purana Text Vol I Fasc 2 6; Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each			4	8
Vidhana Parigata Fasc 1-3			14	2
Vishnu Smriti (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each			0	12
Vivadaratnakara Text Fasc 1 7 @ /6/ each			2	10
Vyahanuraga va Pura (Text) Fasc 1 6 @ /6/			2	4
Vyhat Sravanti Purana Fasc 1 6			2	4
Tibetan Series				
Pag Samti : n Fasc 1 4 @ /1/ each			4	0
Sher Phyin Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3, Vol III Fasc 1-5			12	8
@ /1/ each				
Rtogs brjod dpaag Akhri Bida (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 6; Vol II Fasc 1 6 @ /1/ each			10	0
Arabic and Persian Series				
*Alamgir namah with Index Text Fasc 1 13 @ /6/ each			4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/			2	4
*Ani Akbar Text Fasc 1 2 @ /1/ each			22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 8 Vol III Fasc 1 9 @ /12/ each			29	1
Akbarnamah with Index (Text) Fasc. 1-37 @ /1/ each			37	
Ditto English Fasc 1 8 @ /1/ each			8	0
Arabic Bibliography by Dr A Springer			0	6
Badshahnamah with Index (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each			7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts			1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1 3 @ /1/ each			3	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix Fasc 1 21 @ /1/ each			21	0
Farhat : Rashid Text Fasc 1 14 @ /1/ each			14	0
Fihrist : list of Shyakh Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each			2	
Futuwwat : of World (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each			3	
Ditto of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each			1	8
Hafiz Aslam : History of the Persian Manuscripts (Text) Fasc 1			0	12
History of the Caliphs (English) Fasc 1 5 @ /12/ each			4	8
Isharat : Jahangir (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each			1	2
Isharat with Supplement (Text) Fasc 51 Fasc 1 @ /12/ each			58	4
Manuscriptum Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9; Vol III 1 10; Index to Vol I Fasc 10 11; Index to Vol III, Fasc 11 12				
Index to Vol II Fasc 10 10 @ /6/ each			13	2
Maghazi of Wazir (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each			1	14

* The other Fasc ends of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs 5
Muntakhabat Jawarikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-6 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /12 each	12
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-13 @ /6 each	7
Ma'ani : 'Alamir (Text) Fasc 1-6 @ /6 each	3
Mutalibatu'l Ilm, (Text) Fasc 1	0
Nizami's Khudadnamah : Iskardari (Text) Fasc 1-12 @ /12 each	1
Riyazu's Salatin, (Text) Fasc 1-5 @ /6 each	1
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3	2
Tabaqat : Najiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6 each	1
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12 each	10
Ditto Index	1
Tarikh : Firuz Shahi of Lodi and din Bami (Text) Fasc 1-7 @ /6 each	2
Tarikh : Firuz Shahi of Siam : Siraj Araf, (Text) Fasc 1-6 @ /6 each	2
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1-2 @ /8 each	3
Via e Humayn (Text) Fasc 1-5 @ /6 each	1
Zafarnamah, Vol I, Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6 each	6
Tuzak : Jahangiri, (Eng) Fasc 1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each	80
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6 per No. and from 1870 to date @ /8 per No	
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12), 1849 (7), 1850 (6), 1851 (8), 1852 (8), 1853 (8), 1854 (8), 1855 (7) 1856 (7) 1857 (8) 1858 (8) 1859 (7) 1860 (8), 1861 (7) 1862 (8), 1863 (8), 1864 (8), 1865 (8), 1866 (8), 1867 (7) 1868 (7) 1869 (10) 1870 (11), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (11), 1874 (8), 1875 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members	4
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume	
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No. J A S B 1878)	4
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (1 extra No., J A S B 1868)	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E. Blyth (Extra No. J A S B., 1876)	4
Introduction to the Manthali Language of North Siber by G. A. Grierson, Part II, Ochromathy and Vocabulary (Extra No. J A S B 1883)	4
5 Anis ul Masarrat	3
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal by W. A. H. Jones	3
8 In yeh a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 10/ each	32
9 Jawami ul ilm ir riyaz: 168 pages with 17 plates 4to Part I	2
10. Khizmatul ilm	4
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 5 coloured Plates 4to @ 6/ each	16
13 Sharayaool Islam	4
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10
15 Ditto Grammar	8
16 Saqim rasil dar rin Paris I and II @ 1/8/	3
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by H. L. Wilson	1
18 Memoirs on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by H. A. Stein, 14 D, II Extra No. 2 of 1899	4

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each . . . 9

Nepalese Buddhist Sanskrit literature by Dr H. L. Wilson . . . 5

N.B.—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only

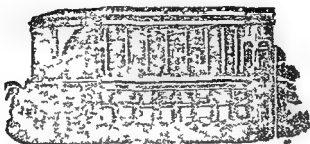
2-11-03

Books are supplied by V.-P.P

BIBLIOTHECA INDICA: .
COLLECTION OF ^AORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1075

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADIPODDYOTA

BY
NĀGEṢA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BĀHUVALLABHA ḠĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS XI

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE,
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1904

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्याख्येयानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
असम्भवाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोऽष्टवात् ॥

प्राग्वीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

“अधिरोश्वर” इति सूत्रे “ईश्वरे” इति पदे प्रकृतिभागस्य
पूर्वान्तरेपेण सहायुकरणं
रीश्वरादिति ॥ (पा)

प्राग्वीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेखाधिर ईश्वरशब्दो
व्यङ्ग्यते । रीश्वरादीश्वराग्ना भूत् । रीश्वरावित्युच्यते वोश्वराग्ना

प्राग्वीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्वीश्वरा-
दित्येव क्रियता प्रत्यासत्त्याधिरेश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः ।

प्राग्वीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ “अधिरोश्वर” इत्यतः प्राक् प्राङ्-
निपाता इत्यधिक्रियते । तन्नाद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः

प्राग्वीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् ।
“अधिरोश्वर इति वक्ष्यतीति” । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेपेण

नन्वन्यस्यापौश्वरशब्दश्चावधिल स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्तीति ॥ (कै)

वौश्वारादिति । (भा)

तथापौश्वरशब्दोऽस्तीति भावः ॥ वौश्वरशब्दस्य व्याप्यश्रवणादाह
यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शक्तिशुक्लमुक्तावौश्वरेतोऽशुक्लमुक्ताविति । नैतदस्ति प्रयोजनम्
आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यद्य

वौश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायाद्वौश्वरात्वाक् स्यात् । यदा संहितया
सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यद्य-
मिति । भा । सेकसेन् प्रवृत्तीनां शुक्लमुक्तावौश्व निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञाया
सिद्धाया "लक्ष्मणेन" इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्यामिर्वाध्यत इत्यर्थः ॥

पश्चाद्गुण्यदिसंज्ञा इत्यर्थस्तथासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

संज्ञानुकरणं द्रष्टव्यम् । व्युत्कार्येणार्थेणार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा
इत्यत्र निपातत्वे सति 'सरादिनिपातमव्यय' मित्यव्ययसंज्ञा भवति
'निपाता व्याधुदात्ता' इति तु खरो न भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गत्यो
पाठात्, अन्यथा तु तदपि भवति, ननु यथा 'प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो
विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथाप्यमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचन-
कारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अपमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकम्पने षड्पु शास्त्रबाधः कल्पः । नियमे तु मजा-
तीयविषय एवेति स्थापननियमे इति भावः ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥ ननु लोकन्यायस्य
शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

“कृन्नेजन्तः” इति कृतो भान्तस्यैजन्तस्याश्रयसंज्ञां ज्ञाति । कृन्नेजन्तः
परोऽपि सः । स । परोऽप्येतस्मात्कृन्नेजन्तस्याति तदर्थमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । “कृत्यार्थे तवैकेनि”त्वादरेजन्तः खमुब्बादिस्य मानो-
ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तर्हीति । भा । व्याप्तावा-
श्रौपमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याश्रयसंज्ञासिद्धेव किं तद्विधानेनेति
ज्ञापकं सं पद्यते । समासेष्विति । भा । तुल्यगतौयस्यादत्तये निपमाय-
कर्मप्रवचनौयसंज्ञायां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्नादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् न तु
समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वांस्तान्निष्कथ-
मिहापेक्ष्य सक्तत्वं ज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिस्तस्यास्य
समावेशः प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता पक्षमैव
प्रागिति दिक्शब्दोऽप्याह रिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति,
‘आदयो ऽसते’ ‘आदय’ इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अतः

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

अकलकपिञ्जलासम्भ्रामभावात्केषु चिदासन्ध्येषु च यो वा ऽप्य-
चतुरादय इति सन्देहे इति भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह
निषेधावतारादिति । (कै)

“यङ्गु न हिंसादिति” निषेधकल्पनाभिया प्रथमातिक्रम-
न्यायस्यैव तच्चाङ्गीकार इति भावः ॥ “पर्यग्निकृतानारणानुसृजन्तौ”-
त्युक्तेर्हिंसाप्रसङ्गभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ मनु “न लोके”
(१ । २ । ६८) तिसृष्वे लोकादिपक्षमिह व्याप्तिन्यायबाधकं
स्यादत आह

स्यादय्ययीभाव एव समाप्तो ऽव्यपसंज्ञो भवति गान्ध इति । एवं तर्हि
लोकत एतस्मिन्नम् । लघुपा । लोके । आ वनान्तादा उदकान्ता
प्रियं पान्थमनुवनेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तर

न चतुरादय । आस्ते च लोकस्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिक
मिति । भा । लौकिकं प्रत्यासत्तिलघुत्वं न्यायं लोक एव परिगणति
षेहादिवशाद् द्वितीयमप्युक्तानां प्राप्य निवर्तते । अपिञ्जलानित्यत्र ।
प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् “हिंसात्सर्वा भूतानीति” चतुर्थ्यादिः

लौमातिकं तेन । न च परशब्दाद्येवप्रसङ्गः । आदयोऽस्त्ये प्राद

तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति
रीश्वरादिति सह रेफेवानुकरणे प्रयोजनमाह । “रीश्वराङ्गीश्वरा
मामुदिति” । रीश्वरादित्युच्यते अथिरीश्वर इत्ययमरीश्वरशब्दोऽवधिर्धया
स्यात् ‘शक्ति यमुल्लभुर्लौ’ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुमा’ नियमं मा भूद इत्येव

(ध. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रायोश्चरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

न लोकेति । (कै)

एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिकम-
न्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव “निजां चयाणामि”
त्यादौ (७ । ४ । ७५) चयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु
प्राग्वग्रहणाभावे परग्रहोऽप्यप्याह्रियेत्यत आह

प्राग्वग्रहणेति ॥ (कै)

नन्विदमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिर्धिति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीयं तृतीयं च वगन्त-
मुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्मादेकाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावतारास्तय एवावश्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्यातिन्यायाश्रयः
स्यात् । “न लोकाद्यये”त्यथयत्वालोकादीनां सिद्धे यद्योनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमथयसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव ।
ततश्चिकीर्ष्यर्थमित्यादौ “निपात एकाजिति” प्रष्टव्यसंज्ञा स्यात् ।

इत्येतयोर्विधेययोर्लभेनान्वयापत्तेः । रेभविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रौद्रशब्दोऽन्तो-
त्यभिप्रेत्य रौद्ररादितुक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदर्थं ‘छन्मेजन्त’ इति हतो
मान्तस्यैजन्तस्य बाऽव्ययसंज्ञा शान्ति तज्ज्ञापयति अतन्तर ईश्वरशब्दो-
ऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेनृप्रभृतीनां ऋमुक्कमुणोश्च निपात-
त्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादवश्यकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, ‘छन्मे-
जन्तः परोऽपि स’, ईश्वरे तोमुक्कमुणाविव्यक्तात्परोऽपि छन्मान्त एजन्त-

(प्राप्तीश्वराभिप्राताः । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । या. ४)

आदिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वयः ॥

वार्थेतेति । (बै)

तत्तदिमेदमंशाविषये चक्षुषा अनुपपन्नितिरेव व्यादिति भावः ॥

भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राप्तीश्वरादित्युक्तावपि विमेदमंशाऽविषय एवोपपन्नितिः व्यादि-
त्यर्थः ॥ समाधत्ते

क्रियमाणो ह्येति । (भा)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (प्राग्यौश्वराभिपाता । १ । ४ । ५६ ।)

अवधिनिर्देशयामर्थ्यासति सूचमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश
इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रौश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्पक्षणसामर्थ्यादितदर्थलाभत्वेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव
निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा- निपातसंज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधिवतेति
प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एता-

गतिसंज्ञाभावमप्ये सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः ।
क्रियमाय इति । भा । ईश्वरादिति पक्षण्या प्राक् शब्दाध्याहारे लब्धे दुः
श्रुति प्राग्यद्वयं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पक्षमौ न भविष्यति ।
“चादयो ऽसत्वे” इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्येव वा द्वौ प्राक्शब्दौ

(प्रायोश्चराधिपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । शा. ४)

विशिष्टावधीति । (के)

रौश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

वधीतत्पुरुष इति भावः ॥

संज्ञा कक्षादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या निपात-
संज्ञापामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ।

चाप्येते । तेनापमर्थः । प्रायोश्चराधे व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति
निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता
इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगसमुद्भूतावेकसंज्ञाधिकारा-
त्पर्यायः स्यात्तु समावेशः ॥ अवयवसंज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-
परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तराकपतिता गत्यादिसंज्ञाभाषोऽवयवा भवन्ति
तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥

तु । अत एव “न लोकेति” सूत्रे अथवात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपन्न-
म् इति हिक् ।

ननु च न लोकाशयेत्यत्र लोकादीनामवयवत्वादेव वस्तुप्रतिषेधे सिद्धे
पुनरुपादानं आपन्नं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अथवसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-
र्ष्य इत्यादौ ‘निपात एकान्वयमिति’ प्रपञ्चसंज्ञा स्यात् । ‘प्रोच-
मिति’ । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोच पर्याप्तौ प्रचाराच्च क्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

१ “सत्त्वम्” इत्यत्र ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्द अस्त्येव द्रव्यप्रदायकः ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अयं ददेऽपि सत्त्व-
शब्दस्य प्रयोगदर्शनादिशेषावगतौ प्रमात्यानुपपत्त्यात् । तत्र सौदन्त्यस्मि-
न्नाविगुणक्रिया इति सत्त्व द्रव्यमुच्यते यदा तु सत्त्वो भावः सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञा स्युः न तु द्रव्ये ।
निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः । लिङ्गसंस्थान्वयि द्रव्यमिति वा ।
असत्त्वे किम् । यशुना यजेत, यशुशब्दश्चादि । च समुच्चय इत्यपि प्रतुदा
हरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ ‘न चेत्सत्त्वे वर्तते इति’ । सत्त्वे के-
वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति । अ-
पर्युदासे को दोषः यशुशब्दोऽत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे इहे इ-
तस्य निपातत्वं स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केव-
वर्तते इति

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुतः साध्यमानावस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स
सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां
तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः । सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एवं च ह्येति ।
भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि
चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्था निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः शब्दकसूत्रयवोपपादितत्वात् । प्रसज्य-
प्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्ट-
इत्यवाचकतया क्रियापाद्यासत्त्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-
प्यथयसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ
चादयः । च वा इ अह एव एवं नूनं शन्नत् युगपत् भूयत् कूपत् मन्त्रवितर्क-
प्रशंसाक्षयम् । एवं स्युपदमि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशंसास्ति भावेऽपि
च । नेदिति श्रुतायाम् । निष्पिच्छायन्तो नरकं यताम् । नेदेवसापुनश्च देवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतस्योपसर्ग' इति का, अत्र प्रशब्दः
क्रियाविशिष्टे इत्येव वर्तते तत्र क्रियापदव्ययमुदाहरणं इत्यादन्यत्वात्नि-
पातत्वे सत्त्वव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याप्यथयसंज्ञा
स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र इत्यन्यस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति,
न तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्वव्ययतो भवति, कृशार्थे, कोपं

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसंज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्येति हेतोरित्यादिः ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्यं निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपश्चादावित्या-
दौति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । अथपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं

इत्यत्र च निपातसंज्ञा न्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो हिर्यस्मादर्थं
इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां अथग्रहणे तु
व्यवतिष्ठेते । अथशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्तुभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु ■ इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः ।
“निपातैर्यद्यदौति” निपातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽप्यमिति तु
शाकटायनः । चेत् चङ् व्ययं चेदर्थे चित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं
च “निपातैर्यद्यदौ”त्यत्र स्फुटीभविव्यति । कश्चित् । यत्र । नह निश्चित-
निषेधे । इन्त हर्षेऽनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेश-
माकीरियमाकीसंश्लिष्टके वटेत् किस्मम्भावितनिषेधेन किस्मिन्त्वदुत्तरः ।

नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं,
सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति-
वधनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति ‘सत्त्वमिति च अथमुच्यतइति’ ।
इदं यदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु अथमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन
वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

अक्षयान्तरमाह

मेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

य हात्वा विधिसिद्धौ भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्य-

“वस्तूपक्षक्षयं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ।

नकिरेवायथात्वं द्विकं नुकम् । नुकम् साहिकम् आकोम् नकोम् नकिः ।
माकीं माकिः । आकृतमिति वेदनिघण्टुः । आमिन्वाणि नवोत्तरायौति
तद्याख्यायां यास्तु । माङ् । माडिलुखितिविशेषणार्थो सकारः । मा
भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नञ् । नकारो “नकोपो
नञ्” इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च
सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुम् “अलुगुत्तरपद” इत्युत्तरपदादित्तेन

वस्तूपक्षक्षयं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया
विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,
स्वार्थस्य यत्र विद्यान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

उभययेति । (के)

द्रव्यभिद्येऽर्थे वर्त्तमानायादय इति पर्युदासे ऽर्थः । सन्ति वर्त्तमानं चादिस्वरूपं तु निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थः ॥
चादिस्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

तत्त्ववचनादिति आहो स्तित्वसन्त्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः ।

किं पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रथमः ॥ विप्र इति । भा । विप्रातीति विप्रः । “धातस्योपसर्गे” (३ । १ । १३६) इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनप्रत्यवाचित्वात् केवनाद् अथात् क्षिप्राप्रत्ययसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नलोऽवश्यं विशेषणोक्तत्वात्तैव प्रामनपुनस्यापि सिद्धेः किं ञकारेणेति वाच्यम् । नैकधामनिकमौक्ततनैकगोदतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन “सहसुपेति” समासेऽतिव्याप्तिं वारहितुं नित्वस्याप्यावश्यकत्वात् नञा पूर्वपदस्य विशेषणेऽपि न्यनन्यार्थनित्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु दृढया परिहार्यञकारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचां मय्यस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । यावत् तावत् । तै नै एतौ वितर्के । औषट् । औषट् । स्वाहा वषट् । स्वाहा । ॐ । तथा । हिरण् । खलु । किञ्च । अथ । सुष्टु ।

इति । एवं च कृत्वा सोदति निविशते यत्र जात्यादिकं शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं, सदेहीत्यादिकस्त्वप्रत्ययः
‘ताभ्यामन्यत्रोदादय’ इत्यधिकरूपसाधनः । घञिति पठ्यते, स चेदर्थे
वर्त्तते, यकारस्वयञ्चिद्यन्युक्तमिति विशेषणार्थः । नञो ञकारो
‘नलोपो नञ’ इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येक्यमाने वामनपुत्रः,

निपातत्वेनेति । (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्वयवचनोऽयं संज्ञातो ऽव्या-

व्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतैः ।
शानान्नमिति । भा । साहचर्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्या-
सन्निधाभावात् तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपात-

चादहेति हि सोपक्रमकुल्लनेषु । आदहस्य धाममित्यत्र तु पदकारा
आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तममिति वैधृते ॥

“अथ उपसर्गात्” इति घोक्तवं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-
र्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अङ्गम् । शुभम् । अहंपुः ।
श्रुभ्युः । अहंशुभमोऽयुः । चिरेण । अन्तरेण । विराय । अचिरात् ।
अकक्षात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेशाया मात्राया-
मित्यादि । एतेन गेये केव विनोतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्या-

अत्रापि प्राप्नोति, यादृक् एष दोषः, “अनुत्तरपद” इति वर्तते, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नस्य
लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नञ्भेदेन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्त-
विधिसङ्गावादात्रापि स्यात् । अत्रासिद्धौ नञ् इत्युच्यमाने ऽपि

निपातस्य संज्ञेति । (कै)

सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः ॥ षष्ठ्यमञ्जा तु
न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

“तस्यां चाप्तीति प्रयोजनमि”त्यादेर्गमकाच्छब्दरूप विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अषेद बोध्यम् । एव

दन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभि सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

सञ्ज्ञा सा चाव्ययसञ्ज्ञा तस्या चास्ति “तदन्तविधि प्रयोजन सर्वनामा
व्ययसञ्ज्ञायामिति” । तत्र विप्रश्नान्दे प्रश्नान्दस्य निपातसञ्ज्ञाया तस्या यथा
परमोच्चैरिति खराद्यन्तस्याव्ययसञ्ज्ञा भवत्येव निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवानित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि ।
खरास्तु सम्बोधनभर्तृभानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भव बोध्या ।
अ अषेहि आ एव मन्यसे । इ इन्द्र षष्ठ । ई ईश । ऊ ऊपरे बीज
वपति । ए इतो भव । ओ आदय । ऋ ऋ ऋ रे औ एते मन्त्रस्तोमा ।
पञ्चिति सन्यगर्थे । लोभ नयन्ति पशुमन्यमाना । शुक्रमिति प्रौघ्रत्वे ।
यथा कथाचेत्यनादरे । पाट प्याट थङ्ग हे हे भो व्यये इत्यादयः

स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञ कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो
वृद्धिसरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽप्यु-
त्पन्न समुच्चये वर्तते, तस्य तु घातान्तस्य जित्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम्
अव्ययत्वमपि ‘तद्वितस्यासर्वविभक्ति’ रित्येव सिद्धम् । नन्वप्युत्पन्नस्यापि

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व
इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मात् “त्किंपुनरि”त्यादिभाष्यमेकदेगिनो-
रुक्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ०२) निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः । न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य
कृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने । वेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विद्यु इति ज्ञानार्थे ।
एकपदे इत्यकस्मादथ । निहन्त्यरीमेकपदे । घृत इति कुत्सायाम् ।
कुत्सितमवयववच्छादयति इति पुष्क । डः । पुनिति ज्ञानमिति आकटा-
यनः । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुष्कसः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि
वश्चि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति । आत इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि ।
आहतिगणस्यायम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्य पाठः, एवं वेत्ताया
मात्रायामित्यादेरपि, ‘स्वरप्रतिरूपका इति’ । “ऋति ऋवा”वचनमि-
त्यादयस्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

(घ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्त्यैव पाठात् कर्त्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूचकता सूचप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्य-
कर्त्तव्यपदस्वरस्यभङ्गः ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्वं सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ । प्रादय इति योग-
विभागः । वा । प्रादय इति योगविभागः कर्त्तव्य । प्रादयोऽसत्त्वचना निपात-

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ । यदा प्रागेव प्रादय
इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकचयनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्त्वे । प्र परा

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि
पुनः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्युच्येत तत्रैवं शक्यमित्याह । 'एध-

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सद्ययोगे
तृतीया निपातनात् समासः, कर्त्तृकरणे कृतेति बहुष्ववचनादा, यदा क्रियाया
करणाभुतया प्रादोर्ना धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समासः ।

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ १ । पा. ४ । ध्या. ४)

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा
गतय इतिवत् प्रादयः कर्मप्रवचनीया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु “अथ उपसर्गाद्” (०।४।४०) इत्यत्र ‘त’ इति दित-
कारकनिर्देशात्सर्वदिग्गतात्मनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानमामर्थ्याद्भवति
तच्च नित्यमिति महत्तद्वत् इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

संज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थं योगविभाग ।
निपातसंज्ञार्थः । वा । निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपात-

उपसर्गाः क्रियायोग इत्येवो योग पश्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोच्यते ।
एकयोगे होति । भा । अविद्यायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एव
महदुपसर्गसंज्ञावक्तव्यम् । ततश्च प्रकृत आचार्यं प्राचार्यं इत्यत्र पूर्वपदप्रज्ञाति

अथ तम् अन्तु अथ निन् निर दुर् दुर् वि आप् नि अग्नि अपि अति ए

योगोद्धरणमिति । उक्तव्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विदे-
यत् यथा स्यात् निपातसंज्ञाया माभुदित्येवमर्थभूतावकाशं योगादग्न

‘एवमपीति’ । उपसर्गसंज्ञायामेत्येति इत्यम् । ‘प्रवादक इति’ । नन्व-
अपि इति क्रियायोगोऽप्येव, तत्, प्रादय इत्येवमात्मना यदुत यदापि
विद्यायां तामेव विद्विषन्ति, अयुनापि तु जनाध्वो विद्यामाद्यपि
तत्र विद्वद्वेदप्रवक्तव्यमस्तीति नन्विद्यायाः प्रादयत्वं प्रवक्तव्यसंज्ञा

(ध. १ । पा. ४ । धा. ४) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्पात इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदवाहुः । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरु-
च्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्त-
मिति ॥

दृश्यत इति । (कै)

द्वतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेत्यर्थः ॥ मृगोदतिप्रत्यया-
न्तत्वादन्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मथोदात्तमिति भावः ॥

संज्ञाभावः । वा । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् ।
यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा

स्वरौ न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा “सुः पूजयामि”-
त्यादिभिर्योगैः प्रादौर्णा विहिता । मरुत्त इति । भा । प्रक्रियायां रूपम-
लौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भावम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येयते
तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं

उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादय । तत्र निस्सुत् इमौ सानौ ।

विभाग इत्यर्थः । अथ वा चादिभ्येव प्रादौर्नपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात्
किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गाः क्रियायोगे इति’ । ‘प्रादौर्णा-

भवतीत्यधमर्थो भवति, अथ च यत्क्रियायुक्तं प्रादिः स गमिर्न प्रयुज्यते,
यस्य प्रयुज्यते न सत् क्रियायुक्त इति नास्ति यावत्प्रसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ ।
उपसर्गसंज्ञैवेय्यते न निपातसंज्ञा, तस्यां हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वं
द्वतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरैः स्यात् अन्तोदात्तस्य मरुत्तशब्द
दृश्यते । नरूपसर्गसंज्ञायामप्युपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न,
वानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽमेः

(पादयः उपमार्गं प्रियाणोऽने । १ । ३ । ५८, ५९) (अ. १ । पा. ३ । अ. ३)

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति । (६)

तदा च महद्भिर्दत्त इति मनस्येवमकरणस्य भाष्यप्रयोगे
विभक्त्यद्वयं न स्यादिति भावः ॥ नन्वस्योपमार्गत्वे “उपमार्गं योः
किः” (३।३।८९) “आतस्योपमार्गं” (३।३।१०६) इति चट्-को
स्यातामस आह

अनभिधानादिति । (६)

इति न स्यादेव भङ्गावयवसामर्थ्येण ॥

(ध १ । पा ४ । धा ४) (प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

तस्मात्तत्त्व एवेति । (कै)

अत एव “उपसर्गाद्याभिवर्जमि”त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेव तत्त्वविधावेव मरुत उपसख्यान व्यर्थ स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्त-
तोपसख्यानेन निपातत्वमित्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुतशब्दो
निपातसज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्य-
प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेऽपि तन् पूर्वमरुद्भ्यामिति निदेव
पाठ इत्याहुः । कैयटस्वरत्नेन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेषः ॥

वा । अच्च्दस्योपसख्यानम् । (४।३।१-६) अच्च्दस्योपसख्यानं कर्तव्यम् ।
अङ्गाः ।

तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणानि मरुतशब्दो
निपातयते तत्पूर्वमरुद्भ्यामिति । अच्च्दस्येति । भा । तेन भिदादिभ्यु
अङ्गाशब्दो न पठितव्यो भवति ।

वृत्तिः । “निर कुष” “सुदुर्गोरधिकरणे” इत्याद्यनुरोधादेरान्तावप्येति
तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अङ्गव्ये किम् । वि पठ्यौ । परा सेना ।

व्यस्य न भवति यत्र त्वेकवचनं पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदा-
हरणं द्रष्टव्यम् । इलङ्काराविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ।

प्राप्नोति तस्मात्तत्त्वविधावेवेत्यते ‘अच्च्दस्येति’ । अङ्गविधावेवेत्यते कि
प्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘व्यातस्योपसर्ग इति’ । भिदादिपाठात्
प्रज्ञाधङ्गार्थेति निपातनादा सिद्धम् ।

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे एतन् । श्लोकादौ ॥ कारके ॥

सोकवाचीति । (कै)

दामोवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे शुच्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थः ॥ पुनः शब्दस्य गतिनि
स्वरूपं फलं दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्स्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे “शुषुपे”ति समासेनैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गति-
संज्ञा ध्येयत्वापास्तम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति

इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् । वा ।
गत्युपसर्गसंज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं घञ् यत्वकाले वा । यत्वम् । घञ् ।
प्रवृद्धो भावः प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत् (१ । १ । २४) ॥

शब्दस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्
क्रियादन्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र छदन्तो-

ह्रस्वविशेषकाले तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र “क्रियो
भुवोऽनुपसर्ग” (१ । १ । २४) इति घञ् सिद्धः । एवं प्रकाशयत्यभि-
प्राधयतीत्यादौ प्रत्ययार्थगनप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां यत्वकाले स्तः ।
अतदर्थमेव हि प्रादय इति योयो विभक्तः । तेन प्रगत आचार्यः
प्राचार्य इत्यत्राद्यपूर्वपदप्रकृतिसरः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मर-
क्यस्योपसंख्यानम् ॥ मरुतः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

न भवति, ‘प्रकृत्येति’ । अथ गतित्वात् कृतृस्वरो भवति समासस्तु प्रादि-
त्वादेव सिद्धः । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । ‘प्रकृतमिति’, ।

स्वरस्त्विति । (कै)

“सप्त सुप्ते” (२।१।४) तिसूत्रे भाष्ये त्वसमस्तत्वाभिप्रायेण

“गतिर्गतावि” (८।१।७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

कृत्यकः (पा)

(६।१।१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

“उपसर्गाच्छन्दसि” (५।१।११८) इति वृत्तिः । “अञ् नासिकाया”

विगताः सेचका अस्माद् ग्रामादिसेचको ग्राम । उपसर्गादिति (८।१।६५)

यत्वं मा भूत् । ज्ञत्वम् । प्रगता नयका अस्माद् ग्रामात्प्रगतायको

ग्रामः । उपसर्गादिति (८।४।१७) यत्वं मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातु-

यङ्यणर्यङ्यम् । वा । वृद्धिविधौ च धातुयङ्यणमनर्थकम् । उपसर्गावृत्ति

चरपदप्रकृतिस्वरेश “यतो ऽनाव” (६।१।२१२) इति धेशब्द उदात्तः ।

ह्रस्वत्वसूत्रमिति । भा । गतित्वात् समासः । खरच्छ प्रवृद्धादेः (प्रवृद्धादीना

भावेऽपि “अथ उपसर्गाच्च” इति तत्त्वं प्रवर्तते इत्याहुः । एवं च

मन्त्रप्रपत्तीत्यत्र ज्ञत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्वं एव संज्ञा वक्तव्या । अत

एवं किविधिरहं च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन

“द्वितीयाकर्मणी”ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेश्च कृते मन्त्रच्छन्दो मध्योदात्तः ।

निपातस्ये त्वाद्युदात्ताः स्यात् । न च “उपसर्गाद्याभिवर्जसि”ति पिट्छत्रा

शेषस्तादृशस्य प्रकृतम् । “निपाता व्याद्युदात्ता” इत्येव सिद्धे ऽपि

प्रतिषेधमात्रार्थे तत्त्वूच्चारकादिति चरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव

गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेश्च “यत् प्रकरोतीति” । तिष्ठन्तच्छब्दस्य

निपातस्य निपातसंबन्धोति नियमे विषयः पित्वादुदात्तत्वं, विकरणस्य

(अ. १ । पा. ३ । आ. ४)

(गतिसि । १ । ४ । ६० ।)

(५ । ४ । ११८) इति वर्त्तमाने “उपसर्गाणि” (५ । ४ । ११९)
त्यज्जनम्भावौ “द्वान्तरूपसर्गभ्योप ईदु” (६ । १ । ८०) “उपसर्गा-
त्स्वाङ्गमि” (६ । १ । १००) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः स्वर “उपसर्गा-
दङ्गलमि” (८ । ४ । २८) ति एतन्म ॥ ननु धात्वर्थे क्तेर्विधानादस्यैव
क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्ये च इति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि
तद्ग्रायां तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

धाताविति (६ । १ । ८१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह, मा भव ।
प्रथमं, वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रकृतं इत्यत्र प्राप्नोति ।
यत्क्रियायुक्तान् प्रतीति वचनाद्भवति । बहिधिनसमावाचीत्स्वाङ्गादि-
स्वरणत्वेऽु दोषो भवति । बहिधि (५ । १ । १२८) । पदुदतो निवतो, याचि

(८ । ६ । २ । १४७) भा । शक्ततिगणत्वादन्योदात्तत्वम् ॥ चनो हित इति ।
भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्य गतिरनन्तर (६ । १ । ४९) इति

सूच्यताम् । मास्तु वा तदपि । एवादिमु च्चमः सुपठत्त्वादित्यवोचाम ।
एवं, च “तत्पर्वमवदभ्यामिति” (पर्वमवदभ्यामिति - ५ । २ । १२२) मवतशब्द-
व्युत्पादने उपायान्तरं, बोध्यम् । तत्र च तपः पितृभ्यः सम्पत् ।
तन्निति नित्यपाठस्य क्वापिक्तः, ग्रामादिकः । अन्यथा मवतशब्दस्या-
द्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्यैकैटादिविरोधापत्तेः । मत्वर्थीयप्रकरणे
ततो निष्पन्नं मवतशब्दस्याद्युदात्ततां धात्वन्मयं प्रकृतो हरदत्तयन्यस्य
चिन्त्यः । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाषेत्यादौ पठ्यमानं पर्वतशब्दस्या-

प्रत्ययस्य धातो, ‘तिङि चोदात्तवतो’ ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम् ।
एतच्च प्रयोजनचतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र प्रवक्ष्यम् । चकारः

उद्धत (भा)

इत्यादेरुद्धतान् निगतान् इत्यर्थः ॥

प्रेषमि (भा)

त्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः ॥

प्रणः (भा)

इत्यादेः प्रकृष्टाणामस्माकमित्यर्थः ॥

वसत् । वदधि ॥ नस्भाव (५।४।१९८) । प्रयत्नं मुखम् । उन्नतं मुखम् ।
नस्भाव ॥ अवीच । (६।१।८९) प्रेषं परेषम् । अवीच । साङ्गादिस्तर ।
प्रक्षिक् (७।२।१००) प्रोदर । साङ्गादिस्तर ॥ गत (८।४।२८) । प्रण
गृह्ण प्रण व्याचार्यं प्र णो राजा प्र णो ह्यहः ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्तर ॥ गतुपसर्गसंज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येतोपादा-
नादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

शुदात्तत्वं तु देधामि सिध्यति । “नञ्चिन्मयस्यानिसन्तस्येति” (पिट् सूत्रं-२६)
पर्वतशब्दस्याशुदात्तत्वात् । अशब्दस्याश्वविधायुपसंख्यानं ॥ अडा । भिदा-
दिपाठात्प्रज्ञाशब्देतिनिपातनादा सिद्धम् । “अन्तःशब्दस्याद्विविधित्वेवूप-
संख्यानम्” । वा । एतच्च “अन्तरपरिग्रहे” (१।४।६५) इत्यत्र भाष्ये
स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्द्ध्यात् । “हन्तेरत्पूर्वस्येति”
(८।४।२९) गतं । एवं च “अन्तरदेश” (८।४।२४) इति न कर्तव्यम् ।
देशे तु क्षुब्धादित्वात्त्वाभावः । अयमं चेत्पि न कर्तव्यम् । “ह्यत्यघ”
इति सिद्धे । देशे तु क्षुब्धादित्वात् बोध्येति कैयटः । देशे नियेधार्थं
सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाद्यौत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थ इति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च
पर्याय स्यादिति भावः । ‘कारिकाशब्दस्येति’ कारिका क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तत्र सर्वलोपसर्गग्रहणं प्रादुपसक्तचणमिति भावः ॥ ननु कधुमा
गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसंगतमत आह
केवलाभ्यामितीति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥ वद्विधिनसम्भावान्नोत्पत्त्याङ्गादिस्वरण्यत्वेषु वचन-
प्रामाण्यात्सिद्धम् । वा । धनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति ॥
सदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्ववत्यत्वेषु । वा । सदुरोः प्रतिषेधो नुम्वि-
धितत्ववत्यत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधिः । सुकर्म दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा
न्यायव्युत्पादनार्थम् । वद्विधौ चेति । भा । उपसर्गोऽपि धातोराद्येपात् ।
प्रवृत्ति इति । भा । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति वक्ष्योक्तिः । तत्र धातुय-
यथापथं कृतं बोध्यम् । सदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्ववत्यत्वेषु ।
सुकर्म । दुर्लभम् । उपसर्गात्पञ्चमोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोगन-
मापातत । “नसदुर्भां केवलाभ्यामिति” सूत्रस्यावश्यारम्भत्वात् । अन्यथा-
ऽतिसुकर्ममित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्वं, सदत्तम् । “अथ उपसर्गादि”ति
तत्त्वं ना भूत् । धातुं, दुःस्थितिः । प्रक्रियागालदुःस्थम् । सुस्थितम्
सुस्थितम् । “स-पूजायामिति” तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् ।
तेन सुस्थितं किं तवात्रेत्यादौ यत्नं भवत्येव । कथं तर्हि

“मलवद्भावनोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः ।

गैवाकानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।”

सत्यम् । नैदमुपसर्गात्प्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः एवग्रहणपण्युक्तम् । एतेन
प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र व्याष्टुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-
मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे, धातुर्धनिर्देश इति एवमुक्तं,
यस्तु कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दास्येति यच्च श्लोकवाच्ये तयोर्मह्यं
न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तैर्यहयात् ।

अवश्यमिति । (कै)

वान्तिककृतापीति भावः ॥ इत्यचोरुपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति
शोरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाभावादित्याशयः ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽतेः परस्य शोरुपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥

भूदिति (७ । १ । ६०) । न सुदुर्भाग केवलाभ्य (७ । १ । ६०) इमियेतन्न वक्तव्यं
भवति । नैतदस्ति प्रोयोगनम् । क्रियत एतन्नास्य स्य । तत्त्वम् । सुदत्तम् ।
अथ उपसर्गाच्चः (७ । ४ । ४०) इति तत्त्वं सार भूदिति । यत्त्वम् । सुसिद्धं
घटयतेन । सुसुद्धं श्लोकयतेन । उपसर्गादिति यत्त्वं मा भूदिति

इत्यस्य प्राक्कथनवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्वत इति । भा । क्रियाशब्द-
स्याप्रयोगादुपसर्गत्वभावः ॥ अनवकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्र-
योगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्युपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

तुनोतीत्यादिना यत्वमिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । दुर उपसर्गातायाः
यत्वविधौ निषेधात् । स्वतेर्यस्य प्रकृतासम्बन्धात् । यत्त्वम् । दुर्गतिम् ।
दुर्गयः । एतेन दुरः परस्य यत्त्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते यत्वमिति
भ्राम्यन्तः परास्ताः । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारि-
काकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिष्ठिपोदात्तवतीति
गतेर्निघातः । निघातत्वादयपत्वे सति विभक्त्युक् । कारिका क्रिया ।
मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यत्त्वर्थनिर्देश इति शब्दः । यस्तु
कारिः शब्दः । कारिका दास्येति । यस्य श्लोकवाची तयोर्नेह यद्ययम् ।

‘यत्कारिका करोतीति’ । निघातत्वादयपत्वे सति विभक्त्युक् ।
‘यत्नश्च यत्त्वमिति’ । गतित्वात्प्रमासः । ‘गत्यर्गता’ इति निघातो
भवतीति । यद्यप्यत्र प्रवृत्तादीनां चेतुश्चरपदान्तोदात्तत्वेन रोषनिघातः

इत्यतेः परसोरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठश्च युक्त एव ॥ “स पूजयामि” (१।४।८४)

त्येतत्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायकम् ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुममादाय णत्वं दुवार छतरोर्दुमोऽप्यवानुकरणेन
तस्यापि निषेधान् ॥

(पा १।६५) स पूजयामि (१ । ४ । ८४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । क्रियत इत्यव्यासश्च । णत्वं । दुर्नयं दुर्गतामिति । उद-
सर्गादिति णत्वं मा भूदिति ।

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् ।
तेनातिमुलम्भमित्यतेष्वपसर्गत्वे नुम् भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजाया-
मितिविशेषणोपादानार्थम् । तेन सुनिश्चितं किं तवाचेत्यादौ वक्तुं भवत्येव ।

क्रियायोगइति कादिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् ।
पुनश्च न चो ह्यन्तसि गतिसञ्ज्ञाविति वक्तव्यम् । पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समास । छन्दुत्तरपदप्रकृतिसिद्धरेण “यतो नाव” इति धेयशब्द उदात्त ।
पुनस्तत्पूत वास । इहापि गतित्वात्समास । स्वरस्य प्रवृद्धादेराक्षति
गत्यादात्तोदात्तत्वम् । काठके छान्दोदात्त पश्यते । शेषनिघातेन
पुन शब्दो ऽनुदात्तः । “गतिर्गताविति” निघात वदन् वृत्तिकारस्य
परत्वात्तस्य न्यायतां मन्यते । “चनो हित” । “चायेरमे ह्रस्वस्ये”त्यसुब्रजन्तत्वा-
न्निपातत्वाद्वा ऽनुदात्तस्य चनाशब्दस्य “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिसिद्धर ।

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भावः । ‘इह च
पुनराधेयमिति’ । गतित्वात्समासे छन्दे छन्दुत्तरपदप्रकृतिसिद्धरेण ‘यतो
नाव’ इति धेयशब्द व्यानुदात्तः । ‘चनो हित इति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य
चन शब्दस्य ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिसिद्धर ।

ऊर्वाद्विडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥

विडाचोः केवल्योः प्रत्यययोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन सञ्ज्ञा-

ऊर्वाद्विडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ ह्यभक्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्वाद्विडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ ऊरौ पक्षेति । भा । प्रयोगापरा-

ऊर्वाद्विडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसंज्ञा स्युः क्रियायोगे । ह्यभक्तियोगे विडाचो विहितौ । तत्साहचर्याद्रूपादयोऽपि तद्योग एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अत्रभिधानाच्च । तथाप्यावि प्रादु शब्दौ मुक्ताऽन्येषा करोतिनैव योग इति साधवादयः । यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् विडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय-
मात्रस्य क्रियायोग संभवति । सार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरश्रावित्वाच्च । ऊरौह्य शक्नोह्य यटपटाह्य । इहेदमवधेयम् । औषडादीना चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षा-
त्प्रवृत्तिषु पाठात्कञो योगे विकस्य । भवक्तियोगे त्वनेन निवृत्तिमिति । कथं तर्हि वाक्योपदविशङ्कमथाविश्वस्युषोभवदसाविव इति साध ।

ऊर्वाद्विडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ 'त्यन्ता ङाजन्ताच्चेति' । यद्यपि पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति श्रुपितं तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भावः । न हि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोग संभवति सार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरश्रावित्वाच्च ।

(अ. १ । पा. ४ । अ. ४)

(ऊर्यादिचिदापच १ । ४ । ६१ ।)

विधावपि तदन्तविधिः । वक्ष्यमाणरीत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत । ऊरी प्रका ।

लोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्येति । भा । चिदानौ

अभवद्युगमदिलोलजिह्वायुगलौकोभयद्वज्जभागमाविरिति च । निरंकुशाः

कवय इति हरदत्त । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः । तथाहि ।

गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति तदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च

भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । “ते प्राग्धातोरिति” सूत्रं हि देधा

त्याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति । तच्चान्यपक्षे प्राक् चाप्राक्

च प्रयोक्तव्याः । प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां कथन्त इति स्थितम् । इममेव

च पक्षमाश्रित्य “अनुकरणं चेति” सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् ।

एवमेव “हृन्दसि परेऽपि” “अवहितान्तेति” सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत

एव “ते प्रागिति” सूत्रे सुकटं कराणि वीर्यानीति भाष्यं “कटं कर्मणोश्च”

भूतञ्चोरिति सूत्रे स्त्रायम्भुवमिति हृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन हृत्तेः

प्रामादित्वा वदन् आद्येन सुभ्रूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिष्यमन्

हरदत्तोऽप्यपाक्तः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन

संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाश्चकार

श्वकने वपुरिति भट्टिः । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च

‘हस्तस्त्रियोग इति’ । न केवलं संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति

उरीसंपद्यत इति, श्रौमहादीनां स्वाहापर्यन्तानां चादिषु पाठाद्

अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्

हृत्तो योगे विकल्पः, हस्तस्त्रियोगे त्वनेन नित्यं कथं तर्ह्यविश्वक्षुपो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।४६)
न चान्यथा क्रिययोर्वादिचिह्नाणां योगोऽस्ति ॥

तावत् कृत्वस्तिभोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृत्वस्तिविधया एव
प्रयुज्यन्ते नान्यथा ॥

समर्थित । न च पुरोऽव्ययमित्यस्य कृत्वमात्रविषयत्वमिति भमितव्यम् ।
कृत्वोऽनधिकारात् । गुरासाह पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । जरी
ऊरी उररी एते त्रयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । वितानी भूसी एतौ
विस्तारे प्रकला खसकला भ्रसकला भ्रसकला एते चत्वारो हिसायाम् ।
प्रकला कृतेत्यादि । हिसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थः । गुलुगुधाकृत्य ।
पीडयित्वेत्यर्थः । सजू सृष्टार्थः । फलफली चिस्ती आस्ती एते विकारे
थलोष्टौ केवली सेवली श्रेवली वर्वाली मसमसा भस्मसा एते
हिसायाम् । वषट वीषट साहा सधा पापौ कदयाविकापे
पापौकृत्य । कदय विवयेत्यर्थः । प्रादुः प्राकथ्ये । अत् शीप्रार्थः । अत्कृत्य
आविः प्राकथ्ये । आविष्कृत्य । गयरत्रे त्वन्येऽपि सगृहीता । तथाहि
पापानी सङ्गता केवासी एते हिसायाम् । वार्दानी पार्दानी आलम्नी
एते प्राकाशे हिसायाम् च । इत्यूर्धादयः ॥

ऽभवदसाविव राग, अभवन् युगपद्विषोऽनजिज्ञा युगलीढोभयद्वक्त्रधार
माविरिति, स्वतन्त्रा कवय । 'श्रुत्वाकृत्येति' । अस्य चावित्तीत्यम् ।
पटपटाग्रम्यो 'वा कवय' इत्यत्र कृत्यादित ॥

(अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६९ ।) (अ. १ । पा. ४ । श्रु. ४)

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतोः खाट् कृत्य गत इत्यर्थः ॥ भुञ्चितोः परत्वमन्तेन
कयमच प्राप्तिरत आह

श्रौपडिति । (भा)

एवं गतिसमासस्य नित्यतादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥
“तन्निश्चिति” (१।१।६९) सूत्रे निर्दिष्टपक्षणाद् व्यवहितसाधारण
एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इति परो यस्मात्तदितिपरं न
इतिपरमनितिपरमिति । श्रौपडौषडिति कृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोति ।
अस्तु तावदिति परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । अनु
भोक्ता श्रौपडौषडिति कृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैव दोषः ।

न भवति बौधटो व्यवधानादिति गतिसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । अनु व्यवहितेऽपि
परमशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैव दोषः । अथव्यवधान एवास्तु
भुञ्ज्यादिति । अन्यत्र तत्पराकस्यमसमोच्चाव्यवधानमेवाश्रित्य प्रपुण्यते ।
इह तु बौधटो व्यवधायकस्योच्चारणादणुक्तमनपेक्ष्यम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातो प्राक् प्रयोग स्यात् । अनुकरणत्वज्ञात्याक्रान्तस्येति-

परत्वेऽपि भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरुद्धीवदिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे
गतिसञ्ज्ञायाः समासः स्यात् धातोश्चानन्तरं प्रयोग इति रूपमेवैतत्

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६९)

इति हेतोः खाट्कृत्य निरखीवदित्यर्थः ॥ वस्तुतः “इतेः पर-
मिति” विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकल्पेन तस्मादिति परिभाषोपस्थित्या-
ऽप्यप्रहितपरत्वयोधादुक्तावपि तदन्तर्भावेष्वेकार्थ्यभाव इति भाष्या-
शयः ॥ अयं पदार्थो न गच्छति ।

य इति ॥ (कै)

१ तस्मादित्युत्तरम् । १ । १ । ६० ॥

इदं तावदयं प्रष्टव्यम् । अथेह ते प्राग्भातोरिति (१ । ४ । ८०) कथं गतिमात्रस्य
पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्हरतीति । गत्याकृतिरिति प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि
तर्ह्यनुकरणाकृतिरिति प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येति-
करणपरत्वप्रतिषेधोऽनियुशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । अनुकरणस्येति करणपरत्व-
प्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनियुशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनियुशब्दता

निरखीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इदं तावदिति । भा ।
यो व्यक्ताश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । भा । तस्याश्च
भिन्नास्तपि व्यक्तिषु अभिन्नाया गत्याश्च व्यवधानम् । किमर्थमिति ।
अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियममप्येति सिद्धिं भत्वा प्रश्नः । अनियु-
शब्दनिवृत्त्यर्थः इति । खाट्कृत्येति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः

शब्दे परे ऽयं निषेधः । तेन औषडवौषडितिरुक्ता निरखीवदित्यत्र

सिध्येत् । छिनु निरखने “छिनुक्तमुच्यमा श्रितौ” ति दीर्घः, मूलशब्दान्तेन्यास
किमर्थः कस्य चित्त्वत्तेरर्थः प्रयोग उदाहृतः ॥

(अनुकरणं घानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

तस्याथेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेक्यक्तेर्यद्वहणं सञ्ज्ञानुभारादित्याशयः ॥

गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥

मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्भातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं चेति (१।४।८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ठ-
शब्दनिष्ठत्वर्यमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो
भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा घातो
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु
न दोषः । तेनैव नियमेन खादिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य
प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

श्रीषट्शब्दस्यापि निषेधः । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरमद्वहणं न
कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

धुम्वनसक्त सोऽस्या धृतमूलं दशनमात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्युष्टं खादिति कृत्वा निरखीवत् ॥

(अ १ । पा ४ । धा. ४) (आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ।)

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्तराख्य ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्य च तच्चावशकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्या-
र्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसञ्ज्ञा तु सच्छब्द-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे
अनादरे सङ्ग आसदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयो सदसती १ । ४ । ६३ ॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि
न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समास क्रियते तदा सतिश्रियत्वात्पुनरुत्तरपद-
प्रकृतिसङ्गं बाधित्वाऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिसङ्गरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ ॥
सदसदिति समास क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ कमादृतिसंज्ञेस्त । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोः सदसती ॥ 'प्रौतिसम्भ्रम इति' । प्रौतिपूर्विका
प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया
कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्कृ-
त्येत्येषामि यथा स्यात्, भा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्-
समासो भविष्यति । नैवं शक्य, सति श्रियत्वात् पुनरुत्तरपदप्रकृतिसङ्गं

(आदरानादरयोः सदस्यौ । १ । ४ । ६१ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

स्यैवेति भावः ॥ सुचिति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि
बोध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्ते
कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति ॥ (भा)

नानादर इत्यस्यासत्त्वं कथं नाना ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-
इति आह

अनेनेति । (के)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्यादरप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानीमनादरे भविष्यति ।
नानाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्याम । न आदरे ऽनादर इति । नैवं प्रकृतम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपीह प्रकृतं
वेद्येयं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्तत्त्वात् कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना
वेद्येयत्वादन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुचिति प्रकृतं गतिरनन्तर
६ । २ । ४६ इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतादिव्यञ्जक पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

प्रसक्तत्वं । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरा । अवश्यं

प्राधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्येयाद्युदात्तत्वं स्यात्, असत्प्रकृतमित्यत्र तु
वक्तव्यशब्दे गतिरनन्तर इति शब्दे प्रकृते पञ्चात्रज्जमासेऽपि तस्यैव
शब्दः, असत्प्रकृतस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य
गतितात्प्रकृतिभावेऽपि स खर खर इति नास्ति विशेषः । इह च
प्रदसत्प्रतीत्यसच्छब्दस्य निपातो न स्यात् अन्यसञ्ज्ञापि तस्य न स्या-
दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे रयितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३) (आदरादरादयोः सदसती १ । ३ । ११)

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्मगामे सदृशस्येव प्रतीतेर्गुणविविधये एव प्रयोगः स्यात्
 पायण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रमत्ताभावे
 चेति पाठः ॥ मन्वनादरादरादयोः सदृशस्येव कार्यमेवान्यथा
 मच्छब्दस्यानादरे ऽदन्तेरच तदन्तविधिभावाच्च कस्य तत्र वर्त-
 मानस्य मञ्जा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरादयो पुनः

अथयसंज्ञायामस्येव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्द-
 स्यानादराद्यर्थवृत्तिर्ना दृश्यति । ततस्यानादरादरादयो यत्कार्यं तदन्यथापि
 सिध्यतीत्येवं परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुणमसत्कृत्यादौ स्यात्
 पायण्डिनमसत्कृत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अनादरादयो इति क्षत्रि-

प्रत्युत्पानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा ।
 शोभनमशोभनं च शब्देत्यर्थः ॥

विधित्तम्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्यत्र सच्छब्दस्यैव संज्ञासु कार्यप्रदेशेषु
 प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अथयसंज्ञायां तावदस्येव तदन्त-
 विधिः परमोपैरिति, यथा कुमतिप्रादय इत्याद्यापि सुबिति प्रवर्तते सुपे-
 त्येव निवृत्तं तद्वृत्तिना विद्येयते 'गतिरनन्तर' इत्यनपूर्वपदं 'गतिर्गता' वि-
 त्यनपि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु
 कुनः असत्यनादरादरादयो, न सदसदित्यादरनिषेधाच्चैव-शक्यम् आदर-

. सामर्थ्यादिति । (के)

प्रकृतविशेष्यभावेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यर्थः ॥

त्रिपमाये बहुव्रीहिर्यंविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति ।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलोकादिः । बहुव्रीहिरिति । भा । स चात्यन्ताभावेऽपि
प्रसक्ताभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति । असतस्त्विति । भा ।
आदराणादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवा-
त्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोप्यदं सेविते-
त्यत्रासेविते गोप्यदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसक्त एव हि स्यात् शुद्धमसत्त्वत्वेति चायङ्गलमसत्त्वत्वेत्यत्र न स्यात्
यथा ऽप्राज्ञश्च इति अत्रिवादिरवोच्यते न लोकादिः, अनादरग्रहणे तु
सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोऽनादर इति । बहुव्रीहिसात्य-
न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति,
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असदग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदराणादरयोः
सदित्येवास्तु तत्र यथा गोप्यदं सेवितेत्यत्रासेविते गोप्यदशब्दो न सम्भ-
वतीत्यगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ-
वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्त्वत्वा ऽसत्त्वत्वेति' ।
प्रोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्तिके सामान्यग्रहणं व्यर्थमत आह
सामान्येनेति । (कै)

एवं उपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव बोध्यते किं तु विधान-
मात्रम् । एवं उपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं
उपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न सामान्यग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥
ननु गतिसंज्ञाऽऽद्येऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त' शब्दस्याङ्किविधिसमासश्लेषद्वय-
संख्यानम् । अन्त'शब्दस्याङ्किविधिसमासश्लेषद्वयसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त' शब्दस्येति । भा । अङ्किविधियत्नानि
उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च
सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्वा । मध्ये हत्वित्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा भूषिकां श्लेष्मो गतः । परिग्रह्य गत
इत्यर्थः । अग्नेदमवधेयम् । हत्वा गमनं दिष्टा । हतं त्यक्त्वा परिग्रह्य

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वित्यर्थः । 'अन्त' शब्द-
स्येत्यादि । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम् अन्त'शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-
उपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्ह्ययतीत्यादिवदन्तर्हत्वात् अन्तर्हत्वनमित्यादावपि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये, त्वनेनापि नेय्यतइति भावः ॥

नन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेरन्ते उपसंख्यानं व्यर्थमत आह

इन्ते इत्यादिः ॥ (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरयणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'सुभादिना-
त्सिद्ध इति भावः ॥ तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकतां दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

१ अ. ७ । पा. ४ । सु. १६ ।

अन्तर्ज्ञा । किविधिः । अन्तर्ज्ञिः । समासः । अन्तर्हृत्य । ज्ञत्तम् । अन्तर्हृणाद्
गोभ्यो माः ॥

अन्तर्हृणादिति । मा । ज्ञानेत्पूर्वस्येति ज्ञत्तस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न
वक्तव्यं भवति । देशे तु सुभादिनास्यत्वाभावः । तथैवायनं चेति न
वक्तव्यम् । ज्ञत्तञ्च इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति
ज्ञत्तं सिध्यति ॥

चेति । चाद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च
प्रयोगोपाधिर्न तु वाचकोटिनिविष्टमिति ॥

ज्ञानेत्पूर्वस्येति ज्ञत्तं सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'ज्ञत्तञ्च' इत्येव सिद्ध-
मिति अन्तरदेशे वायनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते इति । (भा)

“लवणमि”त्यादिगणपाठाभ्यान्ता अपि ॥ एते शब्दा स्वतन्त्रा
इति भ्रमं व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ । साक्षात्प्रभृतिषु ण्यर्थवचनम् ।
साक्षात्प्रभृतिषु ण्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च
गतिसञ्ज्ञासन्निपुक्तम् । वा । मकारान्तत्वं च गतिसन्निधौगेन वक्तव्यम् । लवण

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ । साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अमूर्त-
तद्भावविषयाणामेव तथा स्यात् यदा तु साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ । एतानि कृष्णि वा गतिसञ्ज्ञानि
स्युः । ण्यर्थः इति वक्तव्यम् । साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते
साक्षात्क्रियते चेन्नदाय प्रयोगः । ननु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तराभादाने ।
ण्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिष्विति नित्यैव सञ्ज्ञा । तेन लवणौ
क्षत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विकल्पसन्निधौगेनेह गणे निपात्यते ।
यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्तं आदेशः । तथा च मासु

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ । ‘साक्षात्प्रभृतिष्विति’ । असाक्षाद्भूत
यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण
क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम् । मिथ्याप्रभृतिष्वपि दृश्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
त्वात्क्रियते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य कारण

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परत्वादिकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्ता न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्यन्ते चारितार्थात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

छात् ॥ तत्र च विप्रतिषेधः । वा । तत्र च च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवयौछात् ॥ न वा पूर्वेषु छतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वेषु छतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेषु (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थः । अवयौछात्वेति । भा । अत्र हि परत्वादेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेय्यते । पूर्वेष्वेति । भा । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेधः । नैशब्द हि न साध्यम् । अवयं छत्वा अवयं छात्वा अवयौछात्वेति । तत्र च्यन्ताच्यन्तयोः पाठिके अवयमादेशे समं रूपम् । परेषामपि शिल्पेन सुक्ते तु च्यन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिदोषः । इहामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुराविशब्दयो-
रुपादित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या पिप्नोति मनोव्यापारे । चिन्ताछात् । भद्रा व्यालोचनाप्रशंसामङ्गुलेष्वयम् । रोचनेदौतिशब्दोत्पादे

प्रतीयते न तन्मृतरूपान्तरस्य । नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च च्यर्थरहितता नास्ति तस्माच्च्यर्थस्यैव-
यमेव कर्तव्यम्, अथ च्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु च्यं विकल्प कस्मात् भवति अस्त्वनेन सुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादूर्वादिविडाचक्षेत्येषा भवत्यति । नैवं शब्दं यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्यन्तेषु स्यात्, एवं लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशाः करिष्यन्ते तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवण आदेशः क्रियते

एकदेशेति । (कै)

एवं च लवणीकृत्येत्यनिष्टं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लवणं शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः ॥

गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वाद् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

“विभाषे”त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेषु गतित्वमिति भावः ॥

तच्च अन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्द आदेश क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्द आदेशो भवति न किं विद् दुष्यति । चैशब्दं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ।

भावः । अन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् प्राप्नोति । चैशब्द-मिति । अथ एव शब्दास्त्रैशब्दम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति ।

प्रशंसार्था च । अनेति रहसाहित्ययोः । आस्या अद्वा प्राजर्षा बीजर्षा जरसुक्रियायाम् । प्राजरुहा बीजरुहेति रहसिद्विधायाम् । लवणम् उष्यं घ्रीतम् । उदकम् । आर्द्रं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेद्यम् । अघौ । वशे विकल्पने विकल्पने प्रक्षसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगयोऽयम् ।

न कश्चिद् दोषः, चैशब्दं हि न-साध्यं लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणी-कृत्येति तच्चैवं सति सिद्धं दृष्टिकारस्तु मकारान्तत्वं निपात्यत इति वदति स मन्यते घ्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्वं निपातनमिति । अघौवशे प्रकृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रादुरावि शब्दयोरुत्थादित्वात् प्राप्ते विभाषा ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसञ्ज्ञाना परामर्शस्तदा द्वितीय-
पदानुत्पत्तिरेव केवलज्ञाना परामर्शं लेतत्सञ्चारहितानामप्याद्यप्ये-
व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (के)

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते-
प्रागेव धातो प्रयोक्तव्या आद्योच्छित्सञ्ज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च
प्रयोक्तव्या प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसञ्ज्ञा भवतीति । कश्चाच्च विशेषः ।

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसंभवा-
त्तत्र । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामर्श-
न्ते । यदा तु सञ्ज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेणैव प्रत्यवसृज्यन्ते

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसञ्ज्ञा धातो प्रागेव
प्रयोज्याः ॥ ह्रन्दि परिऽपि ॥

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियम सञ्ज्ञा
नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सञ्ज्ञानियमे तेष्ट्वेन प्रादय
उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामर्शन्ते, न गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविशिष्टेन रूपेण,
सञ्चयोरनित्यादनात्, अनेनैकवाक्यतायाम् पूर्वसूत्रेणोर्विधानात् । ते
प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ती-
त्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामर्शन्ते । ते गत्युपसर्गस-
ञ्ज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्यो पक्षे स्वरूपेण परामर्शः
प्रादीनामिव आदीनामपि स्यात् । ततश्च निघातसञ्ज्ञाया अपि नियम

अनिष्पादादिति । (के)

संज्ञानियमपत्तेः । अत्र परिभाषात्तेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधाना-
दिति भावः ॥ प्रत्यासत्तेः गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न
निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञानियमे इदं श्रु-
तमाह प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातानामनिष्पादाभावात्त आह

अनित्येति । (कं)

एवं चैवमाद्यकरणमेवात्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः ॥

प्राग्भातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो-
ऽनियुष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्भातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण-
स्येति करणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनियुष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनियुष्टशब्दता मा भूदिति । इन्दसि प्रत्ययवहितवचनं च । वा । इन्दसि

संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामात्रे पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात् ।
अनुकरणस्येति । भा । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञा-
नियमे सिद्धमिति । भा । चानितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन
खाडिति इत्येतन्न संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं

स्यात्, अप्यापि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग
एव हि तेषामप्राह् नेष्यते न पुनरप्राह् प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किं
चिदनियमापद्यते, इन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताखे' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं,
परव्यवहितानां सञ्चैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि सञ्चैव विधीयते,
निष्प्रयोजनत्वात् । किं वा 'नुकरणं चानितिपर' मित्यनितिपरस्य ह्यमनर्थकं
स्यात्, खाडिति इत्या निरलीवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्चैव
निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य
प्रयोगः स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति चानितिपरमिति वक्तव्यम्,

न तु प्रयोगस्येति । (कै)

न चाप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रं फलाभावात्
परव्यवहितानामेकाकिनामेव ह्रस्वसि प्रयोगेण “गतिर्गताविति”
फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एव च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपक्षीय-
फलसिद्धिस्थितयाकरणलाघव चेति भावः ॥ नन्वापाद्यमानव्यवहित-
परप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह

भाषायामिति । (कै)

एव चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

परेऽपि व्यवहितत्वेति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् । वा । संज्ञानियमे सति
सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्ठाद-
र्शनात् । वा । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्ठा-
दर्शनात् । अहि कश्चित्प्रवचतीति प्रयोक्तृत्वे पथति प्रेति प्रयुक्तं यदि

भवति । परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणाय तु प्रयोगस्येत्यर्थः ।
अस्त्विति । भा । लाघवात्स्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषाया
परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन
वा । यत्र हि लोके सकीर्णं प्रयोगो गौर्गौतीति तत्रासाधुपरिचाराय

अतः प्रयोगनियम एवायं युक्त इति मत्वाह । ‘ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति’ ।
अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेऽन्त्येन परामर्शं कस्मान्न भवति,
व्यवहितत्वात् । कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शं, बोधसर्गास्तेन रूपेण
परामृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण
वृत्तावुपसर्गाणां एवम् ग्रहणं, चादयस्तु नैवमिति न ते परामृश्यन्ते ॥
ननु यत्र लोके सकीर्णं प्रयोगो गौर्गौतीति तत्र साधुपरिचाराय
प्राश्नमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्णं एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रज्ञत्वमस्ति, न च

न दृश्यतदिति । (कै)

प्रिष्टानां यञ्जकर्मणो ऽन्यत्राप्येति शेषः ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समासः क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूक्षग्रन्थेन समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपच एवादत्तव्यस्तस्मिंश्च कृते ऽमि-
तीत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ अतु सुम्भितं कटं सुर्व-
न्तीत्यर्थान्नायं गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

यानियं दृश्येत ततो यत्राहं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्था-
र्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । क्वपमं
कूक्षमुत्पन्नमवभं कूक्षमुदहम् । क्वत्र गतेः प्राग्भाष्योः प्रयोगो यथा स्यात् ।
अनुपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरयानि च

साधनुदानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्णं एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं
चिदस्ति प्रयोजनम् । इन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।
उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि कोऽपि विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते

क्वचित् प्रपचतीति प्रयोगस्तथे प्रपचतीति प्रेति प्रमुङ्क्षे । यद्यपि कोऽपि
प्रयोगो न दृश्यते विपरीतम्वन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषा-
यामपि तथा प्रयोगः शङ्कोत, दर्शितस्याद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविश्व-
स्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्षादिस्तु । किं च 'उदि कूक्षे वज्रिवहो'
कूक्षमुदह इत्यत्र उदि कूक्ष इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे
कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपातं मन्देरन्
इत्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येवं 'कटं कर्मणोऽ
भूदन्तो' सखेन कटः विद्यते सुकटंकराणि वीरयानि दुष्कटं कराणि,

सुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खलः खित्तस्य सफलत्वादिति भावः । ईषश्च-
ब्दयोगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्येषेपदाद्यं भवं भवता ।
ईषदाद्यंकरो मैत्रो भवतेत्यादावौपतो ऽगतिवनेन खित्तस्य चारि-
तार्थाद्वाद्यासंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ नन्यजनत्वात्सोर्मुनः
प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये

अस्तुचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

गतेः प्राग्भावोः प्रयोग प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाथ गतेः
प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमौषधदुः स्रुं छक्काछक्कार्पेभु खनिति
खकारमनुबन्ध करोति । कथं कृता ज्ञापकम् । खित्तरथे यतस्तत्प्रयोगं
खित्तीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोग स्यात्

तथापि क्लृप्तमुनमित्यादौ हयोरप्युपपदत्वात्समासे ह्यते “उपसर्जनं पूर्वं-
मिति” शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं क्लृप्तमुनउत्कूलं यत्र
इत्येवं यो भाव्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटंकरायीति । सुखेन

अथ ह्यदुसो प्राग्भावो प्रयोग प्राप्नोति कटं सुकरायीति, खल
खित्तरथमिदानीं किमर्थं स्यात्, अगद्यस्य हि सुमुच्यते खित्तरथसाम-
र्थ्याद् अगद्यस्य भवतु, यदि वा छद्गद्ये गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति
सुकरश्चन्द्रे परतः कटस्य भविष्यति, कर्तव्योऽयं यत्नः । धातुग्रहणमनर्थकं,
कुत, प्रागित्येच्चाया यद्वृत्तिषाद्युक्ता प्रादयस्तत प्राप्तिरिति विज्ञास्यते,
नैवं शक्यमिह च कर्तुं प्रेक्षति प्रतिकीर्षतीति सन्वाच्यया इच्छया
प्रश्नस्य योग इति खल एव प्राक् प्रश्नस्य प्रयुज्येत धातुग्रहणात् तु
धातोरेव चिकीर्षते. प्राक् प्रयुज्यते । ‘तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति’ । ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधिनादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया अन्य चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन
गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यभिद्वेरेति भावः ॥
ननु सूत्राभावे संज्ञानियमेऽपि बोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगा-
पत्तिरत आह भाष्ये

खित्वाख्यमन्यकं स्यात् । अस्त्यञ्च सुम् । अन्यथ्यस्येति प्रतिषेधो
भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नाच गतेः प्राग् धातो प्रयोगो भवतीति
ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति आप्तकम् । यद्यञ्च गतेः प्राक्प्रयोगः
स्यात् । स्यादेवाञ्च सुमागमः । कथम् । छदयद्वये गतिकारकपूर्वस्यापि

काटा क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूतणोरिति खल् । तच्चास्माद्विपमत्वात्
सुकराण्येति प्राप्नोति । अस्त्यञ्चेति । भा । आस्त्येव प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव
प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्वाख्यादयस्यस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन्य-

यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति
तेयद्वये गतीनामनन्तरत्वात्त एव संबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेयद्वय-
कर्तृत्वं, तेपि तु गतिसंज्ञकाः, तत्त्वानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादो-
नामपि गतित्वादेव यद्वयं सिद्धम् । स्यादेतव् असति तेयद्वये गतिसंज्ञैव के-
वला येषां तेषामेव स्याद् गोभयसंज्ञकानां प्रादोनामिति । न । केवलगतरेभा-
वात् । ननु घायमस्ति 'अनुकरणं घानिति पर' मिति । न । तस्यापि
निपातत्वात् । उच्यते । असति तेयद्वये प्रकृत्येवपेक्षा चेत् कतिपये

नैय उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं कराणीत्यसिद्धेरन्ये कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्यस्याप्यपत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपच एवादत्तव्यः कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तत्र । कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अथ गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । दृश्यते च गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दैस्तदनिवृत्तस्यैव साभादिति दिक् ॥

यद्वयं भवतीति । तस्मात्प्रार्थं एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमयम कूल-
सुमुज्ज्वलमङ्गलमुद्दहम् । नैष दोषः । नैष उदिरपदं किं तर्हि विशेष-
णम् । उदि कूले जनिवद्भौ । उत्पूर्वाभ्यां जनिवद्भिभ्यां कूले उपपदे इति ॥

अथस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र
सावकाशत्वादबाधेऽपि न का चिच्छति । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येव-
मपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ॥

सबध्येरन् शोषसर्गपर्यन्ता, ध्यातिन्यायात् भूयसामपेक्षाया ॥ प्रादिग्वेव
पर्यवसाने कारणमस्तीति धादयोऽप्यपेक्षेरन्, तेयद्व्ये तु सति गतिसञ्ज्ञाया
अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि
प्राप्नोति प्रादीश्च परिसंचल इति तेयद्व्यमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां
च तथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यनन्तरा इति' ।
येऽनन्तरास्त एव कतिपये ऋक्षेरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । ध्यामौ तु दोष
सञ्धानत्वात् कञ्छोक्तः ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्याभिद्धिरत आह

साधवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि संज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भावः ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगरूढा संज्ञा-
ऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । किमर्थं महतीसंज्ञा कियते ।
अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । किमर्थमिति । भा । साधवार्थत्वात्संज्ञा-
करणस्य साधवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्वाक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः ।
अन्वर्थसंज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । रौचशब्दादिदमधिक्रियते । कर्म
क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुल्यत्वात्कर्तव्यनीयम्, स च भूते । तेन
सम्मतं क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । वक्ष्यमाणानां संज्ञिनां बहुलाद्वज्र-
वचनं यथा निपाताः स्यात् इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्,
गतिश्च, प्रत्ययः, छदिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रियां

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थः । भूते “कृत्यल्युटो बङ्गल-
मि”ति कर्त्तर्यनीयः ॥ ननु निपाताना द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त
इत्यसंगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्येवेत्यर्थः ॥ ननु
निपाता कदापि क्रिया न वदन्तीति सप्रतीत्ययुक्तमत आह
क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि सप्रति क्रियागत विशेष न द्योतयन्ति किं तर्हि
द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्त । ये सप्रति क्रिया नाहुः । के च सप्रति क्रिया
नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ।

निमित्ता या सञ्जा साऽन्वयसञ्जा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने
क्रियापदे क्रियाविशेष द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रिया नाहुरिति । भा
क्रियाविशेष न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा
आकृत्य सद्विनामनुप्रावर्धदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेयां क्रिय

क्रियाया द्योतको नाय सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येपो सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्त्तरि कृत्यः
के च कर्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादं
क्रियाविशेष द्योतितवन्तो न सप्रति क्रियाविशेष द्योतयन्ति किन्तु
सम्बन्धविशेष तद्यथा आकृत्यस्य सद्विनामनुप्रावर्धदिति, नष्टानामनु

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तदाद्यां क्रियां तदाद्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषं तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तच्च संबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निश्चयमक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धिवर्षणमिति बोध

इति भावः ॥ एवं बोधाननुभवादाह

हेतुमदिति । (कै)

संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽयं

संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थः ॥

तद्वक्तव्यं वर्धसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनु संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनोति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तन्मन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः ।

तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रादर्शदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि यथैव सम्बन्ध उच्यते ।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति क्रियापदाभवात्, नापि यथैव सम्बन्धमाचष्टे संहितामिति द्वितीयाद्यास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेशं विपरिनिखतीति, विशब्दो विमात्रक्रियां प्रादेशं विमात्र परिनिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमिति वत् कारकविभक्तिप्रसङ्गः, शेष

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

वृत्तं वृत्तं प्रति सिद्धतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि
द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिघोत्यसबन्धेनान्वये कारक-
विभक्तेरप्राप्तावियमिति भावः ॥ ननु को विशेषो ऽत आह
शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि संब-
न्धत्वं सूचितम् ॥ संबन्धस्यापि न वाचको द्वितीयैव तत्प्रवृत्तेः ॥
अत एवेति । (कै)

संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ तदाचेये तां प्रति कर्मत्वा-
दिनैवान्वयसंभवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैधर्म्यं च
स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषघोतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह
क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत
एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिनिखतौति विशब्दो विमान-
क्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेष-
घोतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिश्रे-
यासंबन्धावच्छेदहेतुरनुः संयजते । तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिनिखति विमाय
परिनिखतौत्यत्र विशब्देन मानक्रियैव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक-

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गः, तदेवमनुः संहिताप्रवर्धणयोयः शेषसम्बन्धो
द्वितीयाभिहितत्वं विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रिया-
जनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्तन्निधौ सम्यक्तयात्वं संहितामनुमिम्य प्रावर्ध-
दिति । उक्तं च

न संभवन्तीति । (के)

अनु हरिं सुरा इत्यादौ क्रियापदसंविधानादिति भावः ॥

पारिशेष्यादिति । (के)

एवं च संबन्धमात्रान्ये प्राप्तपठोबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ इति भावः ॥ कारिकायां

क्रियायाः (हरिः)

इत्यस्य क्रियागतविशेष्येत्यर्थः ॥

भेदको (हरिः)

द्योतकः ॥

“क्रियाया द्योतको नाथं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येपो संबन्धस्य तु भेदक इति ।”

तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्यमर्थः । ह्यचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि
वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा “सुः पूजायामिति” इत्यादि-
निष्ठत्वे गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थाः ।

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संज्ञितासम्बन्धिवर्धयमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो
लक्ष्यलक्ष्यभावस्य एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । ह्यचित्तु
क्रियागतविशेष्यद्योतकेऽपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । “सुः पूजायाम्”
“अतिरतिक्रमये चे”ति यथा ।

क्रियाया द्योतको नाथं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येपो सम्बन्धस्य तु भेदकः ।

इति । ह्यचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा
प्रवर्तते यथा ‘सु पूजाया’ ‘अतिरतिक्रमये चे’ति ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

अमदुत्तरम् । तत्त्वं च “लक्षणेत्यभि”त्यनेनैव गत्यादिसंज्ञा-
बाधविद्धेरिति भावः ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्नं भूत्यादौति भावः ॥

धातुं प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः ॥ ननु
या काचित् क्रियाक्षेपेत्यत आह

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । प्राकल्पस्य
संज्ञितामनुप्रावर्णत्वं । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्येते । प्रादेशं विपरि-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्वंभूताख्याने-
त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरु शिष्यबुद्धिपरिहाराय जात्युत्तरं ददाति ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निघातत्वादाद्युदात्तोऽच्चा-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
स्यात् । लक्षणेत्वंभूताख्यानादिना सिद्धे हेतौ व्यतीया बाधितुमिदं सूत्रम् ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ ‘यावतेति’ । यावताशब्दो निघातो नित्यव्ययः ।
अप्येत्यर्थ इत्यप्ये । ‘लक्षणेत्वंभूताख्यानेति सिद्धेति’ । तत्र चावगमनोप-
पन्नं अतस्त्वमित्यंभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणेत्वं च प्रत्याप्यम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशाम्यये इत्युत्तरार्थः ॥ एव च “गतिर्गतौ” इत्यत्र प्रत्या-
सत्त्यैकक्रियानिरूपितगतित्ववतोर्यद्वेष्टेन नात्र निघातप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु “शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे भवन्भावच्छेद-
कताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाच्चेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यया
स्यादित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्येतत् आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

“शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञा-
पवादत्वं तस्या एकशेषस्य इन्द्रापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ “शाकल्येन

लिखतीति । अस्त्यत्र विशेष । नात्र बेलिखित प्रति क्रियायोग किं
तर्ह्यप्रयुज्यमाणम् । प्रादेशे विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न तर्हि प्रतिनिपायोगः ।

शुचिर्द्यते । नात्र वेदिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते किं तर्ह्येति ।
धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेदाच्चेत्येति सामर्थ्या-
दिमानक्रियाया आच्छेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये वा

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, तत्त-

त्ततोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।
‘हेत्वर्थान्विति’ । तुशब्दं पक्षं व्यावर्त्ययति । हेतु कारकम् अर्थ
प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्ष्य-

सुहतामि" त्युक्त्वा तत्तद्विप्लवतं 'शाखास्त्रभ्युपैति । स्पष्टं चेदं "तेन प्रोक्तमि" (४।३।१०१) तिसृचे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (के)

एवं च "गतिर्गतौ" इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेष-
द्योतकत्वरूप एव गतिशंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्य-
संबन्धस्य क्रियामध्येऽपि न चतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

"सर्वविभक्तिकक्षधिर" स्योत्तरमित्यर्थः ॥ न चतुरिति प्रथमान्तस्य
वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

किंतु प्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुहतां संहितामनुविश्रम्य देवाः प्रावर्षत् ।
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।
अत उत्तरं पठति । अतुलंक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् । अतुलंक्षणे
वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । "कक्षधेत्यमृतास्त्रावभागीषासु प्रतिपर्यनव"
इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निश्रमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति
नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अतुलंक्षणेति । भा । सूत्रानुकरण-
मेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्तूत्रमर्थान्तर-

मनुविद्योतते विशुद्धि । हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति ।

यद्व्यस्येव क्रियते तद्यदि हेतुलंक्षणे न भवति इहापि न गृह्येत, अथ
भवति तथापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तथाह । "हेतुद्वितीयामिति" ।
सायम्, कक्षधेत्यनेन तद्व्यस्यं पित्रं द्यापकं, कारणमपि निपतं
कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् कक्षधं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । कक्षधेन हेतुरपि

सूत्रेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्सामान्येनेत्ययुक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति ध्युत्पत्तेः ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

“लक्षणेति”तिसूत्रे आपकस्यैव लक्षणग्रन्थेन यद्वाद् हेतोर्यत्तत्त्वाभावाच्च तेन सिद्धिरित्यर्थः ॥ तच्च हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसंबन्धेनेति शेषः ॥

संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतद् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स स भवति येन येन पुन पुनर्लक्ष्यते । न च सहादपि निमित्तत्वाय कल्पते । सहावासौ शाकल्येन सुज्ञतां संहितामनु-

संक्ष्यन्तरनिर्देशाच्चेनैव ज्ञतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थ-प्रयोजनम् । प्रयोजक इत्यस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । भा । धन्य-यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायां कारकत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्य-

संहितामनुप्रावर्धदित्यत्र ॥ हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षमिति यथाहेतुभूते

व्याप्तौ नावश्यं तदेव लक्षणं येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि सहादपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु देन नाप्राप्तिन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥

न यः स्रष्टुपीति । (भा)

स्रष्टुसंयन्त्र इति शेषः ॥ निमित्तत्वात् तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भावः ॥

ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्तः प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्लक्षणाविति वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते "अपेदानोमि"तिशब्दः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन इति लभ्यते तच्च युक्तं नार्थोऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत्त आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निश्चय देव प्रावर्धदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्लक्षणाविति । अपेदानो लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नष्टवर्धः तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्ष्यत्वं वाक्तुमिति किं परिभाषितमिति सत्त्वात् पृच्छति । येन येन पुनः पुनरिति । भा । योन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अपेदानोमिति । भा । येनोक्तं स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्थात् । पुनः सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनोपपत्तेः द्वितीया मद्या एवापवादः, ततश्च लक्षणेऽत्यभूतेत्यनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनोपपत्त्याया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृत्तमनु विधोवते विद्युदिति, हेतुशब्दोवाया अवकाशो घनेन कुक्षमिति हेतुभूते

ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्बलविषये मत्त्वेन लक्षणत्वं विना
हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्याप्त इत्यमङ्गतमत आह
हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति श्रेयः ॥ “व्याप्त” इत्यस्य संवद्ध इत्यर्थो
द्रष्टव्यः ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नवृत्त्यवगमे इत्यर्थः ॥ यो मे कमण्डलुपाणि-
श्लाघः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थः ।
लक्षणेत्यं न व्याख्यापरपर्यायमेव । किं त्वलक्षकत्वहपमपीति
भावः ॥ एवं च “लक्षणेत्यमि”त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभि-
धानादिदं ध्येयं ज्ञात आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्
कमण्डलुपाणिं ह्यत्रमज्ञातोदिति । सकृदपि यसौ कमण्डलुपाणिश्लाघो
दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् ।

तथेति स एव सन्दिग्धः पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा-
लक्षणस्य तेन हेतुर्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी ।
तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

“हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

व्यारम्भाद्वाध्यते प्राप्ता द्वितीया हेतुलक्षणेति” ।

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधिता द्वितीयैव यथा
स्यात् पुनः संज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव द्वितीया बाधते । उक्तं च

ननु विधन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-
बाधत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र “क्षक्षणेत्यमि”त्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता
द्वितीया सावकाशा यया वृत्तमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुक्ष-
मित्यादौ चानोरभावाद्देतुतृतीया सावकाशेति भावः ॥ ननु
क्षतेऽप्यस्मिन् द्वितीयाया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-
प्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनौययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि शक्ति प्रयोजनम् । सिद्धाच्च द्वितीया
कर्मप्रवचनौययुक्ता इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्देत्वावया तृतीया प्राप्नोति ॥

क्षक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-
नौययुक्ते द्वितीया मया एव बाधिका ता तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः
संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीया बाधते ।

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण शङ्का । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन
“सहयुक्ते ऽप्रधान” इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना लते ।

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ।

इति । तृतीयार्थ इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान
इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत् ।

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधगवपीत्यत आह
अत्यवेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधिः ॥ मर्यादैव यदा कार्येण पुञ्यते
तदा ऽभिविधिर्घदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये

‘एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

“अस्य” पाणिनेः ॥ “एषा” कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्त-
व्यम् । वा । इहामि यथास्यात् । आकुमारं यशःपाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन
निर्देशदर्शनाद् “विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरिति”त्यर्थमेदं
मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यशः प्राप्त-
मित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेद-
परिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यद्यपि गृह्येत ।

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८६ ॥ आङ् प्राप्यत् । मर्यादाशब्दो
यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यस्येव । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यधोपात्तो द्वयं
इत्यर्थः । आमुक्ते संसारः । आवालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषां तद्विषयत्वं च तद्वृत्तिसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् भाष्ये
वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तौनामित्यर्थः ॥ प्रत्यादयस्तु तद्घोतका इति
भावः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्य
लक्षणादयोऽर्थं निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्येति ।
भा । किं यथा विभक्तिसमीपादयोऽर्थयार्थास्तथा लक्षणादयः

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ॥ स्वार्थेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादयः उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति परि चतुर्वा
विद्योतते विद्युत् । कश्चित्कारं प्राप्त इत्यंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरः प्रति पर्यन्तु वा । भागे । यदत्र माम्भति स्यात् । परित्यात् ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ॥ लक्षणे
येन तद्वृत्तयं पित्र आपकम्, अथ प्रकार इत्यं, प्रथमागतादिदमस्यमुः,
इह विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सन्निहितस्य कस्य विषयभावात्प्रकारविशेष
मात्रवृत्तिरित्यशब्दः, भू प्राप्तादात्मनेपदो, आ वृथावेति शिञ्जभावपक्षे

संबन्धविशेषेति । (के)

वृत्तविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्षलक्षणभाव इति भावः ॥ महामंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमावश्यकमत आह

वृत्तं वृत्तं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गणपसर्गसंज्ञे सा भूतामिति ।

प्रत्यादीनामथ यदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन संज्ञाया प्रत्यादीना वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृत्तादीनामिति । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृत्तो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव-

श्नुस्यात् । योऽत्र मम भाग स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः । वीष्णा यामुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिवेति यावत् । भूतंभूतं प्रति पर्यन्तु वा प्रभु । सकलभूतानामित्यर्थः । न चैत्यभूताख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तर्ह्युदाहरणं वृत्तंवृत्तं प्रतिसिद्धति

गन्धर्वत्वात्कतं हि तत् । तत इत्यर्थश्चादयथापि वृत्तिविषये सत्त्वधमापादानात्मकेषु द्वितीया, श्रितादिषु गन्धादीनामिति समासः, कश्चित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थंभूत, इत्यभूतस्याख्यानमित्यर्थंभूताख्यानं, खौकियमाणोऽंशो भागः, यत्स्वश्रमात्रे प्रयोगः प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृशात् । यामुमिच्छा वीष्णा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादीनामर्थः किं तर्हि संज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीष्णाया च विषयभूतायामिति । एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । 'वृत्तं प्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमाचक्षोतकत्वादिति भावः ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतिधोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-
विभक्त्यर्थसम्बन्धनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धस्य तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-
कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्त्वं प्रति मत्पुत्रसमंसंक्षे भवत ।
न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा
च्छेदहेतवः । किमर्थमिति । भा । वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धतीत्यत्रकर्मत्वाद
द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च
क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावादुत्पुत्रसमंसंक्षेबाधनार्थमपि
परिसिद्धतिं अनुसिद्धति । इह वीष्णादिवचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु
क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति बाध्यम् ।
वोप्राया विषयत्वानपायात् । अत एव वोप्राया विषयभूतायामिति
वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमो-

अत्र वृक्षो लक्ष्यं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षण-
भाव इत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे
विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव
विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-
साधत्वापत्तिरित्येवंभूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भाग
स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्वीकरणक्रियाजनित स्वत्वमित्यसम्बन्ध ।

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे
द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां
सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च
द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति
भ्राम्यन्तः परास्ताः ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीयेति । दृष्टं प्रति विद्योतते दृष्टमनु
विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रत्यय । दृष्टं प्रतीति । भा । अकर्मकत्वाद्द्युते कर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥

पादयोऽध्ययार्थाः । नैव प्रत्यादीनामर्थः । किन्तुर्हि सञ्ज्ञायाः प्रत्यादीनां
विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
तूपसर्गात्त्वनिवृत्त्यर्थः । तेनोपसर्गात्सूक्तोतीति यत् न । परिशब्दयोगे
पञ्चमी तु न भवति । “पञ्चम्यपाछि”त्यत्र वर्जनाद्यन्तापेक्षया साहचर्यात् ॥

‘दृष्टदृष्टमिति’ । बोध्या दिवर्धनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव
सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थः
तेनोपसर्गात्सूक्तोतीति यत् न भवति । ‘अपशब्दसाहचर्यादिति’ ।
परिशब्दोऽप्यन्दृष्टावधारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु
वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्य
यवसाहेतुः ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥

ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” (१ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेषः ॥

किञ्चाधिग्रन्थयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्सा तथा परियोगेऽप्येवाह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६१ ॥ किमर्थमधिपर्यौरनर्थकयो
कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे
मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्किमायुक्तौ तं भवति गत्युपसर्गसं

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयोः
क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तराधनार्थं संज्ञाविधानं शोषयुज्यते । नापि
परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्यादर्थनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ उक्तसंज्ञौ क्त । कुतो ऽध्याग-
च्छति । इहाधिकार्यविरहादनर्थकत्वमधिपर्यौ, धात्वर्थमाजानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ ननु चानर्थकयोः क्रियायोगा-
भावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्त्यभावात् तद्विधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानमुपपद्यते, नापि परिग्रन्थयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्ज्यनार्थमप्य

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयाद्यंमपि नाद्याभावेन
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

“नेमावनर्थकाविति” भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भावः ।
किं शोकार्थं आपितेऽपि न चारितार्थं क्रियागतविशेषद्योतकत्वं
रूपक्रियायोगाभावेन गतिमंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यार्थनार्थवत्त्वमन्यायेदित्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवमनर्थका-
वित्यसङ्गतमत आह

शौ भवतः । अनर्थको धैमी । इदं तर्हि प्रयोगनं पक्षमो यथा स्यात् ।
“पक्षमपाद्यपरिभिरिति” । कुतः पर्याप्तमत इति । सिद्धं तु पक्षमपादान
इत्येव । अतश्चापादानपक्षमेव । अत्राधिपत्येन योगे पक्षमो न

विधानात् । अपादानसङ्गावे चाधिपत्यस्य प्रयोग इव परियोगे तन्नि-
मित्तायाः पक्षस्या सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेदे-
दमुच्यते । यस्य शब्दस्य वार्त्तं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वार्त्ताये

प्राप्त गतिसञ्च । तद्वाच्यं संज्ञापकम् । तेन “गतिर्देहाविति” निघातो
न भवति ।

यद्यप्याह अपादानत्वाच्च सिद्धा पक्षमो यथा ऽधिपत्यस्य प्रयोगे, कुतो-
ऽध्यागच्छतीति, अत्र एव द्वितीयाविधानाद्यंमपि नोपपद्यते तस्मादनर्थक्ययो

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावाभिष्पृयोजनावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्वतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फल-
मत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिषंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यक-
मिति भावः ॥ ननु विपरीतं कुतो न अङ्कितमत आह

विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे
सति यदनर्थक्योत्पत्त्यसंगंज्ञा बाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्राप्ति
शङ्काप्रयत्नाचार्यः अन्वर्थकानामप्येषा भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोगनवाचो तेन
योऽर्थो ऽनयोर्थोत्वस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोगनावेतावुच्यते ।
धातुनोक्तात्वदिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्ता क्रिया-
मित्यर्थः । आह तुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थः । तद्विप्रियमिति । भा ।
तत् क्रियालक्षणं वस्तुविप्रियम् । अक्षिपरिसमिधानेऽप्यनाहितविशेष-
मित्यर्थः । यथेति । शब्दे न्यक्तं क्षीरं शौक्तेनाभिन्नं शब्दादित्यर्थः । यद्येव-

संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा
तिष्ठति वित्तिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातुप्राप्तादर्थान्तरवाचित्वं नैव-
मपार्थान्तरवाचित्वं किन्त्वामष्कतीतिप्रयोगे योऽर्थः स एवाक्षिपरियोगे

धातोरिति ॥ (कै)

धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनथोरुपमर्गत्वाभावादुपमर्गस्य-
नुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अवेदं बोध्यम् । कैयटोक्त-
यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूर्वौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ-
तीत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिभाष्या-
गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमाधार्थकत्व-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं घोदितं तत्र वक्तव्यं
भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तद्धनर्थकावित्युच्यते अथर्था-
न्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहनुः । तदविशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः
प्रयोगासंभवादुपसर्गस्य दृष्ट्यं चाधियगोर्द्वयत्वार्थम् । उक्ताद्यं नामपीति ।
भा । प्रकरणादिवशादगताद्यं नामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके
भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तस्यैव
प्रयुज्यन्ते न तु वृत्तस्तत्र पादस्य इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूर्वौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपयोस्व सहाभिधायित्वं, यथा गच्छन्ते
योर्थः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते, एवं वृषश्चन्द्रे योर्थः स एव
वृषभश्चन्द्रे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादवर्धकावित्युक्तं न त्वभा-

(अधिपरौ व्यनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।) (व्य. १ । पा. ४ । व्या. ४)

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यथागमनमाचार्यकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-
तादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थघोतकतेति व्यवहारः
फलं तु न किं विदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-
विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्यः सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तदिषये एव
वैतत्प्रयोगे मानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रत्यययोर्वाचकघोतकयोर्द्वा-
वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दुग्धत इत्यर्थः ॥

यथा शब्दे पयः । पयसं धातुगोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो वृश्यते । तद्यथा ।
अपूपौ द्वावानय प्राक्ष्णौ द्वावानयेति ॥

द्वाविति अपूपौवित्यत्र एवावगते हित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके वृश्यते ।
एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यस्य
यावकशब्दः । यथा च कृषभशब्दो हृषभशब्दा इति च । तथैवागच्छत्या-
गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातो अधिपयोश्च महाभि-
धाधित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

चात्. तयोश्च गतिमन्त्यानायाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं
भवति । 'कुलीगध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने पाहीयकहोरिति तत्ति,
तस्य तमेवेति तत्तिनादेशः, 'गतिमन्ता' इति निघाताभावः ।

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा- समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तवत्तस्य “स्यादि”त्यत्र गिरुतये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-
स्येवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दायां इति श्छेदः ॥

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ६६ ॥
इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ कस्मान्न
इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया सत्या स्यादित्यत्रो-
पसर्गाश्रयं यत् न भवत्येव सर्पिं शब्दाद्वितीया भवतीति यत्र । इतरौ

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ६६ ॥ एषु
द्योत्येवपि वक्तुं शक्यं । सर्पिषोऽपि म्यात् । प्रार्थनाया लिङ् । तस्या एव

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ ‘पदा
न्तरस्थेत्यादि’ । स्वार्थस्तावदयमभिचारान्न गृह्यत इति पदान्तरस्यार्थं पदार्थं ,
तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थं कश्चिदिशेषमाधत्ते यथा

(अपि पदार्थसम्भावनान्वयसंगर्हा-

(अ. १ । पा ४ । धा ४)

समुपयेयु । १ । ४ । ६६ ।)

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्ध-

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवाप्यपे संज्ञीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दायां इमे निर्दिष्टेऽन् पदार्थप्रवचकमर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां बोधादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादे परस्य पदस्यामो अर्थ इत्यर्थः ।

विधयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रपञ्च दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वात् य । सर्पिष इति यद्यो तु अपिशब्दबलेन

नोलशब्द उत्पन्ने न तु तस्मिन्नेवान्युनागतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अतः पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भावः । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविधयतामपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति यत्प्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च

(अ १ । पा ४ । आ ४)

(अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

द्योतकत्वं तु प्रायिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति । स्यादित्याख्या-
तेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ भाष्ये
अथवेति । (भा)

अथ भाव । अपिना परपदार्थो विन्दुस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य
सम्बन्धश्च द्योत्यते तच्चापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ
सत्त्वान्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

विन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य चेत्यपि बोध्यम् । पृथग्विन्दूपस्थितिरस्य
चाख्यातार्थं ऽभेदान्धस्य इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदच कर्मप्रवचनीय-
युक्त कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याचचार्य ॥

नेष दोष । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयस्यो

तदयमर्थः । स्यादित्यादिपद कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे
विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीय । सर्पिण्यस्य समुदायएव वर्तते
भावयवभावे । अत एवावयवोपगणितव्यतिरेके षष्ठौ भवति । अथवेति ।
विन्दुकर्तृकत्वं क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति विन्दु प्रति कर्मप्र

गम्यमानस्य विन्दोरवयवदावयवविभावसम्बन्धे । इयमेव अपिशब्दस्य पदार्थ
द्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयतुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिण्यो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य विन्दुभाष्यमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्द-
सामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राविन्दुस्तौकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो
वर्तत इति' । तदुपगणिते च व्यतिरेके सर्पिण्य इति षष्ठौ, द्वितीया तु न

(अपि पदार्थसम्भावनान्वयवसर्गगर्हा

(अ १ । पा ४ । ष्या ४)

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोग विनापि तदर्थेऽपिशब्देनावश्य द्योत्यते तादृशापे-
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तदाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिर्ना-
स्त्यपिशब्दसमभिव्याहार विनेति शेष । अर्थात्तत्समभिव्याहारे-
ऽस्तीति लक्ष्यम् । एव च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिविन्दुपर बोध्यम् ।
वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्
तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्षद्योतकत्वाच्चतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीयमुक्तं, तदत्र प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपि न तु सर्पिष प्रतीति भाव । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा
विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते उक्तिकारै ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातु
शक्या अत्राहु । पदार्थमदृश्यमिहोपलक्ष्यार्थमुपात्त तेन यस्मिन् पदार्थ

विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवन नाम श्रुत्युक्तकर्ममाविष्कर्तुं
मत्युक्ति । अपिसिद्धेन्मूलसदृशम् । अपिस्तुयादियुम् । अन्वयवसर्ग काम-
चारानुष्ठा । अपिसिद्ध । अपिस्तुष्टि । गर्हायाम् । धिद्वेवदत्तमपि-

भवति अपिना योगाभावात् स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधि-
कार्यवचनेनेति' । यावत्तर्थाऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं भवन् यत् सेकादौ
शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थं । 'अपि सिद्धेदिति । सम्भावने
लिङ्गा तस्यैव दुष्करविषयतामपिग्राह, कामचार इत्याप्रवृत्तिः, 'अपि

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

(अपि' पदार्थसम्भावयान्वरसर्गगर्हा-
समुच्चयेयु । १ । ४ । ८६ ।)

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्ति-
त्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो बिन्दुरिति तस्य कथमपि संबन्धो बहिरङ्ग इति
चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य
कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽयं न्याय
इति तत्त्वम् ॥

बिन्दुः । बिन्दोन्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तौ कारकविभक्ति-
वर्जोयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापि कर्मप्रवचनीय । ततश्च गताद्यो
बिन्दुशब्दो यदा विस्मृत्यप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यभावं क्रियया ततः सत्त्वया तत्र बिन्दो-प्रथमं स्यादित्यनेन
संबन्धोऽन्तरङ्गः यस्मात्तु तद्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्तुयादृक्त्वम् । समुच्चये । अपिसिद्धि । अपिस्तुहि । सिद्ध च स्तुहि
चेत्यर्थः । यथापथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं यत्वं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिद्धेति । सिद्ध वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । आलोप-
शब्दः । 'अपि सिद्धेदिति' । गृह्यार्थे लिङ् । 'उपसर्गसंज्ञायाधनादिति' ।
स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिद्ध उपसर्गात्सुनोतीति यत्त्वप्रसङ्गः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६० ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति” सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यस्मिन्मौश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणैवित्यस्योद्घात् तं प्रत्यपि कर्मवचनौपत्यादिति भावः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६० । अधिरोश्वरवचने उक्तम् । निमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेश्वरवचनास्मिन्नम् । प्रथमा न प्राप्नोतीति ।

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६० । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदौश्वरवचनमित्यनेन प्रदेनेश्वरः स्वामी भूत्वानियोगादौ वा कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सत्तमो विधीयते । अधिरोश्वरवचने पञ्चाङ्गा इति । तत्राधिकारणत्वादेव सप्तमो विद्वा । प्रसूदते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावब्रमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनौपत्ये द्वितीयेतिद्वितीया बाधितत्वात् । स्वव-

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६० । स्वस्वामिभावे शोभे ऽधि कर्मप्रवचनौप-
स्यात् । इह सात्त्विकमित्रो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनौपविभक्तिर्न तु शौने
“उपोऽधिकेचे” त्यनेवान्तरस्मादेव । अधिमुवि रामः । अधिरामे भू ।

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६० । ‘तदपमिति’ । यथा शौन इत्यत्र
शौनोत्सृष्टसम्बन्धे संज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथात्रा-
पोत्यर्थः । विभक्तिस्तु सन्नान्तरस्मादुच्यते इह तु न तद्येव । ‘तत्र कदा
विदिति’ । यस्या चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरवचनो भावप्रधानः, यस्या
स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमौत्वेकः, यस्य स्वमौश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

सवध्यत इत्यर्थः ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवक्तृत्वा यदुच्यत इत्यर्थो
वा निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न त्वीशितव्यस्य देशरूपत्वेन ।
पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह
तत्रेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनित सम्बन्ध स्वस्वामिभावादि ॥ ननु
ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह
स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयघोत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्ताच्च
द्वितीयेति भावः ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सुतिद्धमिति । अथि स्व प्रति कर्मप्रवचनीयसङ्गो
भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाङ्गा इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिल्ले इति वक्तव्यम्
अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृपक्षेण समाच
ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य
सबन्धेन ईश्वरस्य वचन सप्तमी तत्र । पञ्चालेय्यासनादि क्रियोपजनिते
सबन्धे यस्या प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । स च प्रत्यये कर्मप्रवचनीयसङ्गा
न तु स्वामिनमिति स्वामिन प्रथमेव भवति ॥

एतच्च सञ्ज्ञासूत्रं नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय
इति “यस्मादधिकमि”त्यत्र वक्ष्यामः ॥

तस्मात्स्वत्सप्तमीत्यपरः, यत्र यदा सामर्थ्यं व्यतिरेकविवक्षा तदा तत सप्तमी
सस्य तु व्यतिरेके तत्र इति न पुनरुभाष्या युगपद्भवति एकस्यैव विभक्त्या
दिष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । ‘ब्रह्मदत्त-
इति’ । ब्रह्मदत्तस्य सा पञ्चाला इत्यर्थः । ‘अधिपञ्चालेधिति’ । पञ्चालानां
ब्रह्मदत्त स्वामित्वार्थः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसञ्ज्ञा स्यात् तथा
चानुदान्तङिञ्चो लकारा एव न स्युः । किं च तडानावित्यत्र
प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह
पठ्येति । (कै)

अत एव “टित आत्मनेपदानामि”त्यादि चरितार्थम् । तडा-
नावित्यादेश्य तडानभाविनि लक्षणायां गौरवमतं वक्ष्यन्तत्वेवादे-
शापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहण
पुनश्चाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहण कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ल । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशा
परस्मैपदसञ्ज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लकारस्यादेशा परस्मैपदसञ्ज्ञा
स्युः । पञ्चमं पश्य ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमा-
वज्रवधने को कोप, ‘आम’ इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट् सञ्ज्ञा
स्यात् ततश्चेक्षामित्यत्रास्य स्याद् नञ्छतो लिट्परः सम्भवति, शेषादेव पर-
स्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज्
ज्ञापयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव सञ्ज्ञा
स्यात् तदादेशानां तिवादीनामिति, स्यान्निबद्धावात्तेषामपि भविष्यति,
तडानावात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तडानाभा सम्बन्धो न

लस्येत्येति । (कै)

लस्य तिप्रसञ्जीत्येति भाव ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थ ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भाव । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसञ्ज्ञा ऽस्तु किं ज्ञापका-
ग्रथणेनेत्यत आह

पुरुषवाधितत्वात् । इह वचने हि सञ्ज्ञा बाधनम् । इह हि कियमाणे
अनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधेत । परस्मैपदसञ्ज्ञाप्यनवकाशा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कोऽवकाशः । श्रद्धासू

इह तुवचने एकसञ्ज्ञाधिकारात्परस्मैपदसञ्ज्ञा श्रद्धासू सावकाशा
पुरुषसञ्ज्ञासिद्धत्वं बाधेरन्वित्यर्थः । सिद्धिं दृष्टौ त्विति । अस्मादेव
लिङ्गादेकसञ्ज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः । व्याख्येनेपदसञ्ज्ञया परस्मै

न्यात् नहि तदानीं लौ भवत । ननु चैव विशास्यते तद्वानभावो लकार
एव तद्वानाविद्युस्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न स्तिष्ठकल्पना पुनः
तस्मात्तु इति यत्थी । 'लादेशापेक्षेति' । न च सञ्ज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मै
पदमिति सञ्ज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सञ्ज्ञा
विधानात् । किञ्च असि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य
मञ्जित्वात् तस्मादादेशापेक्षा यत्थी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मै
पदसञ्ज्ञा श्रद्धासू सावकाशा बाधेत, असि तु लकारस्य परस्मैपदसञ्ज्ञा
तिष्ठा तु पुरुषसञ्ज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्यपि अस्यप्येपि
तिवादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसञ्ज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसञ्ज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुष-
सञ्ज्ञाना समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसञ्ज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनु-
वृत्तिरेव लिङ्गेन विवक्षिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुष-
सञ्ज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अथकाश सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापक पुरुषाबाधकत्वम् ।
यद्य सिचिवृद्धि परस्मैपदेत्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तदज्ञापयत्या-
चार्यं न पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधत इति ॥

पदसञ्ज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे उनयो सञ्ज्ञयोर्वि-
धानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञयापि पुरुषसञ्ज्ञाना
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसञ्ज्ञा सावकाशातिशृत्त अनवकाश्या
आत्मनेपदसञ्ज्ञा बाधेरन् ।

तथापि तस्या अनाकहारीयत्वात्समावेशसिद्धिः, यद्यौपत्तेऽपि ज्ञापकात्सिद्धं,
यद्य 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेत्विति' त्याह तत्र ज्ञापयति भवति तिष्ठामप्येया
सञ्ज्ञेति, नहि सिन्विमये शब्दकृत् सम्भवता, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति
आत्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेयु साव-
काशा पुरुषसञ्ज्ञा तद्वत्तनवकाश्यात्मनेपदसञ्ज्ञया बाधेरन् । अथ वा
पुरुषसञ्ज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, अट परस्मै-
पदात्मनेपदसञ्ज्ञाः सतस्त्रौणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिषु भव-
न्तीति तेन समावेशसिद्धिः ।

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो- त्तमाः । १।४।१०१॥

ननु तिङ्स्त्रीणित्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहणं
सिध्यतीत्यत आह

तिङ्ग पडिति ॥ (कै)

अन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति
दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥
प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् । प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्य-
मोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्या-

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१॥ तिङां
षट् त्रिका सञ्ज्ञातिष्ठ इति वैवश्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह ।
प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च एयक् क्रियमाणे सूत्र परस्मैपदविषयमेव

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१॥
कृतदन्धानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञा तिङ् षट् त्रिका क्रमात्प्रथ-

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१॥ त्रीणित्रीणीति
वीक्षायां द्विवचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च एयक्पदत्वमिष्यते, आ-
पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्तथा यथा स्यात् कुण्डं कुण्डं वाग्वाग् अपचन्न-
पचन्नित्यादौ पूर्वपदेष्वनुस्वारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्चेदकाले

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

महविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतौति । (कै)

इदमुपसृष्टेण व्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यदैकशेषशब्देन
तन्त्रं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्सङ्गाप्रवृत्ते. पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यव-
हारो न युक्तो ऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । व्यक्तिपक्षेऽपि आत्मनेपदसङ्ख्ये तिष्ठ सङ्गा षट्-
सञ्चिन वैषम्यात्सङ्गातानुदेशो न स्यात् । क्रियमात्रेऽपि आत्मनेपदसङ्ख्ये
आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे हि कस्य
चिदेव त्रिकस्य प्रथमसङ्गा म्यात् कस्य चिदेव मध्यमसङ्गा कस्य चिदेवो-

भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिष्ठ सङ्गा द्वितीये
त्वात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
सङ्गाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्तिकस्य काचित्सङ्ख्येतावलभ्यत न
तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका

मादिसङ्गा स्युः । श्रुतकस्यो सावकाशापि परस्मैपदसङ्गा प्रथमादिसङ्गाभिर्न
बाध्यते सिचिद्विद्वि परस्मैपदेति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लङ्गावकाशापि

त्रीणित्रीणौत्येकं पदं द्वे वा । इह तिष्ठा षट् त्रिका सङ्गास्तु तिष्ठ इति
वैषम्यात् सङ्गातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक
सङ्गाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह ।
'तिष्ठाष्टादश प्रत्यया इति' । एवं मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष
निर्देशोऽयं तत्र यदि प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ
उत्तमस्य उत्तमस्योत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति छतैकशेषाणां द्वन्द्व

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ भाष्ये

किं पुनरत्रेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्यापि लोके कथं
न्याय्यमिति प्रश्नः ॥ नन्वस्य यङ्गशब्दस्य यङ्गत्वार्थकत्वे एकवचनानुप-
पत्तिरत आह

समसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदसङ्गं
कर्तव्यं समसंख्यायैमिति तत्र कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते ।
कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । व्यैकस्मिन्नेकशेष-
निर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्व प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ ।
मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ । उत्तमस्योत्तमस्योत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

णामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तद्वानिय-
मप्रसङ्गे नियमार्थमाहुर्पूर्वग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति ।
आह्वयभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते ।
व्यैकस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममध्यमयोःरिति प्रसिद्धि-

प्रथमादिसंज्ञा तद्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तद्वा
प्रतिपदविधेरसङ्गत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञाया
पर्याय स्यादिति वाच्यम् । ण्युत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षयापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेषेय
प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैव-
मपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्त्रि-
दिङ्हातस्त्रिकपरिग्राह इति । नहि त्रिकपरिग्राहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं क्रमते

(तिङ्स्तोत्रि विगो प्रथममध्यमोत्तमाः । (अ. १ । पा. ४ । था. ४)
१ । ४ । १०१ ।)

बहुशब्दश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवमवयववङ्गत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विद्वत्स्थेत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥

य उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्त्रित्वतद्गङ्गानामेकशेषः ।
प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-
मध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां
द्वन्द्वः । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा
प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

माभित्येतदुच्यते । आख्यानाग्निर्यथ इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥
बहुशक्तिकटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । नातिरप्राग्निनाभित्येकव-
द्भाव । वङ्गशब्दस्यात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवय-
वानां प्रथमाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यामुरोधात् । इह त्रौषिषौषोत्थेकं
पदम् । हे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञा
माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा समासादावपि पृथक्क्वे-

किं तर्हि विहितेषु संप्रदानां क्रमेण संवन्धं विधत्ते, एवं तर्हि लोकत
स्मृतिसूत्रं तत्तथा त्विद्वत्स्थे, आभ्यां, आभ्यामभिमपस्थे, इति न चोच्यते
आनुपूर्व्येति, अथ च विद्वत्स्थस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्ये
दाभ्यां दाभ्यामभ्यामभिमपस्थीयते न याभ्यां काभ्यां चित् तच्च तिङोऽ-
थादय प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महामज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । “ममाग्रे नव विहव्य” इति सर्वानुक्रमः ॥

श्रेय न दोषो भवति । यथा न दायस्त्यास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभय हि दृश्यते । तद्यथा । बहुशक्तिकिटक बहुनि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिठरं बहुनि स्थालीपिठानि । यदप्युच्यते क्षियमाणोऽप्यात्मनेपदयद्वये आनुपूर्त्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकात् एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य दाभ्यां दाभ्यामग्निरपस्येव इति न चोच्यते आनुपूर्त्येवेति आनुपूर्त्येव चापस्योपत इति ।

बहुनि शक्तिकिटकानोति भवति । लोकान इति । यथा पशुस्येव ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्त्येवावयनं भवति न तु युक्तमेव तथेहापि भवतीति भावः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यास्य सुक्तस्य दाभ्यां दाभ्यामग्निरपस्येव इत्युक्ते आनुपूर्त्येव ऋगदयं सहाते न तु युक्तमेव ।

दापते । द्विरक्षमभ्योऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेः । अत एव ताता पिठानामित्यादौ वेदे ऽवयव क्षियते । यथा च द्विरक्षे महामपदसञ्ज्ञान्तरसञ्ज्ञा च तथा निरुधौष्योदित्यत्र वक्ष्यामः ।

दर्शयितुं तिष्ठत्यहमेव संनिवेशोऽज्ञोति दर्शितं, न च परस्मैपदसंज्ञक इत्यादिना तु कृतदग्धानामेकश्रेयो न कृतैकश्रेयाणां द्वन्द्व इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदयद्वयमात्मनेपदयद्वयं चानुवर्तते तिष्ठत्यहमेव तु शब्दकसो-
त्रित्वस्य तदनुवृत्तौ च द्वौ राशौ भवत, तयोश्च व्यापारमेदेन सूत्रमेतत्प्र-
वर्तते, तत्र चैकैकं चयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धिः, तत्र न चेत्यादिना
राशिद्वयं दर्शितम्, तथेत्यादिना तु व्यापारमेदः, अत्रापि महामज्ञाकरणं
पूर्ववत् ।

विभक्तिसू १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥
स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामयनु-
मेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितोयायां चेत्यादिव्यवहारात् चिकस्य
चिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेया एव ॥ तथा
प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिसू १ । ४ । १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो
न । किं चात यद्यनुवर्तते । अथ न च विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति ।
अथ निवृत्तम् । प्रथमयो पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव यद्वचः प्राप्नोति ।

विभक्तिसू १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दा-
नामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवत लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति सदेहात्प्रग्र ।
त्रीणित्रीणीति व्यात्व ॥ प्राप्नोतीति । न ह्ययन् शब्दात्परं युगपत्तिकमस्ति ।
प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तियद्वेगेना-

विभक्तिसू १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिषौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्त । चकार
पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थ । तिष्ठा विभक्तिसंज्ञाया प्रयोजन नविभक्तौ
तुष्ठा इति, सुपा तु व्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिसू १ । ४ । १०४ ॥ चकार पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थ
तिष्ठा व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ति, तिष्ठा विभक्तित्वे प्रयोजनम
व्यातामादौ 'न विभक्तौ तुष्ठा' इति निषेध, सुपां तु व्यदाद्यत्वादिकमपि ।

भिद्धान्ते तु चिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य चिके आरोपे
वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता
न कृता इति प्रतीमः ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्थ इत्यादावुक्ते कृते सभावोऽस्ति तथापि तत्र
“नादिचीति” निषेध इति भावः ॥ एकदेशी ऋक्ते
ननु चेति ॥ (भा)

यथेष्टसि तद्यास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमयम व्या विभ-
क्तावित्वात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् ।
ननु चोक्तं प्रथमयो पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति ।
नैव दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादौ प्रथमौ प्रत्ययौ क्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव
द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । चिकस्य शुभमत्ययोगाभावात्सा-
मर्थ्यात्समुदायवृत्तिविभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तियतइति भावः । न चाजादौ
इति । सुशब्दौ प्रथमौ सुप्ताजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवा-
दवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादौ याविति ।
अजादौ विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः ।
अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्यस्थानाक्तदादिविधि निर्धारणं

तद्वाच्ये

अजादौविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥
वस्तुतो निद्वारणमेकवचनान्तेन नेति “कारक” इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधियामिति गमके नेतीथ
शङ्कां युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशौ समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्तयोरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायौ प्राचा वैयाकर-
णानां प्रथमाद्वितीयादिसञ्ज्ञेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मा-
दित्यनेन गा इत्येतद्वाच्यत्तये सर्वर्णदीर्घ एव पराश्रय्यस्तस्य व्यव-
हितत्वादित्याशयः । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः
स्त्रीजसादीनां सप्तानां विकारणां सञ्ज्ञा इति बोध्यम् ॥

ननु चेवं विज्ञायते अजादौ यौ प्रथमौ अजादौना वा यौ प्रथमाविति ।
यत्तर्हि तस्माच्छ्रुत्वा न पुंसोत्यनुक्तान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तच्चा-
प्यथाचार्यं विभक्त्योर्गृह्यणमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् स्त्रीजसो
पूर्वसवर्ण इति ।

चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति
चेदम् । यत्तर्हीति । एतान् गा पश्येत्तत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । स्त्रीज-
सोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुच्चारणं सकारो न भवतीति किं
न स्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक इत्यग्रहणस्य आपकं सम्यक्ते ।

(अ १ । पा. ४ । व्या ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-
न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्ञायस्वादाह
तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १०५ । अस्मद्यु-
त्तम । १०७ । शेषे प्रथम । १०८ । किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष-

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विधेरर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यम स्यात् ।

अस्मद्युत्तम । १ । ४ । १०७ । लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

शेषे प्रथम । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादनन्तरं प्रथमपुरुष
स्यात् । पचति पचत पचन्ति ॥

● युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लस्य तिनादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिवादीनां विभिन्नविधानमुत

“अस्मद्युत्तम” १ । ४ । १०७ । यत्र युष्मदस्मदी द्वे व्यप्युपपदे भवतस्तत्र

“शेषे प्रथम” । १ । ४ । १०८ । उपपद इति निवृत्तं शेष इति

(युष्मद्युपपदे समादाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ १ । पा ४ । षा ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०४, ७, ८ ।)

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतेर्विनापि
मिद्वेः ॥ शुद्धविध्वर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि मिद्वेरितरनित्यर्थ-
मिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शब्द प्राधान्यमुद्देश्ये त्वद्देश्यतालक्षणमात्रं प्राधान्यमिति /
सन्देहे बीज वक्तुं युक्तम् ॥ सामान्यनियमोऽप्याह

तृजादौति ॥ (कै)

वचन नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भ । अथैतस्मिन्निश्चयार्थं विज्ञाय-
माने किमयमुपपदनियम युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्त्रित्युत्तमनियम युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तम इति । किं चात ।

विहितेषु, जादेश्वेषु नियमार्थमिदमिति प्रथ । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतर-
तराश्रयपरिहाराय भाविनी सञ्ज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिर्नाशवार्य
वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिदि । किमयमिति ।

तव पक्षेति दृश्यते च । समानाधिकरणे किम् । त्वा पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्युत्तम स्यात् । अह पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मदभ्या सामानाधि-
करणे तु परत्वादुत्तम एव । अह च त्व च दृत्रहत्स्वदुःशावस निभ्य ध्या ।

विहितानां तिबादीनां भिन्नानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम
इत्याह । 'लस्येव्यधिल्लव्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता-
तिबादीनां प्रथमादिसंज्ञा सञ्ज्ञाया च तिबादयो भावन्त इति, स पुन

यदि कष्टं शक्तीं स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते
विषयसप्तमी ॥ पुन परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविधया

Padamawati Fasc 1-4 @ 2/	Rs	8	11
Parashasta Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Prakṛita Paṅgalam Fasc 1 ~ @ /6/ each		1	10
Pratibha Rajasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Pratibha (English) Part II Fasc 1		0	17
Prakṛita Lakṣaṇam (Text) Fasc 1		1	8
Parashara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Parashara Inśtitutes of (English) Fasc 1 3 @ /1"/ each		0	12
Prabandha utaman (English) Fasc 1 3 @ /1"/ each		2	4
*Samaveda Samhita (Text) Vols I Fasc 5 10; II 1 6; III 1 7; IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Sankhya Sutra Vṛtti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Sankhya Sutra Vṛtti (English) Fasc 1 3 @ /1"/ each		2	4
Braddha Kr̥ya Kaumudī Fasc 1-5		1	14
Sūtrata Samhita (Eng) Fasc 1 @ /1"/		0	12
*Tatṭvaya Samhita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Tantra Vartika (English) Fasc 1 ~ @ /12/		1	8
Tattva Cātamanī (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6/ each		14	4
Tattvarthadhigama Sūtram Fasc 1		0	7
Trikanda Mandanam (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Tulsi Satasa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Upamāsa Udhava prapāca Katha (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Uṣṇagadāsaka Text and English Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Vallala Caritam Fasc 1		0	6
Varaha Purana (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		5	4
Varaha Kṛya Kaumudī Fasc 1-6 @ /6/		2	4
*Vāya Purana (Text) Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each		4	8
Vidhano Parigata, Fasc 1-4		1	8
Vāya Smṛti Text Fasc 1 2 @ /6/ each		0	12
Vādaratnakara Text Fasc 1 7 @ /6/ each		2	10
Vijñānāranya Purana (Text) Fasc 2 6 @ /6/		1	14
Vijñānāranya Purana Fasc 1 6		2	4
Tibetan Series			
Pag Sam Thibasa Fasc 1-4 @ /1/ each		4	0
Sher-Phyū Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1-5 @ /1/ each		13	0
Rtogs brjod dpag blhr Sasa (Tib & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ /1/ each		10	0
Arabic and Persian Series			
Alamg rnamah w th Index (Text) Fasc 1 13 @ /6/ each		4	14
Al Muqaddasī (English) Vol I Fasc 1 3 @ /1"/		2	4
Ān Akbar (Text) Fasc 1 ~ @ /1/ each		22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 6 @ /1"/ each		9	10
Alkharismah w th Index (Text) Fasc 1 37 @ /1/ each		37	0
Ditto English Fasc 1-6 @ /1/ each		8	0
Arabic Bibliography by Dr A Sytunge		0	6
Badshahnamah w th Index (Text) Fasc 1 10 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts		1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1 3 @ /1/ each		3	0
Glossary of Arabic Technical Terms and Appendix Fasc 1 ~ @ /1/ each		7	0
Farhang Rahid (Text) Fasc 1 14 @ /1/ each		14	0
Fihrist al-usul or Tasyisat of Shyakh Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		2	0
Futuh-ush Sham of Waqidi (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	7
Ditto of Asad (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Haft Asman History of the Persian Monarchs, (Text) Fasc 1		0	12
History of the Caliphs (English) Fasc 1-6 @ /1"/ each		4	8
Iqbalnamah Jahangir (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Isbah w th Supplement (Text) 51 Fasc @ /1"/ each		33	4
Masru'at Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9 Vol III Fasc 1 10 Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 12 Index to Vol II Fasc 10-12 @ /6/ each		11	2

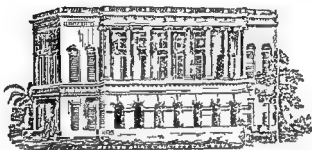
* The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1101.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYŌTA

BY

NAGĒṢA BHATTA

EDITED BY

PANDIT BAHUVALLABHA ḠĀSTRĪ.
VOL II FASCICULUS XII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY, OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 67, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRISBROWITZ, BOOKSELLER, LEBRITZ, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Manuscripts being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	5
Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1-2	0	12	
* Agni Purana, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2	
Āitarāya Brahmana Vol I, Fasc 1-6 and Vol II, Fasc. 1-5; Vol III, Fasc 1-6, Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/	7	8	
Apu Bhāṣyam, (Text) Fasc 3-5 @ /6/ each	1	8	
Aphorisms of Sandilya, (English) Fasc 1	0	12	
Aśṣaṣaṣṛīkā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Āgavadyāna, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Avadana Kalpalatā, (Hans and Tibetan) Vol I, Fasc. 2-5; Vol II, Fasc 1-5 @ /1/ each	9	0	
Bala Bhāṣṭi, Vol I, Fasc. 1	0	6	
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc 1-2 @ /6/ each	0	12	
* Bhāṣṇī, (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each	1	14	
Bhāṣṭa Dīpikā Vol. I, Fasc 1-4	1	8	
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8	
Bṛhadbhāṣya Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Bodhicaryāvatāra of Candrakīrti, Fasc 1-2	0	12	
Catadusani, Fasc 1	0	6	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0	
Catapatha Brahmana, Vol I, Fasc 1-7; Vol III, Fasc. 1-4	4	2	
Cāṭyāyanaśāstra (Text) Part I, Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
* Cāturgāha Chintāmaṇi: Text: Vols. II, 1-25, III. Part I, Fasc 1-16 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each, Vol IV, Fasc. 1	20	4	
Chokavartika, (English) Fasc 1-4	3	0	
* Āraṇyaka Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each	5	4	
Ditto Cāṇkhyaṇa, (Text) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-4; Vol III, Fasc 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	0	
Chāṇkhyaṇa, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	2	
Dan Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2	0	12	
Gadadhara Padghatī Kāśīra, Vol I, Fasc 1-6	2	4	
Kala Madhara, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8	
Kala Viveka, Fasc 1-6	2	4	
Kātantra, (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8	
Kātha Śāstrī Sugara, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Karma Purāṇa, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6	
Lalitā Vistara, (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	4	
Madhva Parijata, (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each	4	2	
Maṭā Bhāṣya prāṇāpdyāta, (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc 1-11 @ /6/ each	7	8	
Mantrika Saṅgraha, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	2	
Markandeya Purāṇa, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each	8	0	
* Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each	4	14	
Nyāyavārtika, (Text) Fasc 1-6 @ /6/	2	4	
* Nyūktā (Text) Vol III Fasc 1-6; Vol IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	5	4	
Nityācāraśāstrī Fasc 1-7 (Text) @ /6/	2	10	
Nityācāraśāstrī Fasc 1-4	1	8	
Nyāyabhināṣikā, (Text)	0	10	
Nyāya Kusumājālī Prakāśana Text Vol I, Fasc 1-5 Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each	3	6	

(अ. १ । पा. ३ । धा. ३) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यान्नियमि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ३ । १०५, ७, ८ ।)

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिमादिस्त्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थः ॥

पाक्षिकां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिमङ्गलात्वेन गृह्यतयोप-

पदि पुरुषनियमः शेषयुक्त्यं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् ।
मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदौ अनियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषयुक्त्यं कर्तव्यं प्रथमनियमाद्यम् । शेष एव प्रथमो भवति
नान्यचेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषयुक्त्यं कर्तव्यं शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । अमुदापस्य
संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-
मित्युभयोरपि नियम आगच्छते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय-
स्यादौर्नियमपक्षवादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न दृष्टादम् । दृष्टादिविधि-

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मादि नयो लकार इत्यर्थे
सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अतः त्वं भवति त्वद्वतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्यात् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे
प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्युत्तमः शेष एव
प्रथम इति, तत्रापि पक्षे कुर्वन्त्वं कुर्वाणत्वमिति युष्मदि शब्दशान्धौ च न
स्यातां दृष्टादमस्य न स्य कर्ता त्वं कारकत्वमिति । नैष दोषः । एतावान्

त्वं धादं च पक्षि पक्षामि चेति, सहविवक्षायां तु द्वयोरपि शतशोरेको
दन्य उच्यत इति । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदौ समानाधिकरणे न

(युष्मदुपपदे समागधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मदुत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

पदनियम एवोचित इति चेन्न । अनुवादत्वेवकारार्थगर्भत्वस्य
प्राप्तवाधकत्वनस्य बोधयवाप्यविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात् ॥
नन्वप्युष्मदस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह

यच्च केवले इति । (कै)

अप्रहाये इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्वित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनी वचना-
रन्ध्रस्थापयि सत्त्वादत आह

इति । युष्मदस्मदौ नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तौ ।
तच्च शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति
नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदौ
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तौ । तत्रो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्यादा नास्ति तेषां निवारणम् यच्च प्रथमश्चेति । युष्मादि मध्यम
एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं
न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति
सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते

मध्यमविकृतेरकर्तृत्वात् । प्रकृविरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्तव्यं । तथा
च मन्तः । यदग्रे स्थानहं त्वं त्वं बाधात्या व्यहमिति । व्यहं त्वं स्याम् । त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषश्च सर्वस्वासौ पुरुषेभ्यु नियतः, उच्यन्ते च वृत्ता-
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मादि मध्यम
एव न प्रथमोत्तमौ अस्मदुत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न
मध्यमोत्तमाविति, एवं तर्हि विवादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-
मकार उत्पद्यते तच्च युष्मादि मध्यमोऽस्मदुत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं
सक्तश्च शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषो न पुनरन्यसङ्गाव इति दर्शयति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु यच्च केवले ते तपैव निषेधः
मध्यमः । अस्माद्युक्तम् । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १-४, ०, ८ ।)

स एवासाविति ॥ (के)

पूर्वस्य वचनस्य गृह्यत्वात् एव साधवाश्रयेण सिद्धं त्रितया-
हेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु यच्च केवले ते तपैव निषेधः
स्यादत आह

यच्च शेषे दूति ॥ (के)

शेषपक्षं तच्चानुवर्त्तत इति भावः ॥

भवतीति । तन्निषमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तत्र
प्रथम एव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु प्रथमप्रतिषेधः श्रेयत्वात् ।
वा । तत्र युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तस्य
पक्षपातः । अहं च देवदत्तस्य पक्षपातः । किं कारयन् । श्रेयत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति
प्राक्षिका प्राप्नोति नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा निश्चये इत्यर्थः ।
श्रेयत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु तत्र एवाशेषस्तत्र
माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेन तत्र समुदायस्य युष्मदस्मदो-

अहं स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह मुख्यम् । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि
स्यानित्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राह । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयस्य

नेव निषमो युक्तः श्रेयसाहत्याश्रयपक्षनिषमे हि युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेषु नियते मुख्यम्
अनियता श्रेयस्यानियतः तत्र प्रथम इत्येतावदप्युक्तम् । नियमार्थं विज्ञाप्यते
तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथम-
प्रसङ्गान्नैवं विधौ नियमः कर्तव्यः शेष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव
च पक्षपातः, अहं च त्वं च यत्राहन् संयुक्त्यैवेति । यदापि तदादीना यदात्यर
किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तस्य पक्षपातः, अहं च देवदत्तस्य पक्षपातः, त्वं चाहं

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरण्ये स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

चोदक इति । (कै)

द्वितीय इत्यर्थः ॥

आरोप्यत इति । (कै)

तं विना चास्मच्छब्दान्तद्वोधमभाव इति भावः ॥

तदा पृथगिति । (कै)

संबोधत्वेनावोधादित्यर्थः ॥

प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदो-
नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मादि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मादि
मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्वदिति विप्रतिषेधेन । युष्मादि मध्यम इत्यस्या-

सङ्ख्येयान्तराह्याच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं
त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदोः स्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेशीय आह ।
न वक्तव्य इति । भा । अस्मदः शेष इति । भा । आवां पञ्चाव इति ।

युष्मदर्थः । सलिङ्गः सम्बोधासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः
सम्बोधनैकविधयत्वे ततः सम्बोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च व्यामन्त्रिता-

नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ
युष्मदस्मदो वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव
प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्तव्यः, न वान्तरेण शेषग्रहणमेवं नियमः शक्यते

मित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव
भवति आवां पञ्चावः ॥

य देवदत्तश्च पञ्चाव इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च यः समुदायः

(ध. १ । पा. ४ । शा. ४) (युष्मद्युपपदे समावाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-
प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावात् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

अगच्छेमेव साहित्यस्य घोतनादचैकश्रेयो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदारोपादेव युष्मदर्थं
तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः श्रेयो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकश्रेयभावापेक्षं तु । वा । अनेकश्रेयभावापेक्षं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा । ननु शिष्यमात्रस्यास्मदो इत्येतादप्रयुष्म-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवावगम्यतव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्व्यु-
त्पन्नमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तं सिद्धं
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकत्वाद् । अनेकश्रेयभावापेक्षं त्विति । भा । त्वं

युदात्तत्वं यदात्परत्वेन निघातस्य स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव श्रेयसद्वयम्, अतः श्रेयसद्वयं सूत्रकारस्यापि पुरव-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । 'तेषामयं पुरवचनियमः कियंत इति' ।
तेषामित्युद्भूताश्चयमेदन्तिवादिसमुदाय उच्यते, पुरवापेक्षया स्वयवयवो
तेषां तिषादीनामवयवो यो मध्यमपुरवचनस्थोपपदवियमः कियत इत्यर्थः,
स युष्मदस्मद्भ्रामन्यस्तथापि युष्मदस्मदौ वाचस्त इति तत्सङ्गावनिमित्तौ मध्य-

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । पा. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

वज्रनीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

वज्रवचनं त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकश्रेयो न । कदा चैकश्रेयो न । सहविवक्षायामेकश्रेयः । यदा
न सहविवक्षा तदैकश्रेयो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकश्रेयभावात्त-
दधिकरणानामप्यनेकश्रेयभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्था विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकश्रेयभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा ।
सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरनेकश्रेयाभावः । एवं तदधि-
करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोदप्येकश्रेयाभावे पचसि
पचामि चेति एवमेव प्रयोगान्नाथी विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-
दिकार्य एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिकार्यमिति
वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति ।

शापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य समकत्वात् समासः, अथवा तेषामिति कर्मणि
यस्यो पुरुषप्रकारको नियमः पुरुषनियमः, पुरुषदारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः ।
उपोचरितं मदमुपपदम्, आकपार्यिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः, उप-
शब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यव-

मोत्तमौ भवतः । न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः, अन्यसङ्ख्याये ॥ निमित्ते स्यादेव
प्रथमः । यदाह तत्र युष्मदन्त्येषु प्रथमप्रतिषेधः । शेषत्वादिति ॥

(अ १ । पा ४ । श्रु ४) (युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्यान्नित्यपि
मध्यमः । अस्मद्युपपद । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न तु सहविवक्षेति । (कै)

न तद्विवन्धन एकगोप इति भावः ॥

एवं द्रव्येति । (कै)

क्रियापृथक्कोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्क्रमेव द्रव्यपृथक्कोपक्रमे
क्रियापृथक्क्रमेवेत्यर्थः । न नित्यस्य वाचनिक एकगोप इत्यत्रान्वयः ॥
तदेव वचनमाह

धिकरणानामपि एकश्रेयेण न भवितव्यम् । त्व चाह पचसि पचामि
चेति । क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्कदर्शनमनुमानमुत्तरचानेकश्रेयभावस्य । वा ।
क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्क दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च
त्व चाह चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकश्रेयो न भवतीति ।
एव च कृत्वा को ऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध

मितुमाह । क्रियापृथक्क इति । भा । यथा क्रियापृथक्ते सति द्रव्यपृथक्क न
॥ सहविवक्षा एव द्रव्यपृथक्तेऽपि क्रियापृथक्तेन भाव्य परस्परसाह-
चर्याभिप्रायात् । एव च कृत्विति । भा । द्रव्यपृथक्ते सति क्रियापृथक्का
दित्यर्थः । इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । भा । एकश्रेय इति ।
भा । एकश्रेयसत्वादेकश्रेय इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोक्तमागामेक-

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिद्विद्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वो प्रथमां युष्मदो विदुः ।

हिते चेति' । समीप इत्येव सिद्धे उपपदयहखादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य
सदृश व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सनिष्ठमिति भावः । उपपद-
सदृश तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्याद् अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्थे' ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्यान्नित्यपीति वचनात् सर्वथा

(पुष्पद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । धा. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

प्रथमेत्यादि । (कै)

इदं "सरूप" सूत्रे वार्षिकम् ॥ वाचनिकैकश्रेये दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय छेदद्वाव्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ

भाष्याश्रयमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति
च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न
वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध
इति । वृक्ष्यते हि युष्मदस्मदोस्तानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः ।
तद्यथा । त्वं चाहं च अन्नहन्तुभौ संप्रयुज्यावहा इति । यदप्युच्यते

शेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकश्रेये आश्रीयमाणे-
नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अमेदादेक एव धातुः
प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायो विरोधाभावात् तत्र
पुनरप्यपचक्रे युक्तो विप्रतिषेधः । अद्या इति । भा । अकटाद्यवि-

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मैन् पदादसाविति ॥

अप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-
नीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव
स्यात् । 'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति ।
पुनः समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा एवमेव, त्रिविधं चाभिधेयं

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०४, ०, ८ ।)

लकार एवानेकार्याभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वत्रा इति

भज्यन्तामिति च वज्रवचन कथमत आह

शकटाक्षेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाक्षस्यैकैकक्रियायामन्येन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य

तामुपपादयति

क्रियाएकमेव च द्व्येकमेव दर्शनमनुमानमुत्तरजानेकशेषभावस्येति । क्रिया-
एकमेव सख्यपि द्व्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्ष्णो भज्यन्तां
भज्यन्ता दौत्यन्तामिति । एवं च छत्वा सोऽपि दोषो भवति । यदुक्तं
तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । नैव दोषः । परिहृतमेतत् ।
सिद्धं तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

भौतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियाया समुदाये
आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि वज्रवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा
द्व्यैकशेषेऽपि क्रियाएकमेव च द्व्येकमेव च द्व्येकमेव च द्व्येकमेव च द्व्येकमेव
इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्य शेषः । युष्मदस्मदो-
न्तोपयुक्तयोः सङ्ख्यावाप्तास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यामविदित्वाऽऽह ।

तत्र । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पादादा-
वप्यन्तोदात्तत्वं यदात्परत्वेऽप्यनिघातस्य । तद्यथा, युवं ह गर्भज्ञगतोषु धृत्य ।
यूयं यातस्वस्तिभिः । ह ये देवा यूयमिदापय स्येति ॥

लकाराणां भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्व्येकवाचिनोऽयुष्मदस्मदोर्भाववाचिना
ज्ञानेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य-
कारक इति' । तुल्यमेक कारकं यम्य तत्तथोक्तं, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १। पा. ४। आ. '४'))
मध्यमः । अकद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १। ४। १०५, ७, ८।)

तचेति । (भा)

एकैकाचस्यैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमानः । वस्तुतः सह-
विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायमिदं विद्वन्मानयेतिवत् तन्त्रं वक्तव्य-
नान्तानामचापीति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत
इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तसदङ्गीकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लभ्य इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । श्रेये प्रथमो विधीयते । नहि शेषस्यान्यस्य शेषसङ्ख्येन
गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्ततः । किं
कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदो-
रन्यस्य युष्मदस्मदसङ्ख्येन गृह्यते । यदत्र युष्मद यच्चास्मत्तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यद्येव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदचेति । भा । तत्प्रतिधौ शेषत्वाभावा-
त्तन्निवन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतर शेषपदार्थमविधानाह । यद्येवेति ।
भा । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्हीति ।
भा । यच्चाचेति । भा । युष्मदस्मदो अवगच्छात्तदभावे च शेषसङ्ख्यात्
यस्य शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत

प्रसङ्गवाधौ स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च
प्रसङ्गोऽस्ति पृथक्ते चेदं स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विचार्यते
प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यदा खनिकायप्रसिद्धिरेया यस्य स्थाने
आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि

(अ. १ । पा. ४ । था ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यम । अस्माद्युतम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

परिहृतमेतदिति । (भा)

शङ्कितैवेति शेषः ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादि । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शङ्के-
रिति भावः । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति
भ्रमस्तस्येति भावः ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

अमुदायस्य युष्मत्त्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

मध्यमोक्तमौ भवत । एव योऽत्र शेषस्तदाख्य "प्रथमो भविष्यति ।
एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् ।
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यच्च शेष न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो
न स्यान्मध्यमोक्तमावपि न प्राप्नुत । किं कारणम् युष्मदस्मदोरुपप-
दयोर्मध्यमोक्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते
किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्म-
दर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे
दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति ।
भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात् । दोषान्तरम-
प्याह । तदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह ।
प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । अपिशब्दात्प्रयुज्यमा-
नेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थः प्रयुज्यमानेऽप्य-
प्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः । समा-
नाधिकरण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेवायं

* "प्रथम प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूरणपत्तनस्यभाष्यशुक्ते ॥

(युष्मदुपपदे सामानाधिकरण्ये स्थानिन्यापि (अथ १। पा ४। व्या. ४)
मध्यमः । अथानुपपत्तम् । शेषे प्रथमः । १। ४। १०४, ७, ८।)

एतद्विवरणीयमपीति । (कै)

एतत् शेषपदशक्य विपरौत योग्यमपीत्यर्थः ॥

उपेक्षेति । (कै)

स्फुटत्वादिति भावः ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणानुपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि
तदर्थमित्यर्थः ॥ सूत्रावकाशं दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदौ । ये च युष्मदस्मदौ न तदुपोच्चारि । एव तर्हि शेषेण
सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकर-
ण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्थानमध्यमोत्तमावधि तु न प्राप्तुत । किं कारणम् ।
युष्मदस्मदङ्गा सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावधौते । न चात्र युष्मदस्मदङ्गा-
मेव सामानाधिकरण्यम् । एव तर्हि त्यादादौनि सर्वैर्नित्यमि (१। २।

युष्मदौति । परमतमिति । युष्मदस्मदौति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च
शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेश्येय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदो-
रुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधि । चोदको दोषमाह । इह्यापीति ।
अतित्वमिति । त्वामतिष्ठान्त इति समास । एव तदन्तविधावतिष्ठान्ति
मुक्ता ऽस्यातिमाह । ये चाप्येते इति । तत्कल्प इति । ईयदसमाप्तत्वं
यस्य पश्यते, इह च अतित्वं पश्यति अत्यहं पश्यतीत्यत्रातिष्ठान्तप्रधाने
समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीपद-
समाप्तत्वं त्वत्कल्पं पश्यसि मत्कल्पं पश्यामीति आत्मान्तरदृष्टमुष्मदस्मदो-
रुपपदस्यार्थः एव तत्कल्पमनुकल्पशब्दाभ्यामुच्यते इति मध्यमोत्तमौ भवतः,
तत्त्वृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथमः, तथा तत्तरं पश्यसि मत्तरं पश्यामि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यान्नित्यपि
मध्यम । अस्मद्युक्तम् । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न हि तस्यैवेति । (कै)

“न तदि”तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थं इति भावः ॥ अनेन न
पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ मन्वनेकश्रेये
दोषे प्रकान्ते कथमेकश्रेयेणान्यथासिद्धिरुक्त्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एवं चैकश्रेये तयोरेवावस्थानान्नास्त्यत्र श्रेय इति न प्रथम इति
भावः ॥ एकश्रेयेऽपि दोषमाह भाष्ये

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदो श्रेयो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यम-
अस्मद्युक्तम् इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथमं प्राप्नोति ।
तदादौर्णां खल्वपि पद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवत श्रेयस्तदायय-
प्रथमं प्राप्नोति युष्मदि मध्यम अस्मद्युक्तम् इत्येवोच्यते तावच्च न
प्राप्नुत । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तर्विधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुष्णरहितो युष्मदर्थं एव त्वत्कल्पशब्दे-
नोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-
त्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं नूतन्य इति बोध्यम् । आचार्यश्चैव
आह । एवं तर्हीति । सौत्रतामिर्देशस्य मतुक्षोषोऽभिधास्यते इति
भावः । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति ।

परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थं मध्यम, अस्मदर्थं उत्तम
इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थं चैल्लकार उत्पन्नस्तर्ह्येव मध्यमेतमाविर्यं,
तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्वं संपदान इति त्वद्वनौति भवति प्रकृते-
रेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्महत इत्यत्रोपादयिष्याम, तथा

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन न्यानिपदार्थो निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति
विग्रहे इष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यत्र सान्तस्येत्युक्तपदं दृष्टेति केचित् ॥

श्रेयत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुत । अतित्वं पचति अत्यहं
पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरण्यवृत्तयस्तद्विवास्तत्र मध्यमोत्तमौ न
प्राप्नुत तत्तर पचसि मत्तर पचामीति । त्वद्भूय पचसि मद्भूय पचामि
त्वत्कस्य पचसि मत्कस्य पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्व्यस्तदतीत्येवं

सामानाधिकरण्ये इति वचनाद्युष्मदस्मदर्शनेन यत्र सान्तस्य सामानाधि-
कारण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च
ह्यतेति । युष्मदस्मदर्शस्य साधनत्वाच्छ्रेयत्वाभावः । अथवेति । प्रथम
इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो
भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्ते, 'यदमे ग्यामहं त्वं त्वं वास्या वाह मि'ति, अहं त्वं स्या त्वं वाहं
स्या इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो दृश्यते, इह भवानुपचस्त्विति युष्मदर्शप्रतीते
स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्शत्वात्, अस्तिङ्ग सम्बोधनविष-
यस्य युष्मदर्शं भवदर्शस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविधयः यथैव हि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यान्नित्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०४, ०, ८ ।)

उपयुक्तममभिव्याहृत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (भा)

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यम्याथेन निर्णीतः ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः ॥

एतदर्थमेवान्तपदमित्यने ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुत अतित्वं पचति अकृष्टं पचतीति ।
एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येव भविष्यति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति ।
अथ वा प्रथम उक्तं कथ्यते तस्य युष्मदस्मदोपपदयोर्मध्यमोत्त-
मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मदुत्तमास्मदुत्तमास्तौ कृत्वा मध्यमो-

तत्रापवादनिमित्तकत्वावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न
तु प्रथम इत्यर्थः । अथ त्वमिति । प्रकृतविहङ्गोरभेदविवक्षायां चिप्र-
त्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विहङ्गाश्रयेण मध्यमेनेति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । तद्वन्तीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्व-

माश्रयकाधोऽदभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीत्येवमपि, तथा च युष्मद-
सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आसन्नित्याद्युदात्तत्वं च भवति पदात्तरत्वे च
निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैचिदित्यने ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ।

(युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । व्यस्मदुत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०४, ७, ८ ।)

तिष्ठसिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे उपवाद-
बोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मादितिशेषः ॥

तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । यत्त्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति-
मद्भवतीति । आहोस्त्वित्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं
भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मात् भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो
भवति । तद्यथा । गौर्युबन्धो ऽजो ऽधीबोमीय इति । न बाह्वीको

मिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिकर्तृमंसमाचारा-
द्युष्मदस्मदुपपदेशं कथते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुवः । गौणमुख्ययो-
रिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं
भाष्यम् “ओदि” इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेष इति
तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदर्थमद्भवतु इत्येवं न सन्निवेश आश्रयणीयः । किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसौ ।

इति । सत्यं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमु-
खीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वन्तर्भावः तत्र तदभि-
द्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते खरोऽप्यन्यथा युवं हि स्थ-
सर्पतौ, यूयं यात स्वस्तिभिः, ह्ये देवा, यूयमिदामयस्येति प्रादादावप्य-

(अ. १ । पा. ४ । शा. ४) (दृक्प्रत्ययपदे सामानाधिकरणे व्यादिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । येन प्रथम । १ । ४ । १०१५, ७, ८ ।)

वचनादेति । (कै)

अलिङ्गयेतनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्म-
दर्थममानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवनः ज्ञेयताया भाष्ये
प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथं तर्हि नाहोके वदन्त्यान्ते भवनः (० । १ । २० । १६ । ७ । २०) ।
गौर्वाधीकलिङ्गति सामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि
शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्वति । शब्दाश्रये न वदन्त्यान्ते ॥

भवतु युष्मदश्मदिति । तत्तद्व्याख्येय एव द्वयो न तु भवनः । पूर्वशेषद्वय-
नाच्चेति वचनादा ॥

नोदात्तत्वं पदात्यस्त्येऽप्यनिघातः । तदेवं भवच्छब्दम्यासम्बोधविययत्वा-
लिङ्गवत्त्वाद्युष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति ख्यम् ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

परो वर्णान्तरव्यवहित इत्यर्थं मध्यमादिदृष्टावपि सेत्स्यतीत्य-
धिमाध्यामङ्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तरव्यवाधो व्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा “दि-
कोषणची” (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थः
इति भावः ॥ ननु मञ्जुत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो
ऽयुक्तो ऽत आह

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता
चेदनुतायाममहितम् । वा । परः सन्निकर्षः संहिता चेदनुताया वृत्ते
संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोति । अनुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । पूर्ववर्णोच्चारणा-
न्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छ्रव्यान्तरालसङ्काशः स परः
उत्प्लव्य सन्निकर्षः प्रत्यासन्निलक्षणा संहितासञ्ज्ञा इति सूचार्थः ।
एव स्थिते चोद्यते । पर इति । अनुतायामेव वृत्तावनतरोक्तः परः

परः सन्निकर्षः संहिता १ । ४ । १०६ ॥ व्यतिश्रयितः सन्निधिवर्णानां
य स संहितासञ्ज्ञा स्यात् । सञ्ज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः ॥

“परः सन्निकर्षः संहिता” । १ । ४ । १०६ ॥ “परशब्दो ऽतिशये
वर्तत इति” । यथा परः सुखः परः दुःखमिति, दिग्मादिषु वर्तमानस्य यद्वर्ण

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (परः सन्निकर्षं संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परमनिकर्ष-वाची क्लीबस्तेनायं तत्पुरुष एव । अस्मिन्ममारोपितं मन्वानं पर-सन्निकर्षस्तेन तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नञाऽव्ययी-भावस्तु नास्त्येवेति नञसूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्यं चान्यपदार्थं इत्यभिमानः । अत्राद्यमेव युक्तं संहिता-संज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषसेवाव्ययी-भावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च । आद्यस्योत्तरपदपरत्वा-भावाच्च मध्यमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्वा-प्राप्तेराह

नाहुतायाम् ॥ तुल्यं सन्निकर्षं । वा । तुल्यं सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमवि-लम्बितासु वृत्तिषु । किं ह्यतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु । वा । वर्णाभा- ॥ कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । ङन्तिमशकयोस्तुल्यं सन्निकर्षं प्राण्यभू-

सन्निकर्षं संभवति न तु मध्यमाया विलम्बिताया चेत्पर्यं । असंहित-निति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः (१ । १ । ६) । व्यवदिमाना वा संहिता व्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बिताल्लिति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्भूम् । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यं

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् व्ययभिचारिसन्निकर्षं प्रत्यासत्तिरिति न तु संशेषत्वस्य वर्ण्यसमभावात् सङ्घि

(परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ४)

भाष्यकारेति । (कै)

“द्यापोः संज्ञाहृन्दसोर्वङ्गलमि” (६ । १ । ६ १) त्यनेनेति भावः ॥

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनिः पुनःपुनरुपलब्धिधारा न तु विशिष्ट
विशिष्ट गृहणमिति । एतच्च “तपर” (१ । १ । ७०) सूत्र विस्तरेण
निर्दिष्टम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः ॥ ननु “किं कृत इति” कारणमत्रै
फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

यत्त्वं तु । यदेवं कृतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं काल-
भेदात् । वा । कृतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
किं कारणम् । कालभेदात् । ये कृताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तौनामिति शेषः । क-
चिद्वृत्तिविशेषे इत्येष पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदा-
द्वयकालभूयस्त्वमुच्यते । कृतायां स्वल्प उभयविकालः । मध्यमायामधिकः ।
विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्विज्ञा ध्वनयः । तत्र

संयोगस्येद् द्वयधर्मात्वाद् शब्दस्य गुणस्य संभवति, समवायस्येद् वर्गे वर्गः
समवैति शब्दस्याकारसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्वयं तेषां न कापि

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (परं संनिकर्षं संदिता । १ । ४ । १०८)

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारणं वृत्तिविशेषस्येति शेषः । तच्च वैशतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः ॥ हस्तिमशकयोः परस्परमन्तिकर्षं इति नार्थ इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव "प्राणिभूयस्त्वमि"त्ययिमपन्यमङ्गतिरिति भावः ॥

प्राणिशब्देनात्र शरीरम् ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्पः ॥ ननु शब्दानां नित्यत्वादिराम-
माभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णस्तिभागाधिक्रान्ते विनम्बितायाम् ।
छत्ता वा । वा । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तव्यिराचिर-
वचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दुविराम-

वैशतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः एकरूपत्वमिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्-
स्तिभेदः । किं वृत्त इति कारणे एष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्या-
त्स्वरसमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः
सन्तिकर्षं मशकस्य मशकेन च मुख्य परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

शब्दः समवैति अतिशयोऽपि संयोगसमवाययोः कौटुश इति न विघ्नः,
प्रत्यासत्तत्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव
संनिकर्षः । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निध्यादकाः

(परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । ध्या. ४)

यदेति । (कै) .

शब्देन तदुच्चारणं सूक्ष्मत इति भावः । नन्वविरामेऽवसान-
मंज्ञाप्राप्तिरित्यसंगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

अनिपदेनात्र कण्ठतान्वाद्यभिघातः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभातो हेतुः । अविच्छेदाभाव इत्यन्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिकोऽभाव इत्यर्थः । तेनाभावप्रतियोगिकोऽभावः कथं
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनिश्चयमादिति न शङ्क्यं विच्छेदश्च निवृ-
त्तिविरामापरपर्यायः क्लियाविशेष इति बोध्यम् ॥

एकैकस्य यर्गस्येति । (कै)

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. ४) (परं सन्निकर्षं संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

नाभिर्हृषैकदेशावच्छेदेनानेकयक्षोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यद्वा-
यौगपद्यमेव नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव काल-
सौक्ष्म्यात्तु तदयह इत्याशयः ॥

अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता संज्ञा न स्यादिति भावः ॥
विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः ॥ एतेन “येनैव”
त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वपक्षं त्यक्तेत्यर्थः ॥

अन्यमिति (भा)

यद्वास्तरमित्यर्थः ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-

तिरत आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः
प्रयुज्यते तथा द्वितीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्यनवकाशा संहिता-

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च
मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा ।
शब्दाविरामे प्रतिवक्ष्यमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यञ्जत्वादर्शानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्त-
रेण वर्णान्तरोच्चारणादेकेकस्य वर्णस्य विरामसङ्घातादवसानसंज्ञा प्राप्नोति ।
अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृत्त इत्यादौ सावकाशमिति

व्यक्तिभेदवस्तुत्वं परं सन्निकर्षं इत्यत्राह । ‘व्यर्थमात्राकालव्यवधान इति’ ।

*सत्यम्, एतावदावधानमवर्जनीयत्वात्सङ्ख्याते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधानं

(परः संनिर्गर्धः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दस्य विरामः श्रवणकृतः । अर्थस्य बोधकृतः ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोषः । (कै)

ध्वनिविशेषः ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

संज्ञा स्वस्वानसंज्ञां बाधियते । अथ अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
विज्ञान्यते साधोयो यो विराम इति । कस्यापि साधोयः । यः शब्दार्थयो-
र्विरामः । अथवा क्तादाविगमः संहितेत्येतल्लक्ष्यं करिष्यते । क्तादा-
विरामे अप्रार्थधोममंथोमे ऽसंनिधानादमंहितम् । वा । क्तादाविरामे स्पर्शा-

भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः यो स्वस्वानसंज्ञो न तु
शाम्यगोपक इत्यर्थः । अथवेति । सर्वत्र विरामगद्गावात् पुनः श्रुत्या
विद्वेप आश्रोयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु नान्यपि शब्दाविरामे
यदादेम्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामात् भवत्यवसानसंज्ञा । क्तादाविराम
इति । प्रत्ययविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुदत्तध्वनयो वर्णान्तरोच्चारणे-

पादपदमेव आश्रयते इत्यर्थः । यत्परे ऋणापागेव हतौ स्यात् मध्यमायां
विभक्तितायां वा नहि तथा तयोः नान्येषां यथा ऋणायां तुल्या

(च. १ । पा. ४ । व्या. ४) (पर संनिकर्षं संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

दोषाप्रसङ्गादिति । (कै)

तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्याल्लभ्यते तच्चा-
संगतं स्यात्तत्र दोषाप्राप्तेरिति भावः ॥ “स्पर्शानां” मध्ये ऽघोषस्ये-
त्यर्थः ॥ श्रवणसंयोगे फलं नास्तीति भाष्याश्रयमन्ये ॥ ननु कुकु-
टादौ न किञ्चित्संहिता कार्यमत आह

कन इति ॥ (कै)

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ भाष्ये

पचतीत्यस्य । (भा)

तत्र कथमिति शेषः ॥ कुकुट इत्यादौ कृतशब्दः पचतीत्यत्र
परिहरति ।

एकः पूर्व्वेति ॥ (भा)

तद्भाष्येन कुकुटादावपि समाधत्ते ।

नामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुकुटः
(पिप्पल । क) पिप्पलः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति ।
अथ यच्चैकः पचतीति एक पूर्व्वपरयोर्झादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।

ऽप्यनुवर्तमानो घोषो ङाद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वय्याणां
प्रथमद्वितीयानां श्रवणानां च संयोगे घोषविच्छेदादसंनिधानात्संहिता-
संज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोग इत्येव
सिद्धत्वात् स्पर्शसंयोगमनर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां श्रवणानां संयोगे

सन्निकर्षं सर्वासु दृष्टिषु नैरन्तर्येणोच्चारणाद्यर्थोपलम्भकभेदात्तु दृष्टि-

(परः संनिर्गमः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

एकेनेत्यादिना ॥ (भा)

वर्णान्तरेति । (कै)

वर्णान्तिरोच्चारणे नान्तरीयकार्धमात्राकालादन्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥
ननु पूर्वः पूर्वकाष्ठः परस्य परकाल इति कथं पूर्वापरभावो-
ऽत आह

युगपदिति । (कै)

अयं भावः । यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदा “इको यणचौ”
(६।१।७७) त्यादिसंहिताकार्धसम्भवः । पूर्वपरधोर्युगपत्स्थित्य-
भावादत एव न दैशिकमपीति ॥

अनेकश इति । (कै)

भिन्नकाले इत्यर्थः ॥

१ एकैकश इति (कै)

द्वयोरक्षयोर्वैक्ययोर्मध्ये ह्रस्वं वक्षं वदुयमुपगम्यते । वदरमिदके रिक्तको
लोहकांसक्तद्रुय उपगम्यते । एकेन तुल्यः सन्निधिः । वा । यथैवैको
वर्षो ह्रादा प्रच्छाद्यते एवमनेकोऽपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं

तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंज्ञात् । न च स्पर्शानामधोभाषा
वर्णायां चेतिसमुच्चयः । धोयवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रवृत्तात् ।
कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कनो लुप्तमुच्ये (५।१।६८)
इति लुपि शते संज्ञायामुपमानम् (६।१।२०४) इत्या-
मुदात्तत्वं श्रित्यनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य

विधिः, इत्यादींश्च उपलब्धिकाको मध्यमायामधिकः विनिश्चितायाम-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (पर संनिकर्षं. संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

पाठान्तरम् । तत्रापूपौ द्वावितिवत् व्यतिसुनत इतिवच
दिवंचनप्रसोयौगपद्यं बोध्यम् ॥ तद्धितमात्रेण तु न वीष्माप्रतीति-
रस्यप्र इत्यर्थस्यापि प्रतीतेः ॥ नचैकैकवर्णवर्तिनीतादित्युचितम-
गुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्तेरत आह

सामान्येनेति । (कै)

तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलक्षणं
निरस्य युगपदास्तवीमत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये

उच्चरितेति । (भा)

उच्चरितप्रध्वंसितम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वं-
सप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि चणसमूहरूपः
प्रत्यक्षयोग्यः क्षणिकस्य प्रत्यक्षायोगात् । यद्यवतिष्ठेरभितिकालिक-
पौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेस्त्वेव गृहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमान-
योस्तदाह

संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापरा-
भावादसंहितम् । वा । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापरा-
भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ।

स्वरितत्वं न स्यात् । यद्यतीति । अत्रापि अकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे
घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ऊदेनेति । इयोश्चकारयोर्घोषवतोर्मध्ये
अकारो घोषवानिव लक्ष्य इत्यर्थः । आस्त्रायान्तरगतोऽपिगुण आश्रयान्तर
उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति । इयोरिति ॥ एकेनेति । अनेकस्य

यः सन्निकर्षं स एकेन तुल्यः । यथैकोऽतदगुणोऽपि तदगुणवस्त्वन्तर-
सन्निधौ तदगुण उपलभ्यते तथा एकेकोऽपि स्फटिकादिरर्थः इत्यर्थः । अय-
धिकतर, द्विविधा हि ध्वनयः प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पदाकाः,

(परःसंनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

ज्येष्ठेत्यादि । (कै)

अयं ज्येष्ठो ऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारादयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यतादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वाद्विदमयुक्तमत आह

व्यञ्जकेति । (कै)

स्फोटस्य तु सर्वसाधारणेनैकत्वात्तन्मादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥

अन्यच्च । (कै)

“तपर” (१ । १ । ७०) सूत्रे ॥

स्यादेवेति । (कै)

कालक्षतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणभावाच्च संनिकर्षो नापि पौर्वापर्यमिति भावः ॥ तदाह भाष्ये

किं कारयम् । एकैकवर्णवर्तित्वादायः उच्यरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । वा । एकैकवर्णवर्तित्वौ वाक् । न हौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावदावर्तते । गौकारे न विसर्जनोये । यावदौकारे न गकारे न विसर्जनोये । यावद्विसर्जनोये न गकारे गौकारे । उच्यरितप्रध्वंसि-

वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्तेन वर्णग्रन्थेन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति शब्दार्थं फिष्यते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसमिकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्मृतानां देयक्षतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णान्तरोच्चारण उपपन्नमाना यौगपदेनाद्यभिधानात्प्रथ-

वैक्यते तु पुनःपुनश्चपन्म, मध्यमर्णौ तु कावः सर्वाण्यु हतिषु तावानेव ।

एता यस्यां ह्यौ शब्दना कालेन शब्दापेक्षयाव्यवधानेन ततोऽधिकेन शब्दापः

(अ. १ । पा ४ । षा. ४) (परं संनिकर्षं संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

अथापर इति । (भा)

तदर्पणध्यानान्तरमपरो वर्षः प्रयुज्यते तावतापि न पौर्वापर्यादि-
व्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

बुद्धौ कृत्वेति । (भा)

बुद्धावन्त करणे चेष्टाः कण्ठताल्याद्यभिघातव्यापारजन्यात्
शब्दान् कृत्वा प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यानर्थान् बुद्धौ
बुद्धिरूपे देगे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः ॥

बुद्धिविषयम् । (भा)

इत्यस्य बुद्धिस्यशब्दविषयमित्यर्थः ॥ तत्र वक्तृबुद्धिस्थितमुपपादयति
य इति । (भा)

तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलधर्मोक्तेः ॥

अस्मिन्नर्थे इति । (भा)

त्वात् । उच्चरितप्रवृत्तिगुणोऽपि वर्णा । उच्चरितं प्रवृत्तं । अथापर
प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहाय । एव तर्हि ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वाच्चेष्टा कर्त्ता धोरस्तत्प्रतीतिः ।

शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

पौर्वापर्यमनुवीरन् । एकवर्षवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रममात् स्त्रीप्रत्यया-
भावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा दद्यावतिष्ठेरस्तदा स्यात् पूर्वा-
परत्यपदेशो न्येष्टमध्यमकनिष्ठत्यपदेशवत् । अनवस्थानाक्तु नास्ति तात्त्विक
पूर्वापरभाव इत्यर्थः । अत्रकथ्यन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटमेदस्वन्यत्र
निर्णीतत्वान्नेष्टोपन्यस्यते । न ह्यौ युगपदिति । युगपद् दयोरुच्चारणे स्यादेवा-

परग्रहणेन व्यावर्तते, पदस्य पदान्तरेण यदानन्तर्ये तत्रैव शोके संहिताशब्द-
प्रसिद्धः, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्धीते ॥ संहितामिति

(परः संनिर्गमः संहिता । २ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । प्या. ४)

एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनप्रयुक्तं श्लोके भौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ।

अयमिति बुद्धुपाखण्डस्वमाचाश्रयसूक्तोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः ।

अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥

प्रयोक्तव्य । (भा)

परप्रत्यययोग्यसूक्तोच्चारणरूपेण प्रयोगेणामिवक्तव्यः ॥

अस्मिन् शब्दे (भा)

इत्यस्य व्यञ्जनीये इति प्रेषः ॥ तदाह

बुद्धिप्रकल्पित इति । (कै)

बुद्धिप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥

प्रकल्पिते- (कै)

त्यस्य प्रतिविम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां भौर्वापर्यम् । इह च एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारो भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे इयं शब्दः प्रयोक्तव्यः
अस्मिन्लावच्छेदोऽयं तावद्वक्तः ततोऽयं ततोऽयमिति ॥

यवधानम् । कालेन भौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रिय-
मित्यर्थः । एतेन युगपदवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विशेषम् । एवं
तर्ह्येति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः भौर्वापर्यसन्निकर्षगदित्यवहार इत्यर्थः । श्रोत्र-
पण्डितः । तत्प्रतीतिरिति । तन्न तत् सास्त्रि यस्याः सा तत्प्रतीतिः सकलविषय-
व्यापिनी नोतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्प्रतीतिरिति । अन्ये तु सन् वप्रतीतिरिति
पठन्ति । तन्प्रतीतिविषयान् व्याप्नुवतो बुद्धिरस्येति स एवार्थः ॥

यत्कारो भवति, तत्तस्य कुमार्याविद्यारौ परावपदे संहिताचार्यं न स्यादिति
यत्प्रारम्भः ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

मानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्मानाप्रकारं गम्यते तथा
प्राप्य किं युक्तमिति परीक्षत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे सन्देहाभा-
वादाह केचिदिति

प्रागभावस्येति । (कै)

प्राग्वर्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

रसः । (भा)

रथः । (भा)

१ “इदं विचार्यते” इति भाष्याच्चरं मनसि ह्यत्र उक्तं भागेऽनेन ।

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो-
ऽवसानलक्ष्यं स्याद्विरामो वेति । लक्ष्यान विशेषः । अभावेऽवसान-
लक्ष्ये उपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानलक्ष्ये उपर्यभावग्रहणं

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ इदं विचार्यते इति ।
विचरति नाना गच्छति यदस्तु तद्विचार्यते परीक्षत इत्यर्थः ।
अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो-

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंसः
स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसान इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धित्वं

“विरामोऽवसानम्” । १ । ४ । ११० ॥ “विरतिर्विराम इति” । विराम
इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभावः । अर्थान्तरमाह । “विरम्यतेऽनेनेति

(विरामोऽवसानम् । १ । ३ । ११० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

इत्यत्र “खरवसानयोः” (८ । ३ । १५) इति विसर्जनीयः प्रसज्ये-
तेति । पदावयवस्थावसाने रेफस्य विमर्गं इति सूचार्थं इति भावः ॥
“खरीति” वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थं इति बोध्यम् ॥

अदर्शनमिति । (के)

यद्यपि तद्दर्शनाभावा ऽभावस्य वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि
ज्ञातः । वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति भावः ॥

अस्मिन् पक्षे इति । (के)

वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्थावसानत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्द-
स्याभावस्तत्रमा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रसः । खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः (८ । ३ । १५) इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामः ।
विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो

ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरोति । वर्णो-
च्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्राग-
भावस्योपलक्षणात्प्रतिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभाव-
विमर्गत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्य-

यौर्वापर्यमस्येव । यथोचरितप्रज्ञांस्मिन् नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यदा ।
विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् घञ् घञ् संज्ञौ । अस्मिन्पक्षे खरवसानयो-

वा विराम इति । ‘ह्रस्वस्युटो बद्धमि’त्यसंज्ञायामपि ‘ह्रस्वे’ ति करणे
घञ्, पूर्वचाभावः संज्ञौ उत्तरचान्तयो वर्णः, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये
पक्षे खरवसानयोरिति परसप्तमी, कथं एतदवसानेन, यौर्वापर्यमभावी

स च प्रवृत्तस्येति । (कै)

एवं च पुरस्ताच्च विरामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये

नेदमवसानलक्षणमिति । (भा)

अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्योपसत्त्वभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः ॥

प्रसक्ताभाव इति । (कै)

प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ रमेः प्रयोगस्य काण्य-
भावादाह

लोपः (१ । १ । ६०) । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं न विध्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामः । तच्च मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रयः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । (नैष दोषः । क) आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते ।

मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनर-
भावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञितेनाश्रीयते
अवसानसंज्ञायां तूपसत्त्वत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपपत्तिर्यो वर्णोऽव-
सानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावन्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्यते ।
इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते । खरि घरे रेफस्य विसर्गः,
अवसाने च रेफे स्थानिनौति । अत्र वार्त्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकवि-
दितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ।

हि स', खरा वा कथं, नहि यदा खरसि तदा रेफो यदा रेफसिदा
खर् वर्णाणां क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च । अथ तत्र इति

प्रवृत्तौ सत्यामिति । (कै)

न प्रवृत्त्यनिवृत्तानौति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायौ ॥

क्वचिद्वनानौति पाठ इति । (कै)

प्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः ॥ तत्र वनपदं वान-
प्रस्त्राश्रमोपलक्षणम् । एतदन्तेन लक्षणयोः साम्यमुपपादितम् ॥
अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते

भावाविरामेति ॥ (कै)

नापि शब्दान्तरेति । (कै)

“वावमाने” (८।४।१६) इत्यादाववमाने स्थित्येत्यर्थः । प्रत्या-
मायोचित इति भावः ॥

किं तर्हि । शङ्को । अभावे अवसानशङ्को स्याद्विरामो वेति । कस्यात्र विरोधः ।
अभावे अवसानशङ्कित्युपसर्गभाववचनम् । वा । अभावे अवसानशङ्कित्युपसर्ग-
भावपक्षस्य कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वाक्यम् । एतत्तादृशं हि
शब्दस्याभावमात्रं नाभूदिति । किं च म्यात् । रसः रसः । एतदवसानयो-
रितिशङ्कोप इति विसर्गशङ्कोः प्रसङ्गेति । अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम् ।

अस्मिन् पक्षे एतदवसानयोरिति प्रसङ्गो । अतः समोपस्य रेषस्यावसानस्य
च रेषमेवार्थः । अथैवापि शङ्को विषयमेवाद्विषयते । यदि परतो
रेषस्य विसर्गशङ्कोऽवसाने च रेषे म्यानिवि विसर्गशङ्को इत्यादेशस्य विषय-
त्वेन म्याने विवक्ष्यते । ममापीति । अभावे विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ।

पक्षे एतदवसानयोरित्येवापि शङ्को विषयमेवाद्विषयते यदि परतो रेषस्य
विसर्गशङ्को भवति अत्राने च रेषे म्यानिवि विसर्गशङ्को इति म्यामादेशस्य
विषयता विवक्ष्यते एवं ‘वावसान’ इत्यत्रापि । ‘एषि शङ्कोति’ । ‘अतोऽ-

(अ १ । पा. ४ । आ. ४) (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

अविच्छेदेनेति । (कै)

अविच्छेदविरामौ पर्यायौ तत्प्रतियोगिगौ विच्छेदविरामौ च क्रियाविशेषरूपो भावपदार्थौ । एतेनाभावस्य भावप्रतियोगिकता-
दिदं चिन्त्यमिति पराक्षम् । अन्याभावपरो वर्ण इत्यादि तपे
वक्ष्यत्येव ॥ इदानीम्

अपर आहति । (कै)

ध्यात्मानकाले । अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः न च गवणंभत्वे इति भाष्यार्थ इत्याहुः ॥
ननु शब्दस्य भावाविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति स्वर्णो को
दोषस्तत्र शब्दस्यानिवेशादित्यत आह

विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थे मम भविष्यदभावो लोप-
स्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थे भविष्यति विरामो
लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भ-
पूर्वके इति । नावश्यमस्य इति प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि ।
तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि । उपरत साध्याय इति । न च तत्र

आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विराम न च प्रवृत्तस्य भवतीति मात्र । अव-
सानशब्दमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति
पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव सञ्चितेन विचार्येते कभावो लोप
इत्येकस्य संज्ञादप्यविधानसामर्थ्यादिषयविभागे आश्रीयते । प्रवृत्ताभावो
लोपप्रज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ स्यात्वा

प्रवृत्तस्यानुनासिक' क्व वावसान इति वर्तते । ननु च लोका एवावसान
शब्दो विरामे प्रसिद्धः, यद्यप्यत्र पूर्वं स्थितिरवगतौ वर्तते केनैतदवसोक्त इति,

उपाधिरहितस्येति । (कै)

प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः ॥ शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियो-
गौति भावः ॥ विरामो अभावपदार्थोऽपि संबन्धादिवदभावसमा-
नाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगि सापेक्ष इति भावः ॥

बुद्धिकल्पितेति । (कै)

बुद्धिदेशे ऽपि ऽभावं दृष्ट्वा तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ ननु
लोके संहिताशब्दः पदमैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्यं इत्यत
आह

स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि ज्ञतानि । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्या-
वसानलक्षणं न । वा । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते ।
किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावा-
विरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविनो भावो भावा-
विरामभावित्वम् । अथर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्या-
वसानलक्षणं नोपपद्यते इति । तत्पर इति वा वयंस्यावसानम् । वा । विराम-

निवृत्तिलक्ष्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तद्धि
पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य अश्वविषयमुपरत-
मिति प्रयोगाभावः । क्व चिद्विज्ञानीति घाट । भावाविरामभावित्वादिति ।
इह शब्दस्य स्वसंबन्धोद्भवावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी
वा । न तावत् स्वसम्बन्धी विरोधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानोमेवा-
सत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घटाभावः पटस्याभावो
भवति । भावाय सत्ताया अविच्छेदेन अवयववद्व्यतिरिक्तमिति भावाविरामभावो

पराभवेऽपि अशक्तो देवदत्त इति, अवसानशब्दस्तु विराम एव प्रसिद्ध
न च देवस्यावृत्ततिपराभवयोः कर्तव्यं सम्भवतीति नार्थं पंथाकरणेन

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

यथेति ॥ (कै)

रेकपद्ये इति । (कै)

एकपदे इत्यर्थः ॥

भावसाधन इति । (कै)

परो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोऽन्यो वावसानम् । वा ।
 अथवा यत्तमेव पठितव्यम् अन्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्त-
 व्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् । वा । संहिता
 अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कचिदधोयानमाह
 श्रोतुं देवीयं संहितयाधोऽप्येति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर
 आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणोकारेणोकारेण वेति । एवमेतौ
 लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् इति ।

शब्दः । नहि शब्दस्य भवकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहति ।
 भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं सञ्ज्ञादयस्याप्यनुपपत्तिं प्रति-
 पाद्यते । भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहित-
 स्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो
 वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं
 यौवापर्यमाश्रीयते । अथवेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीय-
 माणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं
 संदिग्धमिति यत्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधोऽप्येति । यथा यद-
 नैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि वर्णनैरन्तर्ये । अवसानशब्दोऽपि
 विधिप्रदेशेषु भावसाधनं करणसाधनो वा व्याप्यमिष्यते इति नार्थः
 सञ्ज्ञादयविधानेन तेन विनापीयस्य सिद्धत्वात् ।

तदाह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोऽपि
 सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सन्निकर्ष इति वार्तिककारो मन्यते ।

अत्र पक्षे “खरवसानयोरि”त्यत्र बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रणीयमिति

शिवम् ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतौगर्भ-

जनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपो-

द्घोते प्रथमस्य चतुर्थे

चतुर्थमाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च

समाप्तः ॥

शिवम् ॥

आख्याय श्रीमहाभाष्ये विद्वन्नागेशनिर्मितम् ।

भाष्यप्रदीपोद्घोताख्यं यदा विवरणाक्षयम् ॥ १ ॥

बहुस्यले महाभाष्यं प्रदीपोऽपि क्वचित् क्वचित् ।

न सुयोजयितुं शक्यं यन्निरीक्षणमन्तरा ॥ २ ॥

तन्मूढं समारब्धं टिप्पण्या विषमे सद्यः ।

प्रथमाध्यायपर्यन्तं तस्य पूर्तिमनैच्छहम् ॥ ३ ॥

काशीस्थितं शिवकुमारपदाभिधान-

मार्थं प्रणम्य शिरसा वक्षसा हृदापि ।

तत्सूक्तिं संसृतिं निरस्तं समस्तं शङ्कः

वक्त्रेषु वासि बहुवक्त्रं नामधेयः ॥ ४ ॥

सोयापराधमथवानपराधताये-

सर्वं निवेदय इमं विवुधेय्यभिरु ।

यत् सद्यः किञ्चिदिह तद्गुरुभाषितं मे ।

यद्येतद्भवति तन्मम बालिशत्वम् ॥ ५ ॥

Pad n awat Fasc 1-4 @ 2/	Rs	8	0
Pa q : a Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Prakrj a Pa ngala n Fasc 1 7 @ /6/ each		2	10
Pr th v raj Rasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
D tto (Engl sh) Part II Fasc 1		0	12
Prak ta Laksayam (Text) Fasc 1		1	8
Paracara Smrt Text Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Paracara Institutes of (Engl sh)		0	12
Prabandhac ntaman (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
*San a Vēda Samh ita Text Vols I Fasc 5 10; II 1-8; III 1 7; IV 1-6; V 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Sankhya S t a Vrtt (Text Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
D tto (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
Gradda Kriya Kaumud Fasc 1-5		1	14
Suṣṇṭa San t ta (Engl) Fasc 1 @ /10/		0	12
*Ta tteveya San hita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Trantra Vart ka (Engl sh) Fasc 1-9 @ /12/		1	8
Tattva Ontaman (Text Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6 each		14	4
Tattvarthad gama Sutrām Fasc 1 2		0	12
Tr kīṇḍa Maṇḍa an (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Upan ita blava prapāṣa kaṭī (Text) Fasc 1 8 @ /6/ each		2	4
Uvāṇagadāso Text and Engl sh Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Vallala (ar ta Fasc 1		0	6
Varaha Purana Text Fasc 1 14 @ /6/ each		6	4
Vara Kriya Kaumud Fasc 1 6 @ /6/		4	4
*Vayu Purana Text Vol I Fasc 1 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6 each		4	8
V dhano Par gata Fasc 1 5		1	14
V sṇu Smrt Text Fasc 1 2 @ /6/ each		0	12
V yadatanakara Text Fasc 1 7 @ /6 each		2	10
V rīan arad ya Purana Text Fa c 2 6 @ /6/		1	14
V rhat Svayambh Purana Fasc 1-6		2	4
<i>Tibeta : Series</i>			
Pag Sam 71 S ā Fasc 1-4 @ 1/ each		4	0
Sher Phy n Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3; Vol III Fas 1 5 @ 1/ each		13	0
Rtogs brjod dpag khkr; S ā (T b & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
<i>Arabic a d Persia : Series</i>			
Alamgr nsmah w th Index Text Fasc 1 13 @ /6 each		4	14
Al Muqaddam (Engl sh) Vol I Fasc 1-3 @ 12/		2	4
Ā n Akbar (Text Fasc 1 2 @ 1 each		2	0
D tto (English Vol I Fasc 1 ~ Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 @ 1/12/ each		29	12
Akbarnamah w th Index (Text Fasc 1 37 @ 1/ each		37	0
D tto Engl sh Vol I Fasc 1-8; Vol II Fasc 1 @ 1/ each		9	0
Arab c b bl ography by Dr A Sprenger		0	6
Bedshahnamah w th Index (Text Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arab c Books and Manuscr pts 1 2		2	0
Catalogue of the Pa s an Books and Manuscr pts n the L b ary of the As at c Soc ety of Bengal Fasc 1 3 @ 1 each		3	0
D ct onary of Arab c Techn cal Terms and Append x Fasc 1 ~ 1 @ 1 each		21	0
Farhang Rash d Text Fasc 1 14 @ 1/ each		14	0
F hr st lus or ʿUsy slst of Shy ah Books Text) Fasc 1 4 @ /12/ each		3	8
Fatḥ uṣṣ Ḥam of Waq d Text Fasc 1 9 @ /6/ each		2	6

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Maasir-i Alamgar (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		4	4
Nakl-hatuli Far (Text) Fasc 1		0	6
Nizam-ul-Khidmatnamah-i-Ikandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	3
Rajya-ni-Salatin (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1 5		3	12
Tabaqat-i-Nasir (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh-i-Fuzul-shah of Ziyauddin Bakht (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2	10
Tarikh-i-Furushan-i-Shamsi Saraj Af (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arabian Poems Fasc 1 " @ 18/ each		3	0
Wazirun (Text) Fasc 1 " @ /6/ each		1	14
Zafar-nama Vol I Fasc 1 0 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		6	6
Zunak Jahangir (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each	20	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1863 to 1869 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ 8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (1) 1844 (12) 1845 12 1846 (6) 1847 (12) 1848 (1) 1849 7 1850 6 1851 6 1852 6 1853 6 1854 6 1855 6 1856 6 1857 6 1858 6 1859 6 1860 6 1861 6 1862 6 1863 6 1864 6 1865 6 1866 6 1867 6 1868 6 1869 6 1870 6 1871 6 1872 6 1873 6 1874 6 1875 6 1876 6 1877 6 1878 6 1879 6 1880 6 1881 6 1882 6 1883 6 1884 6 1885 6 1886 6 1887 6 1888 6 1889 6 1890 6 1891 6 1892 6 1893 6 1894 6 1895 6 1896 6 1897 6 1898 6 1899 6 1900 6 1901 6 1902 6 1903 6 @ 1/8 per No to Members and 2/ per No to Non Members		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878) Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society Part a No J A S B 1868) Catalogue of Mammoths and Brides of Barmah by F Blyth (Extra No J A S B 1876)	3	0
5 Anasul Musharrifan	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal	3	8
8 Inayah a Commentary on the Hilayah Vols II and IV @ 15/ each	32	0
9 Jawanlu ilim riyaz 168 pages with 12 plates 4to Part I	2	0
10 Khizanatu'l-ilm	4	0
11 Malabarata, Vols III and IV @ 0 each	40	0
12 Moore and Henslow's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	16	0
13 Sharayool Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary by Goma de Korta	10	0
15 Ditto Grammar	8	0
16 haqm-i-cabala qita, Parts I and II @ 1 3	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of India by C L Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Sien Thibault Extra No 2 of 1899	4	0

Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 " @ 1/ each .. 29 0
 Nepalese edition of Sanskrit Literature by Dr F L Wilson .. 5 0
 N B—All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the Treasurer of the Society

Books are supplied by V P P

14904.